SÁROSPATAKI FÜZETEK

A KIADVÁNY SZERZŐI/AUTHORS:	
A. Molnár Ferenc	Miskolci Egyetem, Miskolc
Bolvári-Takács Gábor	Magyar Táncművészeti Főiskola, Budapest
Csohány János	Debrecen
Csorba Dávid	Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza
Doedens, Jacob J. T.	Sárospataki Református Teológiai Akadémia, Sárospatak
Enghy Sándor	Sárospataki Református Teológiai Akadémia, Sárospatak
Houwelingen, P. H. R. van	Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken in Nederland, Kampen, Hollandia
Keresztes Hajnalka	KGRE Nagykőrösi Tanítóképző Főiskolai Kara, Nagykőrös
Kónya Péter	Eperjesi Egyetem, Eperjes, Szlovákia
Oszlánszki Éva	Miskolci Egyetem, Miskolc
R. Várkonyi Ágnes	Magyar Tudományos Akadémia, Budapest
Sawyer, Frank	Sárospataki Református Teológiai Akadémia, Sárospatak
Szatmári Emília	Sárospataki Református Kollégium Gimnáziuma, Sárospatak

KIADJA: A Sárospataki Református Teológiai Akadémia
FELELŐS KIADÓ/PUBLISHER: Kádár Ferenc
SZERKESZTŐBIZOTTSÁG/EDITORIAL BOARD:
elnöke/ Editor-in-Chief: Dienes Dénes
A. Molnár Ferenc (Miskolc)
Buzogány Dezső (Cluj/Kolozsvár)
Petrőczi Éva (Budapest)
Börzsönyi József (Sárospatak)
Enghy Sándor (Sárospatak
Frank Sawyer (Sárospatak)
Kádár Ferenc (Sárospatak)
Győri István (Sárospatak)
Szerkesztők/Editors: Füsti-Molnár Szilveszter (Sárospatak)
Rácsok Gabriella (Sárospatak)
NYELVI LEKTOR: Kovács Józsefné
TÖRDELTE: Rácsok Gabriella
BORÍTÓTERV: Rácsok András

KÉSZÜLT: A Kapitális Nyomdában, Debrecen
ÜGYVEZETŐ IGAZGATÓ: Kapusi József
ISSN 1416-9878
Szerkesztőség címe: Sárospataki Református Teológiai Akadémia
3950 Sárospatak, Rákóczi út 1.; Tel/Fax: +36 47 312 947;
e-mail: fustis@t-online.hu

PÉLDÁNYONKÉNTI ÁRA: 500 Ft
ÉVES ELŐFIZETÉSI DÍJ: 2000Ft

TARTALOM

OKTASS, HOGY ÉLJEK!		
Enghy Sándor	A Sárospataki Református Teológiai Akadémia karácsonya Christmas at the Sárospatak Reformed Theological Academy	7
TANULMÁNYOK		
Houwelingen, P. H. R. van	Paradise Motifs in the Book of Revelation Édenkert-motívumok a Jelenések könyvében	11
Doedens, Jacob J. T.	Ígéretre hangolt remény – Messiási ígéretek és ezek beteljesedése Hope Tuned to Promise – Messianic Promises and their Fulfilment	27
Kónya Péter	Szlovák református emberek a 17-18. században Slovak Reformed People in the 17th-18th Centuries	39
Sawyer, Frank	Kierkegaard – a flag in the winds of change Kierkegaard – zászló a változások szelében	53
KÖZLEMÉNY		
Keresztes Hajnalka	Zwingli liturgiája Liturgie Zwinglis	71
Csohány János	Rákóczi családi portrék Family Portraits of the Rákóczis	83
A. Molnár Ferenc – Oszlánszki Éva	A Szenci Molnár Albert fordította zsoltárok szöveghagyományának kérdéséhez On the Question of the Textual Tradition of the Psalms Translated by Albert Szenci Molnár	93
R. Várkonyi Ágnes	Comenius a nemzetek tanítója The Teacher of the Nations	117
Bolvári-Takács Gábor	Harsányi István akadémiai tagajánlása, 1928 István Harsányi's Recommendation for the Hungarian Academy of Sciences Membership in 1928	123
Szatmári Emília	Bibliaiskola és laikus kántorképző Sárospatakon 1949-51 között Bible School and Lay Cantor Training in Sárospatak between 1949 and 1951	131
Csorba Dávid	A reformáció aktualitása The Timeliness of the Reformation	155

Oktass, hogy éljek!

Enghy Sándor

A Sárospataki Református Teológiai Akadémia karácsonya

Ebben az ártalmatlannak látszó mondatban három evangélium van. Az egyik, hogy van Sárospataki Református Teológiai Akadémia. A mai gazdasági viszonyok között ez csoda, ha ez nem is tűnik annak. Persze tele vagyunk olyan dolgokkal, amelyek természetesek, aztán egyszer csak kiderül, sokszor amikor nincs, hogy milyen nagy volt, amíg volt. Nem is beszélve azokról az emberekről, akiket szeretünk.

A karácsony ténye is evangélium. Az volt az első karácsonykor is. Hiszen nem olyan természetes az, hogy Isten szereti ezt a világot és próbálkozik vele. Annyi csalódás után. Mi is erre szoktunk hivatkozni, amikor kapcsolatainkban feladjuk, és megvonjuk szeretetünket valakitől. Egy válás sem lenne a történelemben, ha nem így gondolkodnánk.

De nem természetes az sem, hogy a Sárospataki Református Teológiai Akadémiának van karácsonya. Az első karácsony is hiába volt sokak számára. Nem mindenki „vette a lapot". Ezek közé tarozik Heródes is, akinek hiába volt karácsony, nem óhajtott örülni Jézus születése tényének. Bizony a történet nagy tanulsága, hogy ahol Isten szeretete, karácsony lényege nem tölti be az ember életét, mert nem értette meg azt, ott pusztul az élet. Ennek jeleként kellett – Heródes karácsony-értelmezése miatt (Mt 2,1-18) – a betlehemi gyermekeknek meghalniuk.

A Sárospataki Református Teológiai Akadémiának azért lehet karácsonya, mert itt értjük karácsony lényegét, Isten szeretetét. Ezt tanulmányozzuk, ebben mélyedünk el, ennek hirdetésére készülünk. Nagy baj lenne, ha nem így értelmeznénk a Sárospataki Református Teológiai Akadémiát, önmagunkat, karácsonyt. Ha nem ezt ábrázolná ki az ünnep, amelyet mi is megünneplünk, mielőtt legációra küldjük hallgatóinkat.

Az előbb említett történet azonban gondolkodóba ejt. Amikor Heródes a napkeletről érkező bölcsek kérdezősködését meghallja, mozgásba lendül. A zsidók királyának születése az ő királyságára nézve veszélyes lehetett, hiszen maga vér szerint nem volt zsidó, és nem tudhatta, mikor lobban lángra a nacionalizmus tüze, ami trónjába kerülhet. Heródes biztosra akart menni, ezért hívatta össze a nép valamennyi főpapját, írástudóját, hogy megkérdezze tőlük, hol kell megszületnie a Krisztusnak. Szakemberektől tudja meg a választ: A júdeai Betlehemben, mert így írta meg a próféta.

Heródesnek, a szakma kiválóságaival együtt, elég információja volt Jézus születéséről ahhoz, hogy imádja Őt. Nem véletlen olvassuk itt a szövegben kétszer is az Isten imádata, az előtte való leborulás terminus technicus-át, mely szerint a

προσκυνῆσαι αὐτῷ és a προσκυνήσω αὐτῷ fordítása mindkét esetben לְהִשְׁתַּחֲוֹת־לוֹ (2,2.8.).

A probléma csak az, hogy a bölcseken kívül senki nem jut el az imádatig. Sem a jól informált hivatalos egyház, a vallás képviselői: a főpapok és írástudók, sem Jeruzsálem, sem Heródes. Tehát csak a bölcsek, akik minden valószínűség szerint pogány földről, esetleg Perzsiából érkeztek.

Engem ebben a képletben a főpapok és írástudók érdekelnek igazán. Ők voltak a hivatásosak. Náluk volt a történet nagy kérdésére a válasz, hogy hol van a zsidók királya, aki most született (2,2). Senki nem járt annyira közel az igazsághoz, mint ők. Ezért olyan megdöbbentő, hogy az igazság letéteményeseinek életéből marad ki az imádat, a leborulás. Vagyis számukra hiába volt karácsony, és ami akkor történt, náluk nem érte el a célját.

Sok minden összeköt itt bennünket Patakon. Leginkább az igazság, amelyet kutatunk, képviselünk. Mindannyian úgy gondoljuk, hogy jó egyházhoz tartozunk. Ez hozott ide bennünket, és most ne beszéljünk a kritikáról, vagy arról, amit Hitvallásunkban is az egyházzal kapcsolatban csak hinni lehet és nem látunk. A felelősség kérdését se boncolgassuk most, hogy miként vagyunk felelősek azért, amit vagy akit szeretünk. Az meg tényleg hosszúra nyúlna, ha azt tisztáznánk, hogy lehet-e szeretni az egyházat karácsony után és azután, hogy kiderült: úgy szerette Isten a világot, hogy egyszülött Fiát adta.

Az igazságérzetünkkel sincs itt baj. Azért gondolkodunk úgy, ahogy gondolkodunk, mert igazunk van. Mert felismertük az igazságot a tudományban. Abból táplálkozunk és élünk. Ezt hirdetjük a kegyességünkkel. Ha nem is mindig százszázalékosan, de nem keverjük össze magunkat másokkal. Annál büszkébbek vagyunk arra ami a miénk, még ha az nem is tökéletes.

De hol az imádat jele? Miénk az igazság, mi mindent tudunk, vagy ha nem, mégis úgy nézünk ki, mint akiknek igaza van. Jól álcázzuk másokkal szemben a saját bizonytalanságunkat a gyengeségeinkkel együtt, és nem nagyon látszik rajtunk, hogy zavarna magunkban, tudományunkban az, ami tökéletlen, és bizony belülről annyi sok tudás ellenére sem látszik rajtunk mégsem, hogy karácsony elérte volna itt, falaink között a célját. A Sárospataki Református Teológiai Akadémia hivatásos szakemberei tudnak Isten szeretetéről, de imádatukon valóban átsütne ez a szeretet? Ha igen, akkor minden rendben van a karácsonyunkkal, akkor, amit elméletben a Bibliából és a Bibliáról tudunk, az egybecseng az Úr előtti leborulás tényével.

Az első karácsony főpapjainak és írástudóinak nem a tudásával volt a baj, talán nem is a hivatástudatukkal. Mikeásról való tudásukat a történések igazolták. Tudásuk meg sem rekedt bennük. Azt tovább adták. Csak Ők maguk nem jutottak el Jézusig. Nem az volt a probléma amit tudtak, hanem az, amit tettek. Isten történelemben megmutatkozó hatalma nem kényszerítette őket térdre. Sem karácsonykor, sem azután. Ezért nem is csoda, ha a Heródesre gyakorolt hatásuk is csak a betlehemi gyermekek halálában vált kézzelfoghatóvá.

Idén akkor lesz hihető, hogy karácsonyunk van, ha a mindennapi élet jelei hitelesítik ezt körülöttünk. Az Úr előtt leboruló sárospataki teológiai tudás alkot maradandót a halál erőivel szemben.

Tanulmányok

Houwelingen, P. H. R. van

Paradise Motifs in the Book of Revelation

Introduction

Among Christians, the books of Genesis and Revelation are generally referred to as the first and the last books of the Bible. And that is quite true, when one considers the position these two books have been given in the Bible: it begins with Genesis, and it concludes with Revelation. It is just as true when one pays attention to the themes that are central to these books: the beginning and the end of the present world order.

In regard to their age, however, it is not so simple. The debate is still ongoing. In the case of Genesis, it depends on whether Moses is to be seen as its main author. If so, then Genesis could be regarded as the oldest book of the Old Testament; but even then, the book of Job appears to be very old according to some scholars.

In the case of Revelation, this book is generally taken to be the most recent New Testament book, because of all the future-oriented visions it contains. However, the early tradition needs to be taken into account: this holds that John, after his exile on Patmos – where he saw these visions – was released again, and went to live in Ephesus. There, at a very old age, the apostle wrote his gospel.[1] In that case, not Revelation but the gospel of John ought to be regarded, historically, as the last book of the Bible. For an unsuspecting reader of Scripture, that would be a strange thought: the Bible beginning with the book of Job and ending with the gospel of John…

Nevertheless, if we take our starting point in the canon as it has been handed down to us, then Genesis is indeed the first book of the Bible, and Revelation its last. The biblical canon forms an integrated whole, for there is a clear connection between these two books. More precisely: the beginning of Genesis, the account of the creation of heaven and earth, is linked to the end of Revelation, which presents us with the prospect of a new heaven and a new earth. The final part of Revelation has been called the capstone of the Christian Bible, and rightly so.[2] The grand narrative of God encompasses the past, the present and the future, from beginning to end, from Genesis to Revelation.

---

[1] Eusebius, *Church History* III 18,1. The apostolic authorship of Revelation is disputed, but that makes no difference to the argument of this article. The author communicates his own authority in his work, since he presents himself unambiguously in the role of a Christian prophet (David A. de Silva, *Seeing Things John's Way. The Rhetoric of the Book of Revelation* [Louisville: Westminster John Knox Press, 2009], 33). In the remainder of this article, simply the name 'John' will be used, as he calls himself in Rev. 1:9 and 22:8.

[2] Thomas Hieke & Tobias Nicklas, *"Die Worte der Prophetie dieses Buches". Offenbarung 22,6-21 als Schlussstein der christlichen Bibel Alten und Neuen Testaments gelesen* (Neukirchen/Vluyn: Neukirchener Verlag, 2003).

In this article I would like to investigate which motifs from the story of creation in the first book of the Bible recur in the last book, and what role these motifs play there.[3] I intend to cluster the relevant textual material into seven such motifs, and discuss each separately. In every case, the book of Revelation will be the starting point, from which lines are traced back to the book of Genesis. This article does not aim at offering various new exegetical insights, but at presenting a biblical-theological overview of paradise motifs in Revelation.[4]

These motifs are:
1. The paradise garden of God
2. The new heaven and the new earth, where there is no sea
3. God and the Lamb as the eternal source of light
4. Servants who reign as kings
5. Free access to the tree of life
6. A river of living water, with deposits of precious stones
7. The removal of the dragon-snake: the paradise curse lifted.

In the discussion of these seven motifs, the similarities between Revelation and Genesis will, of course, be highlighted. And at the end if this article I will, by way of conclusion, also identify the differences between them.

By 'paradise motifs' I understand those elements of John's visions which, to trained readers of the Bible, are reminders of the creation story of Genesis 1-3. The world to come (with the new Jerusalem as its world capital) stands fully in line with the world of paradise as it was in the beginning. In line, that is, seen from a redemptive-historical perspective.[5] And by 'trained readers' I mean in the first place John himself, the human author of a book full of heavenly visions; then his first audience in Asia Minor, near the end of the first century AD; and finally people such as ourselves, readers from the First World at the beginning of the 21st century.

1. The paradise garden of God

There is only one place where the book of Revelation explicitly refers to paradise. It is not where we might expect it: in the description of the new Jerusalem (chapter 21-22) where most of the paradise motifs are found. We find it where Christ concludes his personal letter to the church at Ephesus with the promise of life: "To him who overcomes, I will give the right to eat from the tree of life, which is in the paradise of God" (Rev. 2:7).[6] The reference in this text to the tree of life – another paradise motif, to be discussed separately in section 5, below – shows that this must be a reference to Genesis 2-3.

---

[3] On the question: 'did John really see things?', see the balanced exposition of De Silva, *Seeing Things John's Way*, 121-124.

[4] See also my previous article "The Book of Revelation: Full of Expectation," *Sárospataki Füzetek* 15 (2011): 11-19.

[5] Yarbrough has pointed again to the lasting relevance of this perspective: Robert W. Yarbrough, *The Salvation Historical Fallacy? Reassessing the History of New Testament Theology* (Leiden: Deo Publishing, 2004).

[6] All Scripture quotations and references in this article are taken from the New International Version of the Bible (NIV), 1984. The apocryphal books are cited from the New American Bible (NAB), 1970.

The Greek word παράδεισος was first used by the historian Xenophon, around 400 BC. It is a loan word, borrowed from the Persians and Medes. Its original meaning is not disputed: *pari* = around; *daeza* = wall; *paridaeza* = a walled enclosure, such as the private parks of rulers and nobles. The Greeks, however, understood the word to mean what was contained within the wall, that is the royal gardens. When in Alexandria the Hebrew Bible was translated into Greek, its translators knew all about the pleasure-gardens of the ruling Ptolemies. Besides, Hebrew had borrowed a similar word from the Persian: *pardes*, a royal preserve. It occurs three times in the Old Testament (Neh. 2:8; Eccl. 2:5; Song 4:13). That explains why the translators of the Septuagint in Genesis 2, where the Hebrew word גן indicates a fenced garden, used παράδεισος rather than the simpler κῆπος (garden: an open space, not enclosed, where ordinary plants and trees grow) to describe the garden of Eden.[7]

In this way, the garden of Eden was rightly described as a pleasure garden. The Hebrew גן עדן could be translated as 'land of joy' or 'happy land'. Strictly speaking, however, this 'garden' and 'Eden' are not identical, for Genesis 2:8 tells us that the LORD God planted a 'garden in Eden' (גן־בעדן). This pleasure garden was located 'in the east' (the local and most commonly understood meaning of the Hebrew מקדם in Gen. 2:8) or perhaps 'in the beginning' (the temporal sense used by the Vulgate, which may be preferable).[8] God himself planted a garden in Eden, trees and all. A fitting name for this garden is indeed גן אלהים, 'the garden of God' (as in Ezek. 28:13 and 31:8-9). This pleasure garden, the very opposite of a barren wilderness, truly belongs to the invisible dwelling-place of God. Hence the other Biblical reference to 'the garden of YHWH'.[9] The second chapter of Genesis calls to mind a palace garden, complete with fruit trees, with the man God created placed in it as his custodian. YHWH appears as the lord of the manor, walking through his garden in the pleasant cool of the evening (Gen. 3:8).

Against this etymological background of the word παράδεισος, it is striking that Revelation 2:7 places the promised tree of life 'in the paradise of God' (ἐν τῷ παραδείσῳ τοῦ θεοῦ). In their Lexicon, Louw and Nida note the following: "the reference may reflect somewhat more closely the historical background of this term. It is appropriate to translate: 'the garden of God', especially since in the context the reference is to the fruit of the tree of life".[10] Therefore, the promise contained in

---

[7] Jan N. Bremmer, "Paradise: From Persia, via Greece, into the Septuagint." In *Paradise Interpreted. Representations of Biblical Paradise in Judaism and Christianity*, ed. Gerard P. Luttikhuizen (Leiden: Brill, 1999), 1-20. In Luke 23:43 and 2 Cor. 12:4, παράδεισος denotes the heavenly paradise, the abode of believers after death.

[8] The argument for this reading can be found in T. Stordalen, *Echoes of Eden. Genesis 2-3 and Symbolism of the Eden Garden in Biblical Hebrew Literature* (Leuven: Peeters, 2000), 261-270. The temporal meaning of מקדם is undisputed in eg. Mic. 5:1. The Vulgate has 'a principio', an allusion to 'in principio' in Gen. 1:1. Hence, the garden of Eden is typified as something from a bygone era; paradise is far in the past, and no longer to be found in the present.

[9] Gen. 13:10; Isa. 51:3. A survey of all Old Testament references to Eden can be found in T. Stordalen, "Heaven on Earth – Or Not? Jerusalem as Eden in Biblical Literature." In *Beyond Eden*, eds. Konrad Schmid and Christoph Riedweg (Tübingen: Mohr Siebeck, 2008), 28-57 [31-36].

[10] Johannes P. Louw and Eugene A. Nida (eds.), *Greek-English Lexicon of the New Testament based on Semantic Domains. Volume 1* (Cape Town: Bible Society of South Africa, 1989), 5.

2:7 could be represented as follows: 'To him who overcomes, I will give the right to eat from the tree of life, which is in the paradise garden of God'.[11] Those who conquer belong in the company of the Conqueror, and they will be allowed to live in God's natural environment, that is his royal domain.

2. A new heaven and a new earth, where there is no sea

Various exegetes[12] have rightly pointed to the chiastic structure of Revelation 21:1-5a:

A A new heaven and a new earth (1a)
  B The first heaven and earth have passed away (1b)
    C There was no longer any sea (1c)
      D The new Jerusalem comes down out of heaven (2)
      D1 The dwelling of God is with men (3)
    C1 There will be no more death, etc. (4a-4c)
  B1 The old order of things has passed away (4d)
A "I am making everything new!" (5)

Together, 'heaven and earth' represent the created order. In Genesis 1:1, the expression 'heaven and earth' is a comprehensive formula for the entire cosmos. We are told how the first heaven and the first earth were created. 'Heaven' stands for the heavenly expanse; 'earth' represents the dry land that appears when the waters flow away. In Revelation 20:11, John refers to this cosmic constellation when he says: "Then I saw a great white throne and him who was seated on it. Earth and sky fled from his presence, and there was no place for them." The removal of the old order takes place to make room for a qualitatively new act of creation by God.[13] The décor changes: a new heaven and a new earth appear (see Isa. 65:17 – a new creation; 2 Peter 3:13 quotes this prophetic promise).

In the Old Testament, 'the new' (καινός) refers to God's saving intervention in the future, expected by the people of Israel; in the New Testament, it refers to the eschatological renewal brought about by the saving work of Jesus Christ. What is 'new'? Not a renovation of the existing order: the Creator makes a clean start, as at the first. Isaiah prophesies that 'the former things will not be remembered', while the new order will endure (Isa. 65:17; 66:22). The striking element of Revelation 21:5a is that the One who sits on the throne (already described in chapter 4 and 5) himself, in his own person, speaks: "I am making everything new!".[14]

Verse 2 says that the new Jerusalem comes down 'out of heaven'. That must mean the dwelling place of God himself, the One who transcends the old as well

[11] Gerhard Maier creates an unnecessary contradiction by noting that "nicht das vergangene Paradies von Gen 2" would be meant, but that rather is spoken "vom endzeitlichen Paradies" (*Die Offenbarung des Johannes, Kapitel 1-11* (Historisch-Theologische Auslegung; Brunnen: Brockhaus, 2009), 148.

[12] See, for instance, David E. Aune, *Revelation* (Word Biblical Commentary; Nashville: Thomas Nelson, 1998), 1114.

[13] David Mathewson, *A New Heaven and a New Earth. The Meaning and Function of the Old Testament in Revelation 21.1-22.5* (Sheffield: Academic Press, 2003), 38.

[14] After an additional command to write (verse 5b), the godly voice from the throne continues in the verses 6-8.

as the new world order. Hence the addition 'from God' (ἐκ τοῦ οὐρανοῦ means the same as ἀπὸ τοῦ θεοῦ). The new Jerusalem is not a remnant of the old order; nor is it a natural outcome of the new order. It is 'from God', truly the 'city of God'.

Our survey of the structure of this passage shows that this is its core. The coming of the new Jerusalem 'out of heaven, from God' has as its aim that henceforth God will dwell with men. In Israel, there was already an awareness that God had pitched his tent among them, so as to dwell with men (Ps. 78:60). Truly, his dwelling is 'with people' (μετὰ τῶν ἀνθρώπων). Not just with Israel, not even a restored or an expanded Israel. The dwelling of God is with all of mankind. All those (converted) living on earth become his people. His covenant will reach its full extent, so that the united nations will be included in it. The new Jerusalem becomes the capital of a new world in which, because of God's permanent presence, righteousness dwells.[15]

In this new constellation of heaven and earth, there will be no more room for the sea (ἡ θάλασσα οὐκ ἔστιν ἔτι). Here, the sea is apparently viewed as something negative, something threatening. Indeed, in the chiastic structure of verses 1-5a, the sea is located in parallel with those other things that will no longer be: death, mourning, crying or pain (verse 4 a-c). A sea of sorrow will be wiped away by God's own hand.

In contrast to Genesis 1, where the sea is portrayed as an essential element of God's creation (although great sea monsters are mentioned too: Gen. 1:21 [NRSV]), in Revelation the sea represents the forces of evil (such as 'the beast from the sea', 13:1) and of death (in 20:13 the sea is associated with 'death and Hades').[16] When Babylon is destroyed, it is especially the prosperous seafarers who must stand helplessly by while the world economy, the stage of their venture capital, collapses (Rev. 18:17b-19). There will be a much calmer passage for the new Jerusalem, once there is no more sea.

In Genesis 1:2, the ancient 'deep' signifies a state in which life and habitation are impossible.[17] The sea (LXX: θάλασσα) in Genesis 1:9-10 is the water, which at God's command, is gathered together. When that happens, dry land appears, and the created world becomes fit for life and habitation, so that mankind can find a safe abode. Since then, the powers of death have made the world an unsafe place, but once the sea is no more, this threat will be removed, once and for all.

Both the Old Testament and the ancient Jewish tradition portray God as being in constant confrontation with the sea. In her study, Kloos identifies a number of divine acts relating to this topic, the most notable of these being: God sets boundaries for the sea; he lifts up his voice against her; if need be he dries it up.[18] Wherever YHWH appears, the turbulent sea must draw back. When God comes to dwell forever among men, he will provide a safe abode – one without a see view.

---

[15] According to Rev. 21:16, the new Jerusalem is almost equal in size to the ancient Mediterranean world. Note that the measuring angel was using man's measurement. See Dieter Georgi, "Die Visionen vom himmlischen Jerusalem in Apk 21 und 22." In *Kirche. Festschrift für Günther Bornkamm zum 75. Geburtstag*, eds. Dieter Lührmann und Georg Strecker (Tübingen: Morh, 1980), 351-372 [367].

[16] See also Rev. 8:8; 12:12; 16:3. Jonathan Moo, "The Sea That is No More. Rev 21:1 and the Function of Sea Imagery in the Apocalypse of John," *Novum Testamentum* 51/2 (2009): 148-167.

[17] Gen. 1:1 taken as a heading that will be developed in the following verses, with the conclusion in 2:1.

[18] Carola Kloos, *Yhwh's Combat with the Sea. A Canaanite Tradition in the Religion of Ancient Israel* (Amsterdam: Van Oorschot/Leiden: Brill, 1986), 81-83.

3. God and the Lamb as the eternal source of light

Since in the book of Revelation the presence of God in his creation stands central, the differences between day and night lose their prominence. After all, he is always there. Revelation mentions three phenomena to clarify this. Firstly, the heavenly liturgy, the adoration before God's throne, continues day and night (Rev. 7:15, cf. 4:8). Secondly, at the same time, we do read of an absence of daytime or night time rest, occasioned by adoration of God, accusations before God, or punishment from God: these things are continually ongoing (Rev. 4:8; 12:10; 14:11; 20:10). Thirdly, the fourth trumpet announces a temporary absence of light as a warning to all of mankind: a third of the day and a third of the night are to be without light (Rev. 8:12). For a short time, God withdraws from his creation.

These phenomena show how essential the presence of God is for the world. His first act of creation was to call forth the light (Gen. 1:1-4). Wherever God appears and acts, light is going to shine. As John expresses it: "God is light, and in him is no darkness at all" (1 Jn. 1:5). Strictly speaking, on the first day according to Genesis 1 God created light only, and not darkness. His speaking appearance drives away darkness as a natural consequence. He thus assigns the darkness a place in the night. The presence of the almighty Creator is expressed in his first act of creation, the creation of light.[19]

Sun and moon (and stars) serve in this created order as heavenly lights (Gen. 1:14). That is how God has ordained it; he himself has hung these lights on the expanse of heaven. In this world they are needed, they mark the succession of day and night, the seasons, days and years (Gen. 1:16: they rule over day and night; 1:18: they separate the light from the darkness). Without them, mankind would have no awareness of the passage of time. In addition, they are the lights that make everyday living possible. But in the new world, these lights are no longer needed. For the ultimate Source of light in the new Jerusalem is God himself. Even the radiant sun and the shining moon pale in his presence (Isa. 24:23). All things return to the beginning, never to change again: we exist in the light of God our Creator.

The gates of the new Jerusalem are no longer to be closed at night; they are continually open. In Isaiah's prophecy was already foretold that in the future Zion would be the LORD's glorious city of light: "Your gates will always stand open, they will never be shut, day or night" (Isa. 60:11a). It is noteworthy that Revelation tells us that the gates will not be shut in the daytime either. Might they need to be closed because of danger that threatens from outside (cf. Rev. 22:15)? The causal γὰρ ("for there will be no night there", Rev. 21:24) suggests that we ought to think of the closing of the gates at the end of the day. Such a closing will no longer be necessary, when day and night flow into each other. That is clearly also the intention of Zechariah's prophecy (Zech. 14:7b): "When evening comes, there will be light".

[19] Ed Noort, "The Creation of Light in Genesis 1:1-5: Remarks on the Function of Light and Darkness in the Opening Verses of the Hebrew Bible." In *The Creation of Heaven and Earth. Re-Interpretations of Genesis 1 in Context of Judaism, Ancient Philosophy, Christianity, and Modern Physics,* ed. George H. Van Kooten (Leiden: Brill, 2005), 3-20 [7]. In 2 Cor. 4:6 Paul argues from the creation of light. Admittedly, Isa. 45:7 states that God created light and darkness; however it is clear from the context that this is meant to refer to peace and disaster (cf. Isa. 42:16; 58:10, 60:2).

Isaiah has this to say about Zion, the future city of light (Isa. 60:19): "The sun will no more be your light by day, nor will the brightness of the moon shine on you, for the LORD will be your everlasting light, and your God will be your glory".

Where Isaiah speaks of one source of light, in the book of Revelation that is doubled: "…the glory of God gives it light, and the Lamb is its lamp" (Rev. 21:23) – even though elsewhere in the Bible Christ is called 'the light', but never a 'lamp'. Fekkes explains this in terms of the Hebrew parallelism found in Isaiah: 'the LORD will be your light, God will shine on you'.[20] This doubling paves the way for the book of Revelation to turn the parallelism into a chiasm: "…the glory of God gives it light, and the Lamb is its lamp". Still, the Lamb is not an independent source of light: God and the Lamb belong together and complement each other. 'The lamp of God' was a cultic object in the tabernacle and in the temple. That light must be kept burning, unceasingly, day and night (Lev. 24:1-4). In the city that has no temple, God's shining presence, together with the Lamb as Lamp, is its perpetual source of light. Even as the godless city of Babylon is punished by the removal of light (Rev. 18:23).

At first, the light is for the new Jerusalem itself: 'the glory of God gives it light' (Rev. 21:23: αὐτὴν); then, the light is also for its inhabitants: 'the Lord God will give them light' (Rev. 22:5: ἐπ' αὐτούς). Especially this second reference makes us think of the priestly blessing over Israel. For that is how the name of God was put on his people. And this also fits with the promise of the Name that is placed on the foreheads of his servants, and with the whole cultic setting of the passage: 'The LORD make his face shine upon you' (Num. 6:25).[21] The ancient priestly blessing becomes a perpetual reality for the inhabitants of the new Jerusalem. Who exactly are those inhabitants? They are the nations who live in the light of Jerusalem; rulers of the world, too, will be included among those who worship God and the Lamb.[22] The 'pilgrimage of the nations' motif in John's visions (based on Isaiah 60 and other prophetic texts) shows us how all of them go up to Jerusalem.[23] The promise to Abraham, the ancestor of the people of Israel, that all nations will be blessed through him, finds its ultimate fulfilment.

4. Servants who reign as kings

"And they will reign for ever and ever" (Rev. 22:5b). Grammatically, the subject of this 'reigning' is found back in verse 3: the servants of God, who worship him. Cultic adoration in heaven was already described with reference to a great multitude, whom no-one could count: "These are they who have come out of the great tribulation; they have washed their robes and made them white in the blood of the Lamb. Therefore they are before the throne of God day and night, and serve him day and night in his temple…" (Rev. 7:14-15). Just as to serve the God of Israel in freedom was one of the goals of the Exodus, so these people will be free to wor-

[20] Jan Fekkes, *Isaiah and Prophetic Traditions in the Book of Revelation. Visionary Antecedents and their Development* (Sheffield: JSOT Press, 1994), 267-268.

[21] Mathewson, *A New Heaven and a New Earth*, 210-211.

[22] G.K. Beale, *The Book of Revelation* (New International New Testament Commentary; Grand Rapids: Eerdmans, 1999), 1094-1096.

[23] For details, see: Mathewson, *A New Heaven and a New Earth*, 163-175.

ship God forever. The throne of God and of the Lamb stands in the centre of the new Jerusalem (this is stated twice, with emphasis, in chapter 22:1 and 3). Around the throne there are the servants of God. In the verses 3b-5a, Mathewson sees them as priests, who are given a royal task as well. This combination, servants as priests and royal figures at the same time, makes us think of Exodus 19:6, where Israel is described as a 'kingdom of priests'.[24] But this worshipful reigning is not confined to Israel; throughout the book of Revelation Jerusalem is revealed as the world capital for all believers (cf. Isa. 61:6; 1 Peter 2:9-10).

"They will reign". It seems as if they are promised an almost autonomous dominion; still, these are the servants of God, who serve him. The eternal duration of this royal position is already foreshadowed in Daniel 7. Here, too, we see something of the vindication of the people of the Most High, people who have so often been oppressed. "…the sovereignty, power and greatness of the kingdoms under the whole heaven will be handed over to the saints, the people of the Most High. His kingdom will be an everlasting kingdom, and all rulers will worship and obey him" (Dan. 7:27). This was already announced earlier in the book of Revelation: Those who had been purchased for God from every nation 'will reign on the earth' (Rev. 5:10). The seventh trumpet ushers in "the kingdom of the Lord and of his Christ, and he will reign for ever and ever" (Rev. 11:15). The martyrs, raised to life, will reign for a thousand years together with the Messiah (Rev. 20:4,6).

This calls to mind the exalted Christ's promise of victory to the church of Laodicea: "To him who overcomes, I will give the right to sit with me on my throne, just as I overcame and sat down with my Father on his throne" (Rev. 3:21). The underlying imagery here is from the *bisellium* or double seat, well known in antiquity, and sometimes used to depict two deities like Zeus and Hera or emperor Augustus together with Dea Roma, side by side sitting on the throne. In this way, the royal dominion was literally and figuratively shared. Christ shares the throne with his Father ('on his throne').[25] He who overcomes will share the throne with Christ ('on my throne'). The Father and Christ do not hand over their dominion; they allow those who share in their victory to share in their dominion as well.

Genesis 1 and 2 do not speak explicitly of royal dominion. Still, according to a broad stream of interpreters, with the mandate from Genesis 1:27-28 a kind of dominion is meant. The book of Revelation contains a latent allusion to this mandate. Man was appointed as custodian and labourer in the paradise garden of God (Gen. 2:15): he was to exercise authority over creation on God's behalf. Adam and Eve failed in their exercise of this responsibility. And still there is hope for mankind. This world-encompassing dominion will return, but inseparably joined to the worship of God. Strictly speaking, Revelation does not specify the object of this domi-

[24] Mathewson, *A New Heaven and a New Earth,* 212-213. Here, the reference is implied. In other places in Revelation, the priest-king conjunction is quite explicit (see Rev. 1:6; 5:10; 20:6).

[25] Hofius speaks about "Throngemeinschaft Christi mit dem Vater" (Otfried Hofius, "Das Zeugnis der Johannesoffenbarung von der Gottheit Jesu Christi." In *Neutestamentliche Studien* [Tübingen: Mohr Siebeck, 2000], 223-240 [233]). For the imagery, see: Christoph Markschies, "'Sessio ad Dexteram': Bemerkungen zu einem altchristlichen Bekenntnismotiv in der christologischen Diskussion der altkirchlichen Theologen." In *Le Trône de Dieu*, ed. Marc Philonenko (Tübingen: Mohr Siebeck, 1993), 252-317.

nion, but it is clear from Daniel 7 that this will be a dominion over the whole world. It also shows the manner of this dominion: not under God, but together with him. For ever and ever (literally, ages of ages: εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων: Rev. 22:5) is a fitting conclusion to this part of the book. Jerusalem is to be a royal city again, for all eternity.

5. Free access to the tree of life

In point 1, we already paid attention to the promise contained in the letter to the church at Ephesus, that those who overcome may freely "eat from the tree of life, which is in the paradise of God" (Rev. 2:7). That is a remarkable usufruct! Given the Ephesian context, Hemer sees this as an allusion to the cult of Artemis.[26] Originally, this virginal goddess of the hunt was worshipped in a primitive sacred grove. The tree of Artemis adorned the coat of arms of the city of Ephesus, and is to be seen on numerous Ephesian coins of the time. Still, the reference to the tree of life points in the first place to the situation in paradise (in Gen. 2:9 and 3:22 and 24, LXX has ξύλον, 'wood', instead of δένδρον, the more usual word for 'tree'). The reverse of this promise is also found in Revelation: God may take away from any transgressor 'his share in the tree of life, and in the holy city, which are described in this book' (Rev. 22:19).

In paradise, there were two trees: the tree of knowledge and the tree of life (Gen. 2:9). The paradise narrative concentrates mostly on what happened with the tree of knowledge. The key was discerning between good and evil. To eat from the tree of knowledge was to exchange good for evil, so transgressing the boundary God had set. The human desire for autonomy led to a conflict with the Creator. And as a punishment for this sin, the first couple was banished from the tree of life (for to eat from that tree, as had previously not been forbidden, would have led to eternal life; that privilege was now revoked). At that time already, God began to carry out the sentence pronounced over mankind: to be kept away from life means death. Scripture also refers to wisdom and righteousness as trees of life (Prov. 3:18, 11:30, cf. 13:12 and 15:4). This shows that 'life' is more than just a continued existence, but a life in communion with the Creator.

In the future paradise of God, there will no longer be a tree of knowledge. It is the tree of life that has been given a central place in the new city of God; not just one, it seems, but more than one (Rev. 22:2). In the new Jerusalem, John sees a whole avenue of trees of life, planted on either side of the river that flows down the middle of the street of the great city. Inhabitants may freely pick of their fruit (because of the underlying imagery from Ezekiel 47: 7,12, the singular ξύλον is generally regarded as a collective noun, as in 'a wood' – unless perhaps we ought to think of two trees, one on either side of the river). These trees are spectacularly fruitful, one crop in each and every month.[27] Again, a remarkable usufruct! Ezekiel

[26] Colin J. Hemer, *The Letters to the Seven Churches of Asia in their Local Setting* (Sheffield, JSOT Press, 1986), 41-50.

[27] Whether this reference is to a harvest of twelve different kinds of fruits (Richard Bauckham, *The Climax of Prophecy. Studies on the Book of Revelation* [Edinburgh: T&T Clark, 1993, 316] is not altogether clear. The reading 'twelve crops of fruit' could also be understood as 'one crop of fruit in each month'.

47:12 describes the river of living water that flows from the sanctuary (see also point 6, below): "Fruit trees of all kinds (LXX: πᾶν ξύλον βρώσιμον) will grow on both banks of the river. Their leaves will not wither, nor will their fruit fail. Every month they will bear ... their fruit will serve for food and their leaves for healing."

Inhabitants of such a city are truly blessed: "Blessed are those who wash their robes, that they may have the right to the tree of life and may go through the gates into the city" (Rev. 22:14).[28] Free access to the new Jerusalem, by way of its gates, stands in contrast to the paradise story. There, cherubim – winged creatures with hands, feet and faces – stood guard over the way to the tree of life (Gen. 3:24). They blocked the way to paradise, with the aid of a flaming sword that flashed back and forth. This sword, symbol of God's blazing anger, was a separate entity, independent of the cherubim.[29] Paradise lost…

In contrast, at the gates of the new Jerusalem (open day and night, see point 3, above), not cherubim but angels stand guard. Twelve of them, three in each direction, one angel at each gate. Even though the city of God is not open to everyone (Rev. 21:27), their role seems to be to welcome people in, rather than to keep them out. They stand guard to regulate the stream of those who would come in to make their home in the new Jerusalem. Welcome to the paradise of God, where you may freely pick fruit from the tree of life!

6. A river of living water, with deposits of precious stones

The new Jerusalem is a town with its own water supply: "A river of the water of life, as clear as crystal, flowing from the throne of God and of the Lamb" (Rev. 22:1-2; cf. 21:6). And this while the memory of the earlier account of the disasters which came upon the earth, where water was turned into blood, is still fresh (Rev. 8:8, 16:3-4). There, the polluted water reeks of death; here, in the city of God, the water will be fresh and clear: life-giving water.

This motif – life-giving water – is found with the Old Testament prophets also. Ezekiel 47:4-7 describes the brook that flows from the temple; Joel 3:18 mentions a fountain that flows out of the Lord's house. And Psalm 46 sings of a river whose many streams make glad the city of God, the holy place where the Most High dwells. All of these point forward to the supply of water in the new city.

The combination with the trees of life in Revelation 22 is clearly reminiscent of paradise. It is true that Genesis does not explicitly speak of 'life-giving' water. On the other hand, it is clear that its spring must have provided an enormous amount of water, for it is the headwaters of four streams. This was simply 'water', necessary for plant growth; it was not the life-giving water, protecting people from death, and providing eternal life.

Genesis tells us about the water supply of the garden of Eden. It 'waters' the garden, so to speak (Rev. 2:10-14). The water comes 'from Eden'. Leaving Eden, the water flows past the paradise garden; from there it splits into the headwaters of four separate rivers, each with their own name: Pishon, Gihon, Tigris and Euphrates. In this way, the blessings of Eden – life and fertility – are distributed over the

[28] This is the seventh and final beatitude in the book of Revelation. Stephen S. Smalley, *The Revelation to John. A Commentary on the Greek Text of the Apocalypse* (Downers Grove: InterVarsity Press, 2005), 573.
[29] See Isa. 34:5; Jer. 46:10; Ezek. 21:10, 14-22; Zeph. 2:12.

earth. The Pishon and the Gihon no longer exist today; scholars think that in the passage of the ages their flow has dried up. However, it is clear from the account of Genesis 2 that these four main rivers of the world, no matter where we would place them geographically, all arise from one and the same source, located upstream of the paradise garden of God.[30]

The apocryphal book Jesus Sirach adds to these four rivers the Jordan and the Nile, in a symbolic reference to the overwhelming riches of the Torah. The Law is a stream of wisdom, knowledge and instruction. "It [the law] overflows, like the Pishon, with wisdom – like the Tigris in the days of the new fruits. It runs over, like the Euphrates, with understanding, like the Jordan at harvest time. It sparkles like the Nile with knowledge, like the Gihon at vintage time" (Sir. 24:25-27). The addition of the Jordan (in Israel) and the Nile (in Egypt) brings the water supply of paradise very close to its later readers.

What about the precious stones that will adorn the new Jerusalem with their colourful brilliance? These gems are a remarkable touch in John's visionary portrayal of the city. The city itself – including its streets – is of pure gold (Rev. 21:18, 21). Gates, walls, foundations: everything in the city of God shines with resplendent glory. The beauty and splendour of these precious stones, which already described God's glorious presence in an earlier vision (Rev. 4:3), stands in shrill contrast to the gaudy glitter which decks the great prostitute of Babylon (Rev. 17:4-5). Isaiah had already prophesied about the restoration of God's chosen bride, Jerusalem. To her, the LORD himself had said: "O afflicted city, lashed by storms and not comforted, I will build you with stones of turquoise, your foundations with sapphires. I will make your battlements of rubies, your gates of sparkling jewels, and all your walls of precious stones" (Isa. 54:11-12).[31]

The link between precious stones and paradise rivers is a rather puzzling passage in Ezekiel. In this prophecy, the king of Tyre, who regards himself as a god (Ezek. 28:2), enjoys a life comparable to that of the first humans: "You were in Eden, the garden of God; every precious stone adorned you: ruby, topaz and emerald, chrysolite, onyx and jasper, sapphire, turquoise and beryl. Your settings and mountings were made of gold; on the day you were created they were prepared" (Ezek. 28:13). It is striking that of the twelve gemstones attached to the high priest's breastpiece, nine are listed here (Ex. 28:17-20; 39:10-13);[32] gold is mentioned separately. A paradisiac state, portrayed in the well-known palette of colours: the brilliance of gemstones and of gold.[33]

---

[30] For an attempt to locate the paradise, by means of the four rivers mentioned in Genesis, on a site just north of the Persian Gulf, see: K.A. Kitchen, *On the Reliability of the Old Testament* (Grand Rapids: Eerdmans, 2003), 428-430. However, his translation 'winds through' (just like the NIV), instead of 'flows around' in verse 11 is questionable. The geographical details from Genesis 2 indicate at least that the region where the paradise was lain even after the Flood actually could be located.

[31] Both the apocryphal book of Tobit (Tob. 13:17) and the so-called 'new Jerusalem texts' from Qumran (2Q24; 4Q554; 4Q555; 5Q15; 11Q18) make mention of the use of precious stones in the walls, streets and squares of the eschatological Jerusalem.

[32] Actually, the Septuagint lists all twelve gemstones in Ezek. 28:13.

[33] In Ezek. 31:18, Pharaoh is compared to the fair trees of Eden. Cf. Richard Bauckham, *The Theology of the Book of Revelation* (Cambridge: University Press, 1993), 133-134.

This takes us back to Genesis 2:11-12. The four rivers of paradise produce sedimentary deposits. Carried along by the water, the various rocks and minerals form deposits – including precious stones – in the alluvial plains. The Pishon winds around the land of Havilah (the 'sandy region'): gold is found there. Most exegetes identify Havilah with the Arabian peninsula (Gen. 25:18 and 1 Sam. 15:7). In that case, the Pishon, which flows through the land, could correspond to the Persian Gulf and the Red Sea together. Some exegetes, however, have suggested an identification of Havilah with India. In any case, the gold of Havilah is of outstanding quality (see the note in Gen. 2:12); aromatic resin and onyx stones are found there as well.

This is rare, a land of pure gold and a variety of precious stones; the wealth of the faraway land of Havilah was not found anywhere else. But in the new city of God, these riches are freely available to all its inhabitants. Water, gemstones and gold: a paradisiac combination, promising a princely life of glorious splendour.

7. The removal of the dragon-serpent: the paradise curse lifted

In John's visions, there are three references to the serpent of paradise. It is 'the serpent of old', the first snake, the snake from the beginning (ὁ ὄφις ὁ ἀρχαῖος: Rev. 12:9; 20:2; cf. 12.15). He has grown into an enormous red bloodthirsty dragon-serpent, strikingly similar to the beast John sees arising from the sea in the next chapter (Rev. 13:1). In John's description, this great red dragon is a representation of the devil, or Satan (Rev. 12:9; 20:2). Just as he was when he instigated the Fall, he has again become a mortal danger to the woman and her offspring (Rev. 12:15, cf. 12:4).

In the book of Revelation, the serpent of old is portrayed as the 'great deceiver'. He is the one who 'leads the whole world astray'; he 'deceives the nations' (πλανᾷν; Rev. 12:9; 20:2). The book of Genesis tells us that the snake was the craftiest of all the animals. As crafty as he might be, he is and remains a creature. What he did in paradise was 'deceive' (ἀπατᾷν: Gen. 3:13 LXX; cf. 2 Cor. 11:3). Some translations have the woman declare 'the serpent misled me', for 'to mislead' and 'to deceive' are almost synonymous.[34] Genesis may not say so explicitly, but from the New Testament it becomes clear that Satan himself was at work in the snake.

Deception, leading people astray: that too is the tactic of the beast out of the earth (Rev. 13:14, 19:20). He will act as an apocalyptic instrument of Satan (Rev. 20: 8,10). The serpent of old takes on an increasingly monstrous form.

If it is true that John identifies the dragon with the serpent of paradise, then he does something unique. Never before has the snake that deceived man in paradise been explicitly identified with the devil, or Satan.[35] At the same time, this representation would no doubt also have evoked mythical associations with the first readers of Revelation, the seven churches in Asia Minor. Bauckham points to the ambiguity in pagan representations of the day: the snake was not only regarded as symbolic of divinity (as in the cult of Asclepios); it also represented opposition to the gods (as with Hercules and the Hydra). Sooner or later, however, hostility towards

[34] Louw/Nida, *Greek-English Lexicon*, 366-367.

[35] For an overview of biblical references to the serpent, see Aune, *Revelation,* 606-607.

the gods will lead to punishment. In antiquity, people expected that the dragon-serpent would meet its destruction.[36]

Revelation 12 shows how the dragon is removed from heaven and hurled to the earth. Chapter 20 tells that he is to be chained in the abyss for a thousand years; after a short time of release he will finally be thrown into the lake of burning sulphur. In this way, the destruction of the treacherous dragon-serpent is sealed. The source of all deception in the world, the embodiment of all rebellion against the Creator, is to be removed forever from the scene.

With the removal of the dragon, a new world order can appear, a new heaven and a new earth, the new Jerusalem. The promise of the new order is succinctly expressed: 'there will be no more curse' (καὶ πᾶν κατάθεμα οὐκ ἔσται ἔτι; Rev. 22:3). This does not mean, as some translations suggest, that in the new Jerusalem nothing accursed will still exist; instead, the divine curse itself has been removed. Zechariah had already prophesied that Jerusalem would be secure from the threat of destruction (because of her sins, Zech. 14:11). In the new Jerusalem, not a soul would wish to resist the Almighty.[37] When the instigator of all evil has been removed, it cannot happen again. The death sentence from paradise, which rested as a curse upon all mankind, will be removed, and the tree of life will again be provided. The city of the future will far exceed the lost paradise. 'There will be no more curse' – that promises eternal paradise blessings for all the inhabitants of the new Jerusalem.

Back to the future

Throughout the foregoing, we explored a variety of paradise motifs, which trained readers will more or less recognise from Genesis 1-3: the paradise garden of God; the new heaven and the new earth, where there is no sea; God and the Lamb as the eternal source of light; servants who reign as kings; free access to the tree of life; a river of living water, with deposits of precious stones; the removal of the dragon-snake: the paradise curse lifted. The original paradise may have been removed from the face of the earth, but the Old Testament is filled with promises of salvation: the people of God will live in a place like the garden of Eden (Isa. 51:1-3; Ezek. 36:35).

And yet, the book of Revelation does not foretell a return to or restoration of the lost paradise of old. All of the paradise motifs contain indications that in the future, things will be quite different. By way of conclusion, I list the following:

1. Paradise, the garden of Eden, is transformed into a garden city, the new Jerusalem, a dwelling place for all the nations.

2. What is new in the new world, and in the new Jerusalem, remains forever: even the sea (including the grave of seafarers, and the whole power of death) will be gone forever.

---

[36] Bauckham, *The Climax of Prophecy*, 195-198.

[37] Pierre Prigent, *L'Apocalypse de Saint Jean* (Commentaire du Nouveau Testament; Genève: Labor et Fides, 2000), 483; Pilchan Lee, *The New Jerusalem in the Book of Revelation* (Tübingen: Mohr Siebeck, 2001), 291; Smalley, *The Revelation to John*, 563-564.

3. The light of God's presence will eclipse the light of sun and moon, and will cause day and night to become one. Like an immense skylight God's blessing will spread to all the nations.

4. Humanity will exercise responsibility over the creation, not under God, but together with God and the Lamb. This dominion over the world will last forever.

5. There is free access to the tree of life; apparently, in the new Jerusalem it will have multiplied. There will be no grim watchers guarding access to the tree, but welcoming angels holding all gates wide open.

6. A stream of living water, coming from God, is more than just a source of life: it protects mankind from death. Precious stones and gold are not just found in the far-off land of Havilah, but are part and parcel of the new Jerusalem.

7. The ancient dragon-serpent is removed; forever a thing of the past, and the paradise curse has been changed into eternal blessing.

In short, the book of Revelation shows us a future that far exceeds the past. This future is dominated by the dwelling together of God and man. And that provides endless and undisturbed bliss!

ÖSSZEFOGLALÁS

ÉDENKERT-MOTÍVUMOK A JELENÉSEK KÖNYVÉBEN

A Jelenések könyvében több olyan motívumot találunk, amelyek az 1Móz első részeiben található teremtéstörténetre emlékeztetnek. Ez a cikk a vonatkozó igehelyeket hét külön motívumban foglalja össze: 1. A Paradicsom mint Isten kertje; 2. A új tenger nélküli új ég és új föld; 3. Isten és a Bárány mint az örökkévaló fény forrása; 4. Szolgák, akik királyokként uralkodnak; 5. Szabad menetel az élet fájához; 6. Az élet vizének folyama, amelyben drágaköveket lehet találni; 7. A sárkány-kígyó eltávolítása és ezáltal a Paradicsomon levő átok eltűnése. A cikk mind a hét motívumot külön-külön tárgyalja. Minden esetben a Jelenések könyve lesz az a kiindulópont, ahonnan vissza lehet tekinteni a teremtéstörténetre. A tanulmányban természetesen először a Jel és teremtéstörténet közötti azonosságok kerülnek sorra, majd a dolgozat végén, az összefoglalásnál foglalkozik a különbségekkel is.

SAMENVATTING

Het boek Openbaring bevat verschillende motieven die de lezer herinneren aan het scheppingsverhaal uit de eerste hoofdstukken van het boek Genesis. In dit artikel worden de relevante tekstgegevens geclusterd tot zeven van zulke motieven: 1. De paradijstuin van God; 2. De nieuwe hemel en de nieuwe aarde, zonder zee; 3. God en het Lam als eeuwige lichtbron; 4. Dienaren die als koningen heersen; 5. Vrije toegang tot de levensboom; 6. Een rivier van levend water met afzetting van edelgesteente; 7. De uitschakeling van de draakslang: paradijsvloek opgeheven. Elk van deze zeven motieven wordt apart besproken. Telkens is het boek Openbaring

het uitgangspunt, om van daaruit terug te kijken naar het boek Genesis. Bij de bespreking staan uiteraard de overeenkomsten tussen Openbaring en Genesis voorop. Aan het slot van dit artikel zullen bij wijze van conclusie ook de verschillen worden benoemd.

Doedens, Jacob J. T.

Ígéretre hangolt remény
Messiási ígéretek és ezek beteljesedése[1]

For a creed is like a ladder,
while an evolution is only like a slope.
G. K. Chesterton[2]

1. Bevezetés

Istennek nincs szüksége a Wikileaksre, hogy megossza titkait az emberekkel. Isten a kezdettől fogva nagyon nyíltan szólt arról, hogy mit akar elérni. A végső célja az, hogy az emberek vele együtt éljenek. Már a történelem kezdetétől ez az Isten terve.

Sajnos ilyen világban, ahol az Isten ellenségének is szerepe van, nehezebb lett a kommunikáció az Isten és az emberek között. Ahogy a 2Kor 4,4 is mondja: „e világ istene megvakította a hitetlenek gondolkodását".

Az ilyen világban Isten tervének a megvalósítása egyre bonyolultabb lett. Ezért sem mindig egyszerű számunkra megérteni a próféciákat. Az úgynevezett 'messiási próféciák' és 'messiási váradalmak' olykor nehezen értelmezhetőek. Talán ezért is vonhatja kétségbe a kritikus szemlélet Jézus messiási mivoltát. Ez ellen a kritikai szemlélet ellen szeretném ajánlani két újszövetségi tudós véleményét, hipotézisét.

Először figyeljük meg a messiási ígéretekkel szembeni modern kritikát.

Másodszor nézzük meg O'Neill véleményét, aki azt állítja, hogy abban minden zsidó egyetértett, hogy ha jönne a Messiás, nehéz feladat lenne őt felismerni, mint az igazit. O'Neill hipotézise szerint az igazi messiásnak egyébként nem volt szabad kimondani, hogy valóban ő a Messiás.

Harmadszor Van Bruggen véleményét ismerjük meg, aki Keresztelő János fellépésének tulajdonít kulcsfontosságú szerepet, ha meg akarjuk érteni Jézus messiási munkálkodását.

2. A messiási ígéretek és a modern kritika

A krisztológiai viták óta az ősegyház a maga Urát a testet öltött Szentháromság Második Személyének vallja. Ennek a régi dogmatikai vitának az eredményét találjuk a niceai hitvallás[3] doxológiai megfogalmazásában: „Isten az Istentől, világosság a világosságtól, valóságos Isten a valóságos Istentől".[4]

---

[1] Köszönet mondok dr. Győri Istvánnak a gondos lektorálásáért.

[2] G. K. Chesterton, *The New Jerusalem* (New York, George H. Doran, 1921), 61.

[3] Nicaeno-Constantinopolitanum, 381. Ennek a hitvallásnak a legrégebbi szövegét ismerjük a kalcedoni zsinat dokumentumaiból, 451-ből. Eltekintve a *filioque*-ról szóló vitától ez a hitvallás az ökume-

A reformáció korában ezt a hitvallást támadta meg a szociniánizmus[5] Angliában és Hollandiában, és az unitárizmus Erdélyben és Lengyelországban. Ezek a mozgalmak elfogadták a reformáció által vallott egyik alapelvet, hogy csak a Biblia legyen az egyházi tanításnak az alapja. Ezért állították, hogy a Biblia alapján nem lehet megvédeni az inkarnációról és szentháromságról szóló tanítást.[6] A 19. század után ez a szemlélet széles körben elfogadott vélemény lett. Sok Biblia-kutató szerint a Jézusról mint testet öltött praeexistens isteni lényről szóló egyházi dogmát egy hosszú tanbeli fejlődés eredményének kell tekintenünk. Azt állítják, hogy ez a dogma a Jézus feltámadásában vetett hitből fakadt.

Ennek a gondolatnak a kialakulása a következő:[7]

Azzal az ortodox hitvallással szemben, mely szerint Jézus Isten Fia, azt hangsúlyozták, hogy néhány újszövetségi igéből arra lehet következtetni, hogy Jézus Isten Fiává *lett,* Isten Jézust Úrrá és Fiává *tette* (ἐποίησεν), neki *adott* minden hatalmat, és Isten Jézust Fiává *nyilvánította* (Lk 3,22; ApCsel 2,36; Mt 28,18; Fil 2,9; Róm 1,4). Ha Jézus Isten Fiává *lett*, ez nem azt jelenti-e, hogy ő korábban még nem volt az?

Ez a gondolat Wellhausennél kezdődik. Ő mondja az ApCsel 2,36 („Úrrá és Krisztussá tette őt az Isten") és a Róm 1,4 alapján („a halottak közül való feltámadásával Isten hatalmas Fiának bizonyult"), hogy Isten Messiássá *tette* Jézust. Ebből Wellhausen arra következtetett, hogy Jézus a fellépése elején nem tartotta magát Messiásnak. Szerinte az ApCsel 2,36 és a Róm 1,4 egy olyan krisztológiát mutat, ami még nem létezett a legrégebbi újszövetségi dokumentumokban, tehát egy fejlődésben levő krisztológiát.

Ennek az elméletnek a recepciótörténete megy tovább Johannes Weissszal, aki Wellhausen publikációja alapján ugyanígy azt mondta, hogy Jézus Isten prófétája vagy szolgája volt, de nem a Messiás. Tanítványa, Rudolf Bultmann ezt a látásmódot tőle vette át. Bultmann szerint Jézus nem Messiásként lépett fel, hanem prófétaként, rabbiként, és ördögűzőként.[8] Mások Jézust a bölcsesség tanítójának tekintették, zsidó cinikus tanítómesternek, prófétának, vagy valakinek, aki mindig a szegények oldalára állt, karizmatikus gyógyítónak vagy talán csodatévő rabbinak. Milyen képet is találunk Jézusról a modern kutatásban, hiszen alig van valaki, aki Jézusról azt mondja, hogy ő a Messiás.[9]

Érdekes lenne mindezt magától Jézustól megkérdezni. Ez talán értelmetlen gondolatnak tűnik, de érdekes módon az Újszövetség erre ad valamifajta 'kapaszkodót'. Találkozunk a Jel 22,8–9-ben azzal a történettel, hogy János leborulva akar-

---

nikus hitvallások közé tartozik. Érdekes módon a Niceanumot nem vették be a Magyarországi Református Egyház hivatalos hitvallásai közé.

4 Kálvin ezt egyébként *battalogia*nak tartotta, felesleges szószaporításnak. Ld. Karl Barth, *The Theology of the Reformed Confessions* (Louisville, Westminster John Knox Press, 2002), 17.

5 Az elnevezés a Lelio és Fausto Sozzini nevéből ered, ld. J. C. O'Neill, *Who Did Jesus Think He Was?* (Leiden, Brill 1995), 1.

6 O'Neill, 1.

7 Ld. O'Neill, 7–12.

8 Rudolf Bultmann, *Az Újszövetség teológiája* (Budapest, Osiris, 1998), 36–42. (Eredeti cím: *Theologie des Neuen Testaments* (Tübingen, Mohr (Siebeck), 1953).

9 Ld. O'Neill, 23.

ja imádni az angyalt.[10] De az angyal ettől visszatartja Jánost ezekkel a szavakkal: „szolgatársad vagyok neked és testvéreidnek . . . az Istent imádd!"

Ugyanilyen helyzetet találunk a Lk 5,8-ban, ahol Péter leborult Jézus előtt. Jézus pedig nem utasította vissza ezt a tiszteletadását. Itt csak két lehetőség marad meg: Jézusnak joga van isteni dicsőséget elfogadni, vagy őróla azt kell mondanunk, hogy rossz emberrel találkozunk őbenne. A kritikus szemlélet által kedvelt lehetőség itt lehetetlenné válik, hogy Jézus egy jó, de csupán emberi tanító. Egy igazi, jó, emberi tanító soha nem fogadná el azt a dicsőséget, amit kizárólagosan Istennek lehet adni, ahogy az angyal a Jel 22-ben is megmutatja.

A két igehely, az ApCsel 2,36 és a Róm 1,4 tehát nem elég arra, hogy ezek alapján ilyen krisztológiai tanbeli evolúcióra lehessen következtetni az Újszövetségen belül, mégpedig, hogy Jézust a feltámadása után tették volna Messiássá az egyház hitvallásában, és később azt mondták volna róla, hogy ő már a kezdettől fogva a Messiás volt. Egy ilyen fejlődésnek a feltételezése ráadásul eléggé logikátlannak tűnik: ha tényleg kidolgoztak volna egy új krisztológiát, nem hagyták volna változatlanul a régi szövegeket. Főként nem, ha azt vallják, hogy az Újszövetség mindenféle egyházi tradícióból jött létre. Ha ez igaz, akkor valószínűleg egyáltalán nem találnánk ennek az új krisztológiának a nyomait.

Közben sokkal jobb megoldást is lehet találni arra az újszövetségi szóhasználatra, hogy Isten Jézust a feltámadása után Úrrá és Messiássá tette. Igaz, hogy ha valakit kineveznek egy focicsapat edzőjének, akkor azt a funkciót csak a kinevezése óta tölti be. De ez teljesen másként néz ki, ha valakit *királlyá*[11] tesznek. Ezek a megnevezett igehelyek Jézus trónralépéséről szólnak. Ha valakit *de facto* királlyá tesznek, ez pontosan azért történik, mivel ő jogilag (*de jure*) már király volt.[12] Tehát nem kell azt feltételeznünk, amikor az ApCsel 2,36-ban Jézusról azt olvassuk, hogy „Úrrá és Krisztussá tette őt az Isten", hogy a szerző azt hitte Jézusról, hogy Jézus a feltámadása előtt még nem volt Κύριος és Χριστός.

O'Neill arra is rámutat, hogy az Újszövetség Jézusról meg a hívőkről néhányszor valóban azonos dolgokat mond. Ez néha úgy néz ki, mintha Jézus is valamivé lett volna, ami az ő korábban még nem volt. A Zsid 1,5 így ír Istenről és Jézusról: „Atyjává leszek, és ő Fiammá *lesz*", a Jel 21,7 ugyanígy mondja a hívőkről: „Aki győz, örökölni fogja mindezt, és Istene leszek annak, az pedig fiam *lesz*". A Zsid 1,4 mondja, hogy a Fiú *feljebbvaló lett*[13] mint az angyalok, a Zsid 5,9 leírja, hogy „miután tökéletességre jutott, örök üdvösség szerzőjévé *lett*". A Zsid 6,20-ban azt olvashatjuk, hogy Jézus Melkisédek rendje szerint főpap *lett* örökké, és a 7,26 azt bizonyítja,

[10] Az Újfordítás helyesen fordítja a προσκυνῆσαι igét: „leborultam . . . hogy imádjam őt".

[11] Erről szól az újszövetségi szóhasználat. Az Újszövetség itt mindig utal ószövetségi igékre, mint a 2 Sám 7,14; a Zsolt 2; 8; 110.

[12] Ld. O'Neill, 14–17. O'Neill még a Biblián kívül is megtalálja ezt a szóhasználatot Homérosz Odüsszeájában, ahol valaki ezt mondja Telemakhosznak: „Soha ne tegyen téged Kronion királlyá Ithakában, ami az örökölt jogod lenne". Itt se arról van szó, hogy Telemakhosz ontológiai változáson menne át, ha király lenne, hanem, hogy ő a jogos király, aki uralkodni is fog, ahogy az istenek is mindig akarták.

[13] κρείττων γενόμενος. Az Újfordítás ezt elsimítja: „Annyival feljebbvaló az angyaloknál".

hogy ő magasabbra *jutott*[14] az egeknél. Ugyanúgy a hívőkről is azt mondja a 3,14, hogy részeseivé *lettünk* a Krisztusnak. Itt könnyen lehetne azt mondani, hogy az Újszövetség ugyanúgy beszél az Atya és a Fiú közötti visszonyról, mint az Isten és a hívő ember közöttiről, ami azt jelentené, hogy miként Isten adoptálja az embereket, ugyanígy adoptálta Jézust is. De sokkal valószínűbb, hogy az újszövetségi írók annyira jól tudták, hogy mi a különbség *minőségben* Jézus és az ő követői között, hogy könnyen tudták alkalmazni az emberekre azt, amit Jézusról is mondtak, anélkül, hogy az éles határt Jézus és az emberek között elhomályosították volna. Ráadásul az Újszövetségre nem kell úgy tekinteni, mintha ez csak dokumentumforrás lenne, ami csupán azért jött létre, hogy minket tájékoztasson arról, hogy mit hittek az első keresztyének. A saját tapasztalatunk is teljesen más dologra mutat: ami számunkra a legértékesebb és a legfontosabb, azt általában ritkán kell hangsúlyoznunk és kimondanunk. Néha az őskeresztyén hitről és szokásokról bizonyos adatok csak 'véletlenül' kerültek be az Újszövetségbe. Hisz az apostoli levelek hiterősítőként íródtak, azoknak az embereknek, akik már megkapták az első hitben való tanítást. Ha az Újszövetség valamelyik tanról keveset beszél, az még nem azt jelenti, hogy az egyházban ezt még nem is tanították. Szintén nem lehet azt mondani, hogy ha eltérő leírást találunk, akkor ezek a dolgok tanbeli fejlődésre mutatnak. Éppen ellenkezőleg: az igazi hittől várható lenne, hogy ne mindig egyszerű szavakkal lehessen leírni. Sokszor annyira emberfeletti dolgokról van szó, hogy az egyik leírás kiegészíti a másikat, anélkül, hogy itt tanbeli különbségekre, fejlődésre vagy ellentétekre kellene gondolnunk.[15]

3. A messiási ígéretek a Második Templom idejében

Sokan arra hivatkoznak, hogy a zsidó messiási váradalom egyáltalán nem egységes, és hogy a 'Messiás' fogalma nem is töltött be kulcsfontosságú szerepet a zsidó gondolkodásban.[16] És valóban, az Ószövetség egymástól eltérő leírásokat nyújt arról, amit a zsidók arra használtak, hogy képet kaphassanak a jövendő Messiásról. Az Ószövetségbe való rövid bepillantás rögtön megmutatja ezt a változatos képet a várva várt megszabadulásról és az Isten felkentjéről, a Messiásról.

Vannak igehelyek, amiből kiderül, hogy maga Isten jelenik majd meg szabadítóként, gondoljunk csak az Ézsaiás 40-re: „Építsetek utat a pusztában az Úrnak . . . mert megjelenik az Úr dicsősége, látni fogja minden ember egyaránt" (Ézs 40,3–5).[17]

Az Ószövetség a Messiást úgy is ábrázolja, mint a Dávid házából való királyt, aki az Ézs 9, 5–6-ban még azokat a címeket is megkapja, hogy ő lesz a Csodálatos Tanácsos, az Erős Isten, az Örökkévaló Atya, a Békesség Fejedelme. Ezékiel is azt mondja, hogy majd Dávid lesz Isten népének az új pásztora (Ez 34,23–24). Ennek a messiási váradalomnak az alapígérete a 2Sám 7,16, ahol Isten Nátán próféta által Dávidnak megígéri: „…a te házad és királyságod örökre megmarad, és trónod örökre szilárd lesz". A Zsoltárokban is történik utalás erre az ígéretre, pl. a Zsolt 89 és 132.

---

[14] Szó szerint: magasabb lett, ὑψηλότερος τῶν οὐρανῶν γενόμενος.

[15] O'Neill, 12–14.

[16] Ld. Everett Ferguson, *Backgrounds of Early Christianity* (2. kiadás. Grand Rapids, Mich., Eerdmans, 1993), 517–519.

[17] Vö. a Jubileumok könyve 1,22–25, ahol Isten megígéri, hogy közvetítő nélkül fogja népét helyreállítani. Angol fordítás: O. S. Wintermute, in *The Old Testament Pseudepigrapha* 2 (szerk. James H. Charlesworth. New York, Doubleday, 1985), 54.

Ézsaiás könyvében találkozunk az Isten Szolgájával, akiről kiderül, hogy szenvedő Szolga lesz (Ézs 42,1–13; 49,1–6; 51,4–11; 52,13–53,12). Első olvasásra erről az Isten Szolgájáról azt lehet gondolni, hogy itt Izráelről van szó (Ézs 49,3), de az is kiderül, hogy ő lesz Izráel szabadítója (Ézs 42,7), aki Izráelt és a pogányokat egyaránt visszavezeti Istenhez (Ézs 49,5–6).

Az ószövetségi messiási ígéretek és az ezeken az ígéreteken alapuló messiási váradalom valóban változatos képet adnak. Ezeket a különféle leírásokat a Biblián kívüli irodalomban is meg lehet találni. Talán nem is csoda, hogy már létezik egy könyv a következő címmel: *Judaisms and Their Messiahs*, tehát kétszer többes számban 'Judaizmusok és az ő messiásaik'.[18]

De a kép nem annyira vegyes, mint ahogy az ószövetségi példák alapján feltételeznénk, és azt sok biblikus tudós állítja. O'Neill a következő dolgokra mutat rá:[19]

1. Majdnem minden zsidó hitt abban, hogy jön egy Messiás.
2. Mindenki egyetértett abban, hogy nem lesz egyszerű dolog felismerni a Messiást.
3. Az a tény, hogy Jézus nem kimondottan mondja, hogy ő a Messiás, pontosan belefér a zsidó messiási váradalomba, mivel a Messiásnak nem volt szabad magáról kimondani, hogy ő a Messiás.

Összefoglalásként azt lehet mondani, hogy a zsidók négyféle cselekedetet vártak a Messiástól. Azt várták, hogy összegyűjti majd mind a tizenkét törzset. Továbbá, hogy a pogányokat is megtéríti Istenhez. Jeruzsálemet megdicsőíti azzal, hogy felújítja a templomot, vagy megtisztítja azt. Ilyen módon létrejön egy tiszta istentisztelet, és az emberek igazságosak lesznek.[20]

A Második Templom idejéből való zsidó irodalom azt mutatja, hogy tényleg várják a Messiást, aki egy személy. Abban mindenki egyetértett, hogy Isten titkos ismeretet adott a jövőről a prófétáknak, titkos ismeretet arról, hogy Isten szabadítót fog küldeni. Mindenki hitt a jövendő üdvösségben. Arról azonban különböző vélemények voltak, hogy ebben az üdvösségben mi lesz az egyénnek a sorsa a halála után. Itt mind a farizeusok, mind a szadduceusok más álláspontot képviseltek. De minden vallási csoport megtalálta a Bibliában a Dávid házából való Messiás típusait és antitípusait. Ha nem létezett volna ez a váradalom, miért viselte olyan sok főpap a *Jézus (Józsua)* nevet? Ez talán arra utal, hogy a szülei azt remélték, a gyermekük lesz az, aki a népet az ígéret földjére vezeti, ahogy egyszer az első Józsué.[21]

De mivel a messiási szóhasználat elég változatosnak tűnik, sokszor a tudósok nem is veszik észre, hogy bizonyos leírások a Messiásra utalnak. Sok szimbólumot lehet találni például a Biblián kívüli irodalomban, ami Dávidra utal: a Messiás olyan lesz, mint a *forrás* és mint a *szőlőtő* (2Báruk 39,7).[22] (Ld. 1Móz 49,10–12; Ézs 5,1).

---

[18] Jacob Neusner, William S. Green, Ernest Frerichs, szerk., *Judaisms and Their Messiahs at the Turn of the Christian Era* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987).

[19] A következőben összefoglalom O'Neill érvelését, O'Neill, *Who Did Jesus Think He Was?* 23–54.

[20] O'Neill adja E. P. Sanders összefoglalását, ld. E. P. Sanders, *Judaism: Practice and Belief 63BCE – 60CE* (London, SCM, 1992), 289–298.

[21] O'Neill, 38, említi, hogy legalább hat főpapot hívtak Jézusnak.

[22] Angol fordítás: A. F. J. Klijn, in *The Old Testament Pseudepigrapha* 1 (szerk. James H. Charlesworth. New York, Doubleday, 1983), 633.

Ezt a szóhasználatot egészen a *Didakhé*-ig meg lehet találni: "Hálát adunk neked Atyánk, a te szolgádnak, Dávidnak szent szőlőjéért" (Did 9,2). A Dávid házából való Messiás a *juhainak a pásztora*, aki újraépíti Jeruzsálemet, ő a *Bárány* vagy az *Oroszlán*. A várt Messiás lesz az *Igazságos*, ismerik őt mint a *József fiát* és *Dávid fiát* egyaránt, mivel József és Dávid sok szenvedés után uralkodtak. A Messiást a *Szabadítónak* nevezték, aki Ábrahám gyermekeit megszabadítja a pogányoktól. Ő a *dicsőség trónján* fog majd ülni. Az ő kezében lesz a *kard* és a *jogar*. Azt is mondják róla, hogy ő a *Csillag*.[23] Ő a *kőszikla*, amiből forrás fakad.[24] A Messiást *prófétaként* és *papként is* várták.[25]

A zsidók azt is hitték, hogy a Messiásnak szenvednie kell, mielőtt uralkodni kezd, mivel ez történt a Messiás előképével, Dáviddal is. Bizonyos emberek még azt is gondolták, hogy a Messiás meg fog halni az uralkodása előtt vagy után.[26]

Ez a változatos kép azt is jelenti, hogy amikor a Messiás ténylegesen eljött volna, az embereknek kellett volna őt felismerni pontosan ezekkel a kulcsokkal, amelyeket a Bibliában és az extrabiblikus hagyományban találtak. Ennek a fényében talán még érthetőbbé válik az a sok kérdés, amelyet az Újszövetségben olvasunk: Kicsoda ez a názáreti Jézus? Az újra életre kelt Keresztelő János (Mt 14,1–2; 16,14)? Illés próféta (Mt 16,14)? Az ószövetségi próféták közül való próféta? Jeremiás *redivivus* (Mt 16,14)? A megígért próféta (vö. Jn 1,21; 7,40)?

Van, amikor ezek a kulcsok látszólag nem férnek bele a zárba, amikor az emberek megkérdezik, hogy „csak nem Galileából jön el a Messiás . . . hanem Dávid magvából és Betlehemből" (Jn 7,41–42). És mire kellett nekik gondolniuk, amikor úgy tűnt, hogy Jézus nem tartotta be a szombatot? Talán voltak akkor is sokan, akik nem tartották be a szombatot, de a Messiásnak bizony be kellett volna tartania! Hiszen hogy lehet a Messiás egy bűnös ember? És mivel mindig fennállt az a rizikó, hogy egy hamis Messiással találkoztak, így érthetővé válik, hogy Jézusról is ezt kezdték mondani, hogy talán Jézus nem a Messiás, hanem egy ördögi paródia (Mt 9,34; 12,24)? Azt is tudjuk, hogy volt egy jó pár hamis Messiás. Gamáliel említett egy bizonyos Teudást és egy Júdás nevű lázadót (ApCsel 5,36). Mindig voltak messiási mozgalmak, emberek, akik magukat Messiásnak adták ki, és az embereket a pusztába hívták, és ilyen módon ismételték meg a pusztai vándorlást, közben várva az új honfoglalást.[27] Maga Jézus is előre figyelmeztet, hogy „hamis messiások és hamis próféták állnak majd elő" (Mt 24,24). Teljesen érthető ezért a kérdés, ami elhangzik a Jn 10,24-ben: „Meddig tartasz még bizonytalanságban bennünket?"

Így lehet megérteni, hogy a Messiás felismerése nem volt könnyű feladat. Amellett, hogy jól kellett ismerniük a szent írásokat, mindenféleképpen Isten kinyilatkoztatására volt szükség. (Azért nem véletlen, hogy az ApCsel 2,36 és a Róm 1,4

[23] Konkrét hivatkozások: O'Neill, 28–29.

[24] O'Neill, 37, 70–71. Vö. Pseudo-Philo, *Liber Antiquitatum Biblicarum*, 10,7; 11,15: egy forrás követi Izráelt a pusztában. Angol fordítás: D. J. Harrington, in *The Old Testament Pseudepigrapha* 2 (szerk. James H. Charlesworth. New York, Doubleday, 1985), 317–319 és 1 Kor 10,4.

[25] O'Neill, 39.

[26] O'Neill, 40. Vö. Edward I. Bosworth, *Studies in the Teaching of Jesus and His Apostles* (New York: YMCA, 1905), 2. A Messiást egy pogány koalíció megtámadja, az 4Ezsdr 13,8–11; 32–48. Az 4Ezsdr 7,28–29 szerint a Messiás meg fog halni négyszáz évi uralkodás után. Angol fordítás: B. M. Metzger, in *The Old Testament Pseudepigrapha* 1 (szerk. James H. Charlesworth. New York, Doubleday, 1983), 537.

[27] Ld. ApCsel 21,38. További példák Josephus Flaviustól: O'Neill, 44.

Jézus feltámadására úgy tekint, hogy ez a legvégső bizonyíték, amivel maga Isten mondja ki, hogy Jézus a Messiás.) Istennek a Messiásról szóló kinyilatkoztatása volt a döntő próba arról, hogy megtalálták-e az igazit vagy sem. A Salamon bölcsessége könyvében lehetett találni a tesztkérdést: „Mert ha igaz az Isten fia, akkor az Isten pártjára kel, és kiszabadítja ellenségei kezéből"(Bölcs 2,18). A keresztnél a zsidók azt gondolták, hogy Jézus megbukott ezen a teszten: „Ha Izráel királya, szálljon le most a keresztről, és hiszünk benne! Bízott az Istenben: szabadítsa meg most, ha akarja; hiszen azt mondta: Isten Fia vagyok." (Mt 27,42–43).

O'Neill amellett, hogy rámutat arra, hogy a Második Templom korában meglevő messiási váradalmak alapján azt lehet mondani – ennek mindenki tudatában volt–, nehéz feladat lenne felismerni a Messiást, még egy érdekes hipotézissel jön elő.

Azt állítja, létezett a zsidóságon belül egy szabály a Messiásról, hogy senki nem mondhatta magáról, ő a Messiás.[28] Sajnos ezt a 'szabályt' vagy 'törvényt' csak az Újszövetség alapján véli felfedezni. De maga a gondolat túl érdekes ahhoz, hogy ne játsszunk el vele egy kicsit. Hiszen, ha ez tényleg egy íratlan szabály lett volna, sok dolgot lehetne ezzel megmagyarázni.

Az 'Isten Fia' kifejezés egy messiási cím volt, ami kiderül a qumráni irodalomból is.[29] Ha a Messiás azt nem mondhatta magáról, hogy ő az Isten Fia, vagyis a Messiás, akkor másként kellene olvasnunk a Jn 19,7-ben elhangzott történetet: „Nekünk törvényünk van, és a törvény szerint meg kell halnia, mert Isten Fiává tette magát." Ez O'Neill hipotézise szerint nem azt jelenti, hogy Jézust vádolták istenkáromlással, hanem azt, hogy ő *magáról* mondta, ő a Messiás, ami nem volt szabad.[30] Ugyanígy kellene értelmezni a kereszten lévő, 'a zsidók királya' feliratot. Pilátus ezzel gúnyolódóan mondta: Nézzétek meg, itt a ti Messiásotok. De a zsidók azért kérik ennek a feliratnak a javítását, mert ők azt az üzenetet szerették volna, hogy 'ez történik azzal, aki a Messiásnak mondja magát'.[31]

Ugyanazt a gondolatot találja O'Neill a Zsidókhoz írt levélben: „Ugyanúgy a Krisztus sem maga dicsőítette meg magát azzal, hogy főpap lett, hanem az, aki így szólt hozzá: 'Az én fiam vagy, ma nemzettelek téged' (Zsid 5,5)."[32]

Ezt a hipotézist, hogy nem volt szabad a Messiásnak megmondani, hogy ő a Messiás, talán még nem is kell feltételeznünk. Hiszen ez normális emberi körülmények között mindig így van, hogy inkább a Messiás tanításából és a tetteiből váljon nyílvánvalóvá, hogy ő tényleg a Messiás. Itt a szavak önmagukban elég keveset je-

[28] O'Neill, 48–54. V.ö. David Wenham, *Paul: Follower of Jesus or Founder of Christianity?* (Grand Rapids, Mich.: Eerdmans, 1995), 109: ". . . Jesus himself accepted the designation (Messiah) but used the concept cautiously, even sometimes secretively, probably because of the sort of nationalism popularly associated with it, perhaps because of a Jewish tradition that the Messiah would not proclaim his own identity, and also because his understanding of his own role, as well as of the kingdom, was much bigger than that of his contemporaries."

[29] 4Q246, szöveg és angol fordítás: Florentino García Martínez, Eibert J. C. Tigchelaar, *The Dead Sea Scrolls: Study Edition*, vol. 1 (1Q1–4Q273) (Leiden, Brill, 1997), 492–495.

[30] De ld. Jn 5,18, ahol a Jézus elleni vád éppen az, hogy egyenlővé tette magát az Istennel (τὸν θεὸν ἴσον ἑαυτόν ποιῶν).

[31] O'Neill, 49.

[32] O'Neill, 53.

lentenek. Ahogy a zsidók is megfogalmazták a Jn 8,13-ban: „Te önmagadról teszel bizonyságot: a te bizonyságtételed nem igaz."

Ha pedig igaz O'Neill hipotézise, ez magyarázatot adna Jézus önmagáról szóló kijelentéseire főként a szinoptikus evangéliumokban: amikor Péter Cézárea Filippinél azt mondta, hogy Jézus a Messiás, Jézus megparancsolta tanítványainak: ne mondják meg senkinek, hogy ő a Messiás (Mt 16,20; Mk 8,30; Lk 9,21). Jobban lehet a Mk 4,11–12-t is érteni, ahol Jézus a tanítványainak mondja:„Nektek megadatott az Isten országának titka, de a kívülvalóknak minden példázatokban adatik". Érthetővé is teszi azt, hogy Jézus olykor kitérően válaszol arra a kérdésre, hogy kicsoda ő: „Az, akinek eleitől fogva mondom magamat" (Jn 8,25), még a főpap előtt is, amikor kényszeríti Jézust arra, hogy „mondd meg nekünk, vajon te vagy-e a Messiás, az Isten Fia", Jézus így felelt: „Te mondtad" (Mt 26,63–64). Egyébként rögtön hozzáteszi, hogy majd a tetteiből kiderül, hogy ki ő valóban: „mostantól fogva meglátjátok az Emberfiát, amint a Hatalmas jobbján ül, és eljön az ég felhőin", ezzel utalva a Dán 7,13-ra (Mt 26,64).

Eltekintetve attól, hogy igaz-e hipotézise, O'Neill mindenféleképpen fontos, új adatokat hozott:

1) A messiási váradalmat többféle módon fejezték ki a Bibliában és a Második Templom korából való zsidó irodalomban.

2) Akkoriban mindenki tudatában volt annak is, hogy nehéz lesz felismerni az igazi Messiást.

3) A Messiás tetteiből és tanításaiból kell kiderülni, hogy ő-e a Messiás. Ezeket a szent írásokkal kellett tesztelni.

4) Isteni kinyilatkoztatásra van szükség, hogy az ember felismerhesse a Messiást. Ahogy Jézus is mondja Péternek: „Boldog vagy . . . mert nem test és vér fedte fel ezt előtted, hanem az én mennyei Atyám." (Mt 16,17).

4. Keresztelő János és az ígéretek fókuszálása

Sokan emlékeztetnek arra, hogy a zsidó messiási váradalom elég homályos volt, és nem volt teljesen egyértelmű, mivel a prófétáknál többféle képet találunk. Ez valóban igaz. De talán azért tűnnek homályosnak a prófétai írásokban található messiási ígéretek, mivel a legfontosabb prófétáról elfelejtkeztünk. Mert nem lehet csak általánosságban beszélni a Jézus korabeli zsidó messiási váradalmakról, hanem beszélnünk kell Jochanan Alámerítőről, akit inkább Keresztelő Jánosként ismerünk.[33]

Keresztelő János imponáló próféta volt, körülötte egy egész tömegmozgalom jött létre.

- János tömegesen megkeresztelte a népet.
- A jeruzsálemi vezetők távolságot tartanak Jánostól, de annak ellenére mégis küldenek egy bizottságot, hogy megkérdezzék, kicsoda ő (Jn 1,19).
- János hatása egészen Heródes Antipas udvaráig terjedt. Nem tartotta vissza magát attól, hogy még a királyt is kritizálja. Annak ellenére, hogy Heródes börtönbe zárta, mégis félt tőle, mert igaz és szent embernek tartotta, ráadá-

[33] A következőkben összefoglalom Van Bruggen leírását Keresztelő Jánosról. Ld. Jakob van Bruggen, *Het evangelie van Gods Zoon: Persoon en leer van Jezus volgens de vier evangeliën* (Kampen, Kok, 1996), 42–62.

sul még szívesen is hallgatta (Mk 6,20).
- János a halála után is megtámadhatatlan személy marad a nép előtt, ezért a vezetők nem is mernek semmi negatívumot mondani róla a nép füle hallatára.
- Amikor Heródes vereséget szenved Aretásztól, az apósától, a nép ezt úgy értelmezi, hogy ez a vereség Isten ítélete János meggyilkolása miatt.[34]
- Izráel határán túl is elterjedt János tanítása: Apollós Alexandriából (ApCsel 18,24–25) követte tanítását, és Pál apostol Efezusban is találkozott tanítványaival (ApCsel 19, 1–7).

Az evangéliumok őszintén megmutatják, hogy egy ideig János több volt Jézusnál. A zsidó vezetők annak idején meg merték bántani Jézust, de Jánosról nem mertek egy rossz szót se mondani.

A nép is János üzenete alapján vizsgálta Jézust, tehát János volt a mérvadó, ha Jézusról véleményt formáltak: „János nem tett ugyan egyetlen csodát sem, de mindaz, amit János őróla mondott, igaz volt" (Jn 10,41). Maga Jézus is hivatkozik Jánosra (Jn 5,33–36).

Ha megnézzük János legfőbb üzenetét, látjuk, hogy azt mondja, maga Isten fog eljönni a népéhez. János az Ézs 40 próféciájára hivatkozik. De mégis lehet hallani valami újdonságot János igehirdetésében. Mert azt mondja, hogy majd eljön a nála erősebb. Eddig minden rendben az Ézs 40 szerint. De aztán jön a megdöbbentő üzenet, amikor János azt mondja „még arra sem vagyok méltó, hogy saruja szíját megoldjam." (Lk 3,16). Ha Mózes ilyesmit mondott volna az égő csipkebokornál, ez teljesen helytelen lett volna. De hogy mondhatja János, hogy maga Isten már úton van? Sőt azt úgy mondja, mintha Isten ember formájában jönne.

Azon nem tudunk változtatni, hogy a zsidók hogyan vélekedtek János személyéről. Jézusból talán könnyen lehet csinálni egy barátságos tanítót. De Jánosra nem lehet úgy tekinteni, mint az akkori zsidóságnak a termékére. Az ő korabeli emberek természetesen jobb szakemberek voltak, ha a zsidóságról volt szó, mint a mai vallástörténészek, de még ők se tudták teljesen eldönteni, hogy hova kellene tenni Jánost: „Ki vagy? Hogy választ adhassunk megbízóinknak: mit mondasz magadról?" (Jn 1,22). Maga Jézus hivatkozik Malakiás próféciájára, hogy János a megígért Illés próféta (Mt 11,14; 17,11–13).

János prófétai funkciója nagyon fontos. Nélküle az Ószövetség zárt könyv marad, de ő tesz az Ószövetség végére egy kettőspontot.[35] Nélküle tényleg azt lehetne mondani, hogy a messiási ígéretek nem egyértelműek. De János próféciája konvergáló lencseként működik: a divergáló ószövetségi vonalak János által találkoznak a gyújtópontban. Ezért Van Bruggen egy kicsit mosolyogva azt ajánlja, hogy szedjünk össze egy kis könyvbe az evangéliumokból mindent, amit Jánosról írtak, és tegyük ezt a Keresztelő Jánosról szóló könyvet a Bibliánkba az Ószövetség és Újszövetség közé.[36]

[34] Josephus Flavius, *Ant.* 18:5,2. Ford. Révay József, *A zsidók története* (Budapest, Európa Könyvkiadó, 1980), 511.
[35] Van Bruggen, 55.
[36] Van Bruggen, 62.

Vallástörténetileg egyébként szintén fontosnak tartja Van Bruggen Keresztelő János szerepét. A világban létezik három nagy könyvvallás: a zsidóság, a keresztyénség és az iszlám. A zsidóság azt mondja, hogy Jahvénak van prófétája Mózesben. Az iszlám azt mondja, hogy Allahnak van prófétája Mohamedben. Milyen joggal mondja akkor a keresztyénség, hogy Jézus magasabb rangú Mózesnél és Mohamednél? Egyébként ennek a Jézusnak nincs-e prófétája, aki hirdeti, hogy kiről van szó? És itt derül ki Keresztelő János kulcsszerepe, ha zsidókkal és muzulmánokkal beszélünk. Ahogy Van Bruggen megfogalmazza: „Jézus nagy, és János az ő prófétája!"[37]

5. A nyílt titok

Konklúzióként a következőt lehetne mondani: létezik bizonyíték arra, hogy az újszövetségi krisztológia nem egy hosszú fejlődés útján jött létre. O'Neill és Van Bruggen kutatása arra mutat, hogy a zsidók várták a Messiást, tudván, hogy felismerni őt nem is könnyű feladat. Ha talán tényleg nem illett volna, vagy nem lett volna szabad, hogy a Messiás elárulja a saját identitását, akkor még jobban érthetővé válik, hogy mi sem kapunk könnyű válaszokat. De mindaz, amit találunk az Ó- és az Újszövetségben, képet ad arról, hogy milyen messiási váradalmak léteztek annak idején. És ha ez a kép sem teljesen világos a számunkra, segítségül lehet hívni Keresztelő János próféta igehirdetését.

Felhasznált irodalom

Barth, Karl. *The Theology of the Reformed Confessions*. Louisville: Westminster John Knox Press, 2002. Eredeti cím: *Die Theologie der reformierten Bekenntnisschriften*. Zürich, Theologischer Verlag Zürich, 1923. Ford. Darell L. Guder és Judith J. Guder.

Bruggen, Jakob van. *Het evangelie van Gods Zoon: Persoon en leer van Jezus volgens de vier evangeliën*. Kampen, Kok, 1996.

Bosworth, Edward I. *Studies in the Teaching of Jesus and His Apostles*. New York, YMCA, 1905.

Bultmann, Rudolf. *Az Újszövetség teológiája*. Budapest, Osiris, 1998. Fordította Koczó Pál. Eredeti cím *Theologie des Neuen Testaments*. Tübingen, Mohr (Siebeck), 1953.

Charlesworth, James H. *The Old Testament Pseudepigrapha*. 2. kötet. New York, Doubleday, 1983–1985.

Ferguson, Everett. *Backgrounds of Early Christianity*. 2. kiadás. Grand Rapids, Mich.: Eerdmans, 1993. (Ford. Zsengellér József. *A kereszténység bölcsője*. Budapest, Osiris, 1999).

Josephus Flavius. *A zsidók története*. Ford. Révay József. Budapest, Európa könyvkiadó, 1980.

García Martínez, Florentino és Eibert J. C. Tigchelaar. *The Dead Sea Scrolls: Study Edition*. 2 kötet. Leiden, Brill, 1997–1998.

O'Neill, J. C. *Who Did Jesus Think He Was?* Biblical Interpretation Series 11. Leiden, Brill 1995.

Neusner, Jacob, William S. Green, Ernest Frerichs, szerk. *Judaisms and Their Messiahs at the Turn of the Christian Era*. Cambridge, Cambridge University Press, 1987.

[37] Van Bruggen, 63.

Sanders, E. P. *Judaism: Practice and Belief 63BCE – 60CE*. London, SCM, 1992.
Wenham, David. *Paul: Follower of Jesus or Founder of Christianity?* Grand Rapids, Mich., Eerdmans, 1995.

Abstract

Hope Tuned to Promise – Messianic Promises and their fulfilment

Over against the critical view that doubts the messianistic character of Jesus' mission, this article recommends the approaches of J. C. O'Neill and J. van Bruggen on the subject. O'Neill states that most Jews were aware of the fact that it would not be an easy task to recognize the Messiah when he came. Therefore they had to test a possible Messiah on the base of the Holy Scriptures and the other literary traditions. O'Neill's hypothesis consists of the view that a rule existed forbidding the Messiah to reveal explicitly his identity. This would make the conduct of Jesus perfectly fit into Jewish thinking of his time. A useful addition is given in the view of Van Bruggen, who states that the apparition of John the Baptist is an indispensable fact that has to be taken into account for understanding the messianistic character of Jesus' work among Israel.

Kónya Péter

Szlovák reformátusok a 17-18. században

A reformációval, ill. annak történetével kapcsolatban a múlt századokban több, de csak nagyon kevés igaz nézet terjedt el. Ilyen állítás az is, amely a reformáció egyik vagy másik irányát valamilyen nemzetiséggel akarja összekapcsolni. Tekintettel arra, hogy Magyarország területén a reformátusok többsége magyar nyelvű, az ágostai hitvallású evangélikusok zöme azonban szlovák vagy német nemzetiségű volt, már a reformáció korában kialakult a mindkét irányzat, ill. egyház etnikai determináltságára vonatkozó elképzelés. Ez később a komoly egyháztörténeti és történelmi művekben is megjelent. A szerzők ugyanakkor olyan modern elveket vallottak munkáikban, mint a nacionalizmus vagy a magyarosítás, és keresték ezeket a 16-17. századi református-evangélikus viszonyokban. Így a szlovák történészek szerint a kálvini reformáció csak erőszakosan, a földesúri jogok alapján terjedt a szlovák evangélikusok között, és a református egyház „magyarosította" a szlovák ajkú nemeseket stb.[1] Ugyanígy a magyar történészek is keresték a kálvinizmus elfogadásának nemzeti vagy nemzetiségi okait, ill. a szlovák reformátusokat csak elszlovákosodott magyaroknak tartották.[2]

Itt hangsúlyozni kell legalább azt, hogy mind a kálvinizmus, mind a lutheranizmus a reformáció univerzális irányzatait képviselik, és amelyek majdnem egész Nyugat- és Közép-Európában elterjedtek. Az is igaz, hogy a kálvini reformáció a szlovákoknál az ún. második reformációt képviselte, amely a már előtte lutheri szellemben reformált területeket hódította meg. Ez a folyamat kétségkívül ugyanolyan spontán, erőszakmentes volt, mint a lutheri tanítás elfogadása.

Így a kálvinizmus elterjedésének akadályát nem a nemzetiségi okokban kell keresni, hanem azokban a körülményekben, amelyek gátat vetettek a második reformáció előrenyomulásának. Ilyen gátat alkotott a Tiszáninneni Kerület nyugati határán az öt ágostai hitvallású, szabad királyi városi esperesség, amely a vidéki gyülekezetek vallási életét is ellenőrizte. Ez megállította a kálvinizmust Sáros vármegyében, és nem engedte tovább Szepes vármegye területére. Így a kálvinizmus a tizenhárom felső-magyarországi vármegyéből részben vagy teljesen csak tizenegy területén honosodott meg (Abaúj, Zemplén, Ung, Bereg, Borsod, Heves, Gömör, Szabolcs,

[1] Pld. VARSIK, Branislav: *Vznik a vývin slovenských kalvínov na východnom Slovensku.* In: Historocký časopis, roč. 39, 1991, 2, 129-148. l.

[2] Hasonlóan vannak, akik a mai magyar és szlovák görög katolikusokat elmagyarosodott, ill. elszlovákosodott ruszinoknak tartják.

Szatmár, Ugocsa és Torna). Háromban ezek közül nagyobb vagy kisebb számú szlovák lakosság élt, amely szintén elsajátította Kálvin János tanítását.[3]

Ebben a tekintetben megjegyezhető, hogy a kálvinizmus a korabeli Magyarországon más nemzetiségekre is hatott, és a Dunántúlon, Baranya vármegye területén több szlovén református gyülekezet jött létre.[4] Ugyanakkor még a 18. században is éltek szlovén reformátusok a Dráva és a Száva között.[5] Más nemzetiségűek között a kálvinizmus a földesúri jog alapján terjedt el. Így a 17. század első felében, rendszerint az erdélyi fejedelmek kezdeményezésére, az ortodox románok között gyakorolták a missziós tevékenységet a református prédikátorok. Így jöttek létre a román református gyülekezetek Fogaras, Bihar és Záránd vármegyében.[6] Természetesen ezeknek az egyházaknak a többsége az ellenreformáció alatt megszűnt.

Hasonló módon jöttek létre a ruszin református gyülekezetek a Rákócziak kezdeményezéséből a munkácsi uradalomban, s valószínűleg a Drugethek akaratából a homonnai uradalomban, Zemplén vármegyében. Természetesen az ortodox lakosság nem őszintén azonosulhatott a kálvinizmussal, amelyet idegen vallásként fogadott, és az első alkalommal, az ellenreformáció idején visszajött régi egyházához. Ezeknek a ruszin református parókiáknak az állapotát ugyanis jól mutatják a megmaradt egyházlátogatási jegyzőkönyvek.

Valószínűleg már a századfordulón ezekben a „református" ruszin falvakban a még református templomokat azok az ortodox hívők használták, akik elutasították a prédikátorokat. Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek ugyanis több helyen arról írnak, hogy „a templom tele van orosz zászlókkal és bálványokkal".[7] Néhol, mint pl. Izbugyahosszúmezőn, még meg is támadták, sőt meg is ölték a református lelkészt.[8]

Valószínű, hogy eredetileg több ilyen ruszin vagy félruszin (szlovák-ruszin) gyülekezet volt a homonnai uradalomban, s többségük már a Drugeth György áttérése után megszűnt. Az uradalom területén mind a ruszin, mind a szlovák gyülekezetek többnyire már a 17. század első felében rekatolizáltak. Ez azonban nem egyszer erőszakosan történt, mint Lyubissén, ahol 1652-ben nem állt már a templom, mert a zsoldosok felgyújtották, és csak a templomi tárgyakat őrizte meg a prédikátor.[9]

A szlovák református gyülekezetek

Annak ellenére, hogy a szlovák református gyülekezetek többsége túlexponált fekvése miatt és más okokból a rekatolizálás alatt megszűnt, voltak, akik túlélték a kedvezőtlen korszakot, és a 18. század végéig maradtak meg vagy máig is léteznek. Természetesen a 16. század végén és a következő század elején lényegesen nagyobb számban léteztek a szlovák református gyülekezetek.

---

[3] Gömör vármegye északi részén élő szlovákok a bányavárosi lutheri egyházak hatáskörében maradtak.

[4] LAMPE, Adolf: *Historia Ecclesiae Reformatae.* Utrecht, 1728.

[5] CSÁJI, Pál: *Rákóczi András 1752. évi szlovák zsoltárfordítása XVII-XVIII. századi szlovák, cseh egyházpolitikának keretében.* Budapest 1954. Rkp. Sárospataki Református Kollégium Könyvtára, s. 10.

[6] TAMÁS, Edit (ed.): *Erdély és Patak fejedelemasszonya, Lórántffy Zsuzsanna I.* Sárospatak: Sárospataki Rákóczi Múzeum 2000. CSÁJI, Pál: i. m.., 10. l.

[7] DIENES Dénes (ed.): *Református egyház-látogatási jegyzőkönyvek 16-17. század*, Osiris, Budapest,, 2001., s. 256.

[8] Uo., 257-258. l.

[9] Uo., 254. l.

A Tiszáninneni Református Egyházkerület három esperességében néhány tucat szlovák református gyülekezet létezett. Ezek etnikai jellegét nem mindig lehet tisztázni,[10] feltételezhető viszont, hogy a szlovák reformátusok a 17. század elején a következő községekben éltek:

Az abaúji (kassavölgyi) esperességben hat anyaegyházban s nagyjából azok leányegyházaiban: Pethőszinnye (Magyarbőd, Alsó és Felső Kemence, Gyurgyóska és Nádasd), Rozgony (Benyék), Vajkócz (Királynép és Haraszti), Felső Ócsva (Rás), Beszter (Zdoba, Lengyelfalva) és Kassaújfalu. Az ungi esperességben (köztük vegyes, szlovák-magyar is): Nagyszeretva (Kisszeretva, Pályin, Kráska), Szobránc (Nagyreviscse, Ruszkócz, Jeszenő), Ganajna (Sárosreviscse, Józsa) és Vinna (Tarna, Kaluzsa, Kuszin, Klokocsó) Ung vármegyében; Buttka (Szelepka, Dubróka, Kamonya), Nagymihály (Lasztomér, Mocsár, Topolány, Petrócz, Csecsehó, Kisverbócz, Nagyzalacka, Kiszalaczka, Sztrajnyán, Gézsény), Sztára (Krivostyán, Ordasfalva, Nátafalva, Sztankócz), Alsókörtvélyes (Rákócz, Leszna), Zemplénmátyás (Tavarna) és Zsalobina (Jeszenőcz, Petrócz) Zemplén vármegyében.[11] Valószínűleg – legalább részben – élt szlovák lakosság még ezekben, a már említett „ruszin" gyülekezetekben is: Lyubisse (Alsó és Felső Ladiskócz, Koskócz, Hankócz, Dedasó, Tót Almád, Tót Kriva), Göröginye (Tót Volova, Karna, Vitézvágás, Szopkócz, Baskócz), Jenkócz (Lukasócz, Pakosztó), Mogyorós (Topolyóka, Hegedűfalva, Stefanócz), Izbugya Hosszúmező (Hrabócz, Alsó Zbojna, Homonna Bresztó) és Udva (Rovna, Velyopolye, Adidócz, Papina, Felső-Körtvélyes).[12] Szlovák hívők éltek Huszák ungvári leányegyházban is. Ugyanígy szlovák reformátusok laktak a 17. század közepéig Pazdicson és leányegyházaiban (Sámogy, Krasznócz, Mocsár, Szuha, Lask).[13] A zempléni esperesség területén a szlovák reformátusok a következő egyházakban éltek: Kozma (Kolbása), Szilvás, Kis Azar (Nagy Azar), Magyar Izsép (Cselej), Tőketerebes (Parics, Nagy Ruszka, Hardicsa), Miglész, Gálszécs (Kohány, Gerenda, Dargó, Bacskó, Kereplye, Sztankócz, Visnyó, Zebegnyő, Kincses, Albin, Techna, Parnó), Szécspolyánka és Varannó.[14]

Az említett egyházakon kívül (az egyházlátogatási jegyzőkönyvek alapján) más községekben is léteztek a szlovák reformátusok: Nagy Domása,[15] Bánócz, Bező, Málcza, Fűzesér és Vámoslucska.[16] A homonnai gyülekezetben és leányegyházaiban is éltek szlovák reformátusok,[17] és a több mint huszonöt sárosi anyaegyház mindegyikében is: Szent Mihály, Ásgút, Kende, Sebes, Ternye, Komlós-Keresztes, Szent Péter, Tót Solymos, Tölgyszék, Szedikert, Deméte, Somos, Balpataka, Budamér,

[10] Nemzetiségi viszonyok a mai Kelet-Szlovákia területén a 17. században sok helyen nem egyeztek meg a mai állapottal, amire több helytörténeti kutatás figyelmeztet (Nagymihály, Szobránc, Gálszécs és Tőketerebes környéke). Akkor a mai állapothoz képest főleg az etnikai határ közelében, inkább északon volt jelen a magyar lakosság. Ezek a viszonyok nagyjából csak a szatmári béke utáni korszakban változtak meg, s akkor a (magyar) nyelvszigetek is megszűntek, pl. Sáros vármegyében.

[11] E három parókia alatt lévő gyülekezetek valószínűleg lutheránusok voltak.

[12] DIENES, Dénes (ed.): *Református egyház-látogatási jegyzőkönyvek 16.-17. század.*

[13] HÖRK, József: *A Sáros-zempléni ev. esperesség története.* Kassa 1885, s. 353-354. l.

[14] DIENES, Dénes (Ed.): *Református egyház-látogatási jegyzőkönyvek 16.-17. század.*

[15] Egyes források szerint evangélikusok éltek a faluban.

[16] KIRÁLY, Péter: *A keletszlovák nyelvjárás nyomtatott emlékei.* Budapest: Akadémiai kiadó, 1953, 29-30. l.

[17] S így még hiányzók a legrégebbi vizitációkban.

Kapy, Somos Újfalu, Lapispatak, Sóvár, Finta, Cselfalva és Nagy Sáros, Mocsármány, Enyiczke, Nagy Szilvás, Komlós stb, és ezek leányházai.[18] Természetesen a két Szepes megyei gyülekezetben, Márkusfalván és Batizfalván is nagyrészt szlovák hívők éltek.

Így a 17. század első felében a mai Kelet-Szlovákia területén mindösszesen százötven szlovák református gyülekezetről lehet szó. Ha azt is számításba vesszük, hogy e falvak egy részét a magyarok és a ruszinok lakták, állíthatjuk, hogy az ellenreformáció elterjedése előtt több mint száz községi és mezővárosi gyülekezetben éltek a szlovák reformátusok.

Ez a szám azonban a rekatolizálás folyamán, a 17. század utolsó, és a következő század első harmadában nagyon jelentősen csökkent, s így a 18. század második felében mindössze 33 szlovák református gyülekezet létezett a három tiszáninneni esperesség fennhatósága alatt.

Az abaúji esperesség területén a 18. század végén a következő szlovák anya- és leányegyházak léteztek: Vajkócz (Királynép, Haraszti), Beszter (Alsó- és Felső Olcsvár, Lengyelfalva, Zdoba), Alsó Kemencze (Felső Kemencze, Csákány) és Pethőszinnye.[19] A zempléni esperességben ezekben a gyülekezetekben éltek a szlovák reformátusok: Gálszécs (Kohány, Gerenda), Miglész (Nagy Ruszka, Vécse) és Tőketerebes (Hardicsa).[20] Az ungi esperesség keretében, Zemplén vármegye területén Málcán, Bánóczon, Tussán, Fűzesérben, Szalókon és Rákóczon, Ung vármegyében Vámoslucskán (Gézsény leányegyházzal), Vojkafalván, Nagyszeretván, Pályin és Jenkóczon (Pinkócz leányegyházzal) működtek a szlovák református gyülekezetek.[21]

Sajnos részletesebb adatok a szlovák református gyülekezetekről csak az ungi esperességből maradtak meg. Ezekből is kitűnik, hogy a szlovák anyaegyházak és filialisaik száma akkor is állandóan csökkent. Még a 18. század közepén, 1752-ben az esperesség ún. szlovák részét nyolc anya- és tizenkét leányegyház alkotta: Tussa (Tussaújfalu), Bánócz, Fűzessér (Lasztomér), Málca (Petrik, Márk, Kácsánd, Falkus), Abara (Mészpest), Vámoslucska (Zavadka, Gézsény), Nagy Szeretva (Kis Szeretva, Pályin), Bező (Záhor).[22] 1762-ben azonban már csak négy anyaegyház volt a szlovák részen: Málcza, Bánócz, Tussa és Vámoslucska.[23] A következő évben, 1763-ban hét gyülekezet (anyaegyház) képviselte az esperesség szlovák részét: Nagy Szeretva, Vámoslucska, Fűzessér, Bánócz, Tussa, Rákócz és Málcza.[24]

A fent említett adatokból kitűnik, hogy a szlovák gyülekezetek száma egy század alatt legalább harmadára csökkent. Így a szlovák egyházak vesztesége arányaiban jelentősen nagyobb volt, mint az egész Tiszáninneni Kerületnek. Ennek okát a terület társadalmi, gazdasági, demográfiai és etnikai fejlődésében kell keresni. Még a 17. században megszűnt a felső-zempléni (főleg a homonnai uradalomban) és a sárosi református gyülekezetek többsége. További jelentősebb veszteséget a zempléni

[18] Lehetséges viszont, hogy némelyeket csak a nemesek s szolgaszemélyzetük alkották.
[19] TiREL Sárospatak, R. A. III. 3/14: Az abaúji esperesség egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1800-1823.
[20] DIENES, Dénes (ed.): *A Zempléni Református Egyházmegye összeírása 1782*.Sárospatak,2003.
[21] TiREL Sárospatak, K. gg. IV. 5: Liber Ecclesiae seu Matricula Dioecesis Ungensis, confecta et conscripta Anno MDCXVIII seniore Petro Zombori... (1616-1772).
[22] KIRÁLY, Péter: i. m., 31. l.
[23] TiREL Sárospatak, K. gg. IV. 5: Liber Ecclesiae seu Matricula Dioecesis Ungensis.
[24] KIRÁLY, Péter: i. m., 31. l.

református-evangélikus unió felszámolása jelentette, mivel utána több református egyház is átkerült a Sáros és Zemplén megyei á. h. evangélikus esperességbe. Nem elhanyagolható tény az, hogy a felső-zempléni, abaúji és ungi gyülekezetek többsége kis létszámmal és viszonylag sok leányegyházzal rendelkezett, minek folytán sokkal nagyobb veszélynek voltak kitéve a rekatolizálás folyamán az esetleges népességfogyás vonatkozásában. Ez pedig a 18. század elején bekövetkezett, először a nagy pestisjárvány után, s később, a következő évtizedekben, az újratelepítés alatt. Így a 18. század első felében a Tiszáninneni Kerület északi sávjának gyülekezetei elnéptelenedtek, s utána meg is szűntek. A hamarosan bekövetkezett újratelepítési hullám egyik oldalon magával ragadta a maradék reformátusok százait, akik a déli falvakban kerestek jobb életkörülményeket, másik oldalon viszont a római vagy görög katolikus lakosság tömegeit hozta a még nemrégen református vidékekre. Természetesen a katolikus plébániák ezekben az elnéptelenedett falvakban gyorsan asszimilálták a megmaradt kálvinista lakosokat. Nyilvánvaló, hogy ezen okok mellett a szlovák gyülekezetek megszűnésében nem kis szerepet játszott az erőszakos rekatolizáció is, amelyet gyakran a helyi földesurak indítottak (Vásárhely, Lazony, Nagy és Kis Csebb, Buttka, stb.).

Ezek a tények világosan bizonyítják, hogy a szlovák református gyülekezetek nagy részének rekatolizálását, ill. megszűnését azok az objektív tényezők okozták, amelyeket a terület különös adottságai determináltak. A szlovák gyülekezetek csökkenését tehát így semmiképpen nem okozta az egyházkerület vezetése, a református földesurak közömbössége vagy netalán a magyarosítás, ahogy a szlovák egyháztörténészek és a történészek állították.[25]

A szlovák reformátusok

Az eddig felsorolt adatok alapján állítható, hogy a kálvini reformáció a 16. század végéig viszonylag nagy területen terjedt el ott is, ahol többségében szlovákok laktak. A szlovák református hívők száma akkor biztosan magasan túlhaladta azt a 8-10 ezer lelket, mint amennyire a 18. század közepére becsülték.[26] Az összes vagy majdnem az összes szlovák református abban az időben a Tiszáninneni Kerület zempléni, abaúji, ungi és sárosi esperességében élt. Viszonylag nagy számuk ellenére azonban a szlovák reformátusok mindenütt, talán csak a sárosi esperesség kivételével, kisebbséget alkottak, és együtt éltek a magyar kálvinistákkal. Mivel az esperességi központok és a nagyobb mezővárosok magyar etnikai területen voltak, természetes, hogy az egyház-igazgatási egységek élén magyar prédikátorok álltak. Emellett a református mágnások és nemesek is magyarul beszéltek a szlovák etnikai területen is. Ebből a szlovák református gyülekezetek más sajátosságai is következnek.

A prédikátorokat nagymértékben anyagilag támogatták a földesurak, akiknek, mint a gyülekezetek patrónusainak, a következő időszakokban is nagy befolyásuk volt az egyházi életre, és következésképpen saját vallási szükségleteik kielégítését várták. Így a lelkészek elsősorban a földesúr és nemegyszer más nemesek számára magyarul prédikáltak. Ugyanakkor a 17. században, amikor a magyar nyelv a Habsburg-ellenes felkelések idején az „ország nyelvévé" vált, több községben vegyes,

[25] VARSIK, Branislav: *Vznik a vývin slovenských kalvínov na východnom Slovensku.* In: Historický časopis 1991, 2, 144. l.

[26] KIRÁLY, Péter: i. m., 32. l.

szlovák-magyar lakosság élt. Ebből következik, hogy a szlovák református egyházak többsége már elejétől fogva a szlovák és magyar nyelvet is beszélő prédikátorokkal rendelkezett, akik mindkét nyelven tartották az istentiszteleteket.

Sajátos helyzet a felső-zempléni mezővárosokban alakult ki, Nagymihályban, Gálszécsen, Tőketerebesen, Varannón és valószínűleg Homonnán is, ahol több okból két prédikátor működött: a magyar lelkész és a szlovák káplán. A lelkész rendszerint az uraságnak, a nemeseknek és a magyar polgároknak prédikált, a káplán a leányegyházakban és a városok szlovák lakosságának szolgált. Nyilvánvaló, hogy a hívők számát tekintve sokkal több kötelessége volt a szlovák káplánnak, ugyanakkor a magyar lelkész jóval nagyobb bevételekkel rendelkezett. Ez a vagyoni egyenlőtlenség nem nemzetiségi alapon állt, és nemcsak a szlovák-magyar református gyülekezetekre volt jellemző, hiszen ugyanolyan helyzetben voltak a királyi városokban a német evangélikus parochusok a szlovák, ill. magyar lelkészekhez képest.[27]

Így a szlovák reformátusok létezését elejétől fogva a magyar hívőkkel való együttélés jellemezte nemcsak az esperességeken belül, hanem gyakran az egyes gyülekezetekben is. Természetesen az ilyenfajta együttélés nem lehetett mindig problémamentes. A vegyes mezővárosi gyülekezetekben sok konfliktus a vagyoni egyenlőtlenségből eredt, amikor a magyar lelkész több leányegyházból kapott jövedelmet, viszont azokban a szlovák káplán prédikált. Varannón kívül, ahol ennek a konfliktusnak más okai is voltak (a református-evangélikus ellentét alapján), Gálszécsen is előfordultak hasonló összetűzések. A 17. század közepén a szlovák káplán nem volt hajlandó kijárni az egyes leányegyházakba az alacsony jövedelem miatt, amit a főprédikátor úgy igyekezett kiegészíteni, hogy saját földjeinek egy részét adta nekik használatba.[28]

A szlovák egyházak további gyakori problémái összefüggtek a szlovák istentiszteletekkel. Ugyanis több prédikátor nem volt hajlandó vagy képes elfogadható szinten prédikálni szlovák nyelven. Már a 17. század első felében (1641) elutasították a gerendai hívők a gálszécsi lelkészt, és a szlovák káplánt kérték szolgálatra. Mivel a parochus nem tudott szlovákul, a tussai prédikátort követelték.[29] Ahogy azt több más adat is mutatja, a leányegyházak elhanyagolása nem is annyira a nyelvi nehézségekkel volt összefüggésben, hanem inkább azzal, hogy mind a magyar lelkész, mind a szlovák káplán biztonsági okokból nem volt hajlandó a zavaros időkben kimenni a városból. Erre az a tény is mutat, hogy a gálszécsi gyülekezetben a szlovák káplánnak is problémát okozott a leányegyházak látogatása.[30]

Jóval több adat ezekről a problémákról a 18. századból maradt meg. 1717-ben még a szlovákot nem beszélő prédikátorukra panaszkodtak a vinnai lakosok.[31] Néhány év múlva, 1724-ben követelték a legalább hetente egyszeri szlovák imát Bezőn. Az 1740-es években szlovák lelkészt is akartak, ezt viszont elutasította a záho-

[27] Az evangélikus gyülekezetek Lőcsén, Bártfán és Kisszebenben német és szlovák részből álltak, Kassán és Eperjesen magyar rész is alkotta, mindenhol azonban a német lelkészek igazgatták.
[28] DIENES, Dénes: *Zempléni vizitációk*. Sárospatak : Sárospataki Református Kollégium, 2008, 213. l.
[29] Uo., 136. l.
[30] Uo., 198. l.
[31] VARSIK, Branislav: i. m., 134. l.

ri leányegyház.[32] A század közepén, 1751-ben azonban az egész anyaegyház, filialisával együtt, már az esperesség szlovák kerületébe tartozott.[33]

A század második felében több panasz is született az egyik vagy másik nyelv használatára vagy mellőzésére vonatkozóan. Például 1758-ban a nagyszeretvai lelkész panaszkodott, hogy az ifjúság a temetéseken mind a szlovák, mind a magyar énekeket énekli, de nem részletezte, hogy melyik énekléssel volt a gond.[34] 1762-ben panaszkodtak a hívők a tussai lelkészre, aki hétköznap elhagyta a szlovák imát. Az esperesnek, aki három napra elrendelte a szlovák imát, azt állította, hogy felesleges, a hívők úgysem járnak ezekre az alkalmakra.[35] A következő évben a málcai jobbágyok azt vallották, hogy a lelkész egy magyar család miatt vasárnap magyarul is prédikált.[36] Akkor azonban mindössze négy szlovák parasztcsalád élt a faluban, s valószínű, hogy az egy magyar család a földesúré volt, akinek a református gyülekezet megmaradását köszönhette a katolikus községben.[37]

A két nyelv egyenlőtlen használatából adódó panaszoknak vagy vitáknak többnyire objektív okai voltak, ilyen volt a lelkészhiány. A mindkét nyelvet beszélő prédikátorok viszonylag kevesen voltak. Amellett több helyen ugyanúgy jól kellett tudni szlovákul és magyarul. Voltak viszont olyan lelkészek, akik nem tudtak magyarul, mint pl. a málcai lelkész és a szlovák liturgikus könyvek szerzője, Jessenius György.[38] A szlovák gyülekezetek anyagi helyzete is komoly problémákat okozott. A szlovák anyaegyházak többsége nagyon szegény volt, s ezért a szlovák református lelkészek, tanulmányaik után, gazdagabb gyülekezeteket kerestek.[39]

Ezek s más viszálykodások a szlovák nyelv templomban való használatáról az esperes, ill. a szuperintendens jóvoltából rendszerint a szlovák hívők érdekében oldódtak meg. Így 1759-ben Bánócz és Vásárhely református lakosai egyetértettek a lelkész megmaradásáról azzal a feltétellel, hogy vasárnaponként délelőtt szlovákul, délután magyarul fog prédikálni.[40] Még 1738-ban is járt Gerendára (Gálszécs leányegyháza) a miglészi lelkész, mivel a gálszécsi prédikátor nem tudott jól szlovákul.[41] S végül, 1763-tól már nem az esperes vizitálta a szlovák egyházakat, hanem az általa megbízott szlovák lelkész, 1763-ban Jessenius György és Szabó Dávid.[42]

Természetesen a szlovák gyülekezetek drámai fogyásának ténye sem kerülhette el az egyház legfőbb képviselőinek figyelmét, akik már a 18. század első felében rámutattak ennek a folyamatnak okaira, amelyeknek elsősorban a szlovák lelkészek hiányát és a gyülekezetek alacsony anyagi színvonalát tartották. Emellett a lakosság migrációja, a földesurak áttérése, és a katolikus egyházat erősítő törvények folytán a rekatolizálás veszélye továbbra is fennállt. Nyilvánvaló, hogy legjobban éppen az egyházkerület peremén és a katolikus plébániák szomszédságában lévő, és naponta

[32] KIRÁLY, Péter: i. m., 31. l.
[33] Uo.
[34] Uo.
[35] Uo.
[36] Uo.
[37] Uo.
[38] Uo., 51. l.; CSÁJI, Pál: i. m., 12. l.
[39] CSÁJI, Pál: i. m., 18. l.
[40] KIRÁLY, Péter: i. m., 31. l.
[41] Uo, 30. l.
[42] HARASZY, Károly: i. m., 94. l.

a katolikus hierarchia befolyásának kitett szlovák gyülekezetek voltak veszélyeztetve. A Carolina Resolutio (1731), amely nemcsak a katolikus püspöki egyházlátogatásokat vezette be, hanem egyúttal a leánygyülekezetek igazgatását is nehezítette, még bonyolította a helyzetet. 1764-ben az egri püspök jelentette fel a Helytartótanácsnak a gálszécsi református lelkészt azért, hogy állítólag a filialisokban élő evangélikusokat a református rítusra kényszeríttette. Az utána következő kivizsgálás azonban csak azt a gyakorlatot bizonyította be, hogy a gálszécsi református templomot már régóta a mindkét hitvallású protestánsok látogatják.[43]

Így a Tiszáninneni Egyházkerület vezetésének a többi szlovák gyülekezet elvesztésének megakadályozása érdekében néhány égető problémát meg kellett oldania. Elsősorban kikerülhetetlen volt biztosítani a szlovák lelkészek képzését. További nagy feladatnak bizonyult a megfelelő szlovák egyházjogi, istentiszteleti és hitoktatói szakirodalom biztosítása. Hasonlóan fontos maradt a szegény szlovák gyülekezetek anyagi támogatása is.

A szlovák lelkészek rendszeres képzésében nagy érdemei Vay Ábrahámnak, az egyházkerület főkurátorának voltak. Vay, aki Vay Ádám, II. Rákóczi Ferenc udvari marsalljának unokaöccse volt, nagy népszerűségnek örvendett, s maga is jelentősen támogatta a református egyházat, tisztában volt azzal, hogy éppen a lelkészhiány a sok szlovák gyülekezet elvesztésének egyik fő oka. Ezért 1740 első félévében a Sárospataki Kollégium rektorához fordult egy alapítvány létrehozásának ötletével, hogy az a szegény szlovák fiúk tanulását szolgálja. Az alapból fedezik az alumneumi kiadásokat, azzal a feltétellel, hogy a tanulmányaik befejezése után a támogatottak állást fogadnak el valamelyik szlovák gyülekezetben. Még abban az évben létre is jött az alapítvány Vay Ábrahám, Mocsáry Balázs, Lónyay Ferenc s más református nemesek részvételével, s ugyanabban az évben ennek köszönhetően három szlovák fiú el is kezdte tanulmányait a kollégiumban.[44]

A szlovák gyülekezetek rossz anyagi helyzete a lelkészhiány mellett több más nehézséget is okozott az egyháznak. Vay Ábrahámon kívül Csáji Márton szuperintendens is sokszor figyelmeztette a kerületet erre a problémára. Így 1758-ban a szlovák prédikátorok kezdeményezésére kerületi gyűjtést hirdetettek a legszegényebb szlovák gyülekezetek, név szerint Vajkócz, Miglész és Jenkócz számára. Már a következő évben a kerületi gyűlésen a vajkóczi lelkész megsegítésére egy alapítványt hoztak létre, amelyben a kerület összes esperessége részt vett.[45]

Csáji Márton szuperintendens a szlovák egyházi szabályok megalkotását és vallási irodalom létrehozását kezdeményezte. 1749-ben körlevelet adott ki a kerület összes parókiája számára, amelyben elrendelte, hogy minden gyülekezetben álljon rendelkezésre számukra érthető nyelven az istentiszteleti rendtartás.[46] Így a szlovák gyülekezetekben a szlovák Agendát kellett használni. A szlovák és cseh prédikátorok számára készült egyházi szabályokról tesznek említést a kéziratos dokumentu-

[43] KIRÁLY, Péter: i. m., 30. l.
[44] CSÁJI, Pál: i. m., 20-21. l.
[45] Uo., 18. l.
[46] Uo., 18. l.; KIRÁLY, Péter: i.m., 15. l.

mok.[47] Más források is rámutattak a Kis káté szlovák fordítására, s egyéb szükséges szlovák kéziratos vallási irodalom létezésére, mint pl. Miglészen, ahol az esperes 1729-ben dicsért meg egy levitát a mintaszerű vallásoktatásért.[48]

A szlovák reformátusok vallási élete számára más könyvek is fontosak voltak, elsősorban az énekeskönyvek és az imakönyvek. Mivel a század közepéig nem maradtak adatok arról, milyen gyakorlati egyházirodalmat használtak a szlovák gyülekezetek, csak feltételezni lehet, hogy vagy cseh evangélikus könyvekkel, vagy magyarról szlovákra fordított kéziratos segédkönyvekkel rendelkeztek. Valószínű, hogy a vegyes lakosságú egyházakban magyar irodalmat használtak, amely nagyjából a szlovák hívők számára is érthető volt. A század közepén viszont már napirendre került a legszükségesebb szlovák vallási és egyházi irodalom létrehozása, amit a szuperintendens, a kerületi főgondnok s az egyház más magas tisztviselői is támogattak.

Ez a fontos probléma végül 1750-ben, 1752-ben és 1758-ban oldódott meg a Debrecenben kiadott öt szlovák egyházi könyv kinyomtatásával: *Mali Katechismus to jeszt: Véri kresztzánszkej gruntóvnich tslánkov zalosení Fundament (1750), Hlasz pobosnoho spéványa to jeszt Pésnye kresztzanszke na rocsné svjátki, i k jinsím svetim prilesitosztem szporádane (1752), Svetoho Dávida králya a proroka szto i pedzesátz soltári (1752), Radosztz sértza pobosnoho to jeszt: Modlidbi ranné a vecserne, na jeden tédzeny, i insích málo, v chtorich pobosni tslovek z duchovnú radosztzu szlúsi Bohu vecsnomu (1758) a Agenda ecclesiarum reformatarum to jeszt: Szprava jakbi se malo v eklezijich reformatskich krisztzitz, Kristusovu vetseru viszluhovatz, novich manselov prisahatz, tich chtori prepituju eccleziju rozhresovatz (1758).*[49]

E könyvek szerzői voltak Jessenius György bánóci, Spátzay András rákóczi lelkészek és Rákóczi András rákóczi földesúr. Nevük azonban a könyvek megjelenése idején titokban maradt, és a későbbi kiadásokban sem tüntették fel.

Spátzay András, aki több szlovák gyülekezetben működött (Málcza, Bánócz, Fűzessér), lefordította és szerkesztette a *Hlasz pobosnoho spévanya* énekeskönyvet. Neve a könyvben az A.S. betűk mögött rejlik. Ugyanez a monogram a *Radosztz sértza pobosnoho* imakönyvben egy imánál is fel van tüntetve. Így Spátzay csak egy ima szerzője volt, a többi ima a különböző református lelkészek alkotása. Az imakönyvet összeállította és sajtó alá szerkesztette az N.N. betűkkel megjelölt fordító. Ugyanaz a szerző az Agenda fordítójaként is említtetik. Arra, hogy az N.N. és az A.S. monogramok mögött Jessenius György és Spátzay András rejlenek, a 18. század második felében az akkori bánóczi lelkész (Spátzay utóda) figyelmeztetett, aki arra is rámutatott, hogy a *Dávida králya a proroka szto i pedzesátz soltári* zsoltárkönyvet még régebben Rákóczi András fordította le. Viszont ez sincsen a könyvben feltüntetve, s nevét, mint a zsoltárfordítóét, csak temetésén, 1754-ben említette temetési prédikációjában Bányai István. A Rákóczi András által már korábban lefordított Szenczi Molnár Albert zsoltárkönyvét Jessenius csak sajtó alá rendezte, és a többi könyvvel együtt adta ki. Máig ismeretlen marad a Kis káté fordítója, legvalószí-

[47] Nem egészen helyesen az egyházban a szlovákok mellett a csehek is említtetnek, akik a 17. század közepén betagolódtak a református egyházba, keleten azonban semmilyen gyülekezetet nem alapítottak.

[48] Uo., 29. l.

[49] KIRÁLY, Péter: i. m., 5. l.

nűbb, hogy Jessenius volt az, aki a szlovák gyülekezetekben ugyanúgy ismert, régebbi kéziratos fordításokat is felhasználhatta.[50]

A szerzők nevét a kiadók objektív okokból titkolták el. Jessenius Györgyre a Helytartótanács még 1740-ben bebörtönzési parancsot adott ki, aki utána néhány évig bujdosott azért, mert a néhai cseh testvéregyház morvaországi gyülekezeteit megsegítette.[51] Így a szerzők megemlítése miatt akár az összes könyvet is elkoboztathatták volna. Hasonlóan veszélyes lehetett Rákóczi András nevének felfedése is, aki nemcsak a református egyház jelentős támogatója volt, hanem a híres „rebellis" Rákóczi család utolsó tagja is. Egyébként őt is törvényszék előtt vallatták a katolikus felesége református hitre való áttérése miatt. Ezek az aggodalmak nem voltak alaptalanok, hiszen korábban Debrecenben egy könyv összes példányát elkobozták Rákóczi György fejedelem pozitív megítélése miatt.[52]

Így világos, hogy a szlovák egyházi könyvek szerzői nem azért maradtak anonimitásban, mert az egyházvezetés rossz szemmel nézett a könyvek kiadására. Éppen ellenkezőleg, a szlovák könyvek főszerkesztője, Jessenius György, aki az ungi esperesség jegyzőjeként a szlovák gyülekezetek vizitálásával bízatott meg, jó kapcsolatban volt Csáji Márton szuperintendenssel. Rákóczi András úgy, mint Vay Ábrahám, anyagi s más segítséget nyújtott az egyháznak. Nagy érdeme az öt könyv kinyomtatásában Debrecen városának volt, amely az egyházkerület kezdeményezésére kettőt (*Hlasz pobosného spévanya* és a *Mali katechismus*) saját költségén adott ki. A *Radosztz sértza pobosnoho* a hívők s főleg a szlovák gyülekezetek nemeseinek adakozásából négyszáz példányban nyomtattatott ki.[53] Nem ismert, hogy ki támogatta a *Svetoho Dávida králya a proroka szto i pédzesatz soltári* kiadását, valószínű, hogy az éppen a fordítója, Rákóczi András volt más nemesekkel együtt. Hasonlóan ismeretlen az *Agenda* kiadója is, lehetséges viszont, hogy maga az egyházkerület finanszírozta.

Az említett öt szlovák (inkább a keleti szlovák dialektusban megírt) könyv kiadása rendkívül fontos volt az egész egyházkerület számára. A következő korszakban, a 18. század második felében szinte napi segédeszközül szolgáltak a lelkészeknek, a hívőknek az istentiszteleteken és a hittanoktatásban, illetve mindenütt és mindennap hitük megtartásában a rekatolizációval való konfrontálódás során.

A református-evangélikus unió

A szlovák reformátusokon kívül viszont más szlovák protestáns lakosság is élt a Tiszáninneni Egyházkerületben. Területén a 16. század végétől a következő század második feléig a szlovák evangélikusok is léteztek, különös együttélésben a reformátusokkal és a református esperesek fennhatósága alatt.

Magyarországon néhány helyen már a 16. század második felétől kísérleteket tettek a közös protestáns egyházszervezeti egységek kialakítására. A legjelentősebb ilyen protestáns egyházi unió a Dunántúlon jött létre Beythe István vezetése alatt (a 16. század 80-as és 90-es éveiben).[54]

---

[50] CSÁJI, Pál: i. m., 22-30. l.; KIRÁLY, Péter: i. m., 40-52. l.
[51] Uo., 48-52. l.
[52] CSÁJI, Pál: i. m., 28. l.
[53] KIRÁLY, Péter: i. m., 53-58. l. Feltételezhető, hogy a többi könyv is egyforma példányszámban jelent meg (400).
[54] ZOVÁNYI, Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* Budapest 1977.

Körülbelül ugyanabban az időben a felső-zempléni evangélikus lelkészek is a református testvéreikkel való unió mellett döntöttek. Ezen a területen még a 16. század közepén is számos lutheri gyülekezet keletkezett a Perényiek, a Drugethek és a Báthoryak birtokain. Mivel Perényi Gábor s más földesurak uradalmaikban sokáig gátolták a kálvinizmus terjedését, feltételezhető, hogy a század második felében több helyen megerősödött az evangélikus egyházigazgatás. Így a falusi evangélikus gyülekezetek akkor is megmaradtak a lutheri egyház mellett, amikor földesuraik a kálvinizmust fogadták el. Ezek azonban jobbágyaikat nem kényszerítették a kálvini egyházba, hanem akceptálták lutheri hitüket. A legtöbb ilyen szlovák evangélikus gyülekezet a század végén Báthory István országbíró birtokain volt, a varannói és a mogyoróskai uradalomban.[55]

Valószínű, hogy éppen Báthory István lett a fő kezdeményezője a református-evangélikus egyházi uniónak Zemplén vármegyében, amely 1597-ben Sátoraljaújhelyen az esperességi zsinaton köttetett meg. A zsinat részvevői a négy esperes jelenlétében (a zempléni, abaúji, borsodi és ungi) a varannói szlovák lelkészre a Varannó és Mogyoróska környékén lévő evangélikus gyülekezetek igazgatását és ellenőrzését bízták. Ezen a címen a varannói szlovák lelkész attól kezdve a zempléni társesperesi hivatalt viselte. Az első ilyen társesperes (consenior) Mednenszky András volt, és utána ezt a hivatalt az unió megszűnéséig a varannói szlovák prédikátor (káplán) látta el.[56]

A zempléni protestáns unió okai máig nincsenek teljesen tisztázva. A korabeli adatokból csak az derül ki, hogy az ottani evangélikusok tartottak valamitől. Csak találgatni lehet, hogy a kálvinizmus további terjedésétől féltek-e, vagy a saját lutheri egyházszervezeti egységük gyengesége miatt aggódtak. Hasonló helyzetben voltak a Sáros megyei református gyülekezetek is, amelyeket először az öt városi evangélikus esperesség s majd a sáros-szepesi vidéki esperesség igazgatott.[57]

A varannói társesperes fennhatósága alatt lévő körzetbe – az egyházlátogatási jegyzőkönyvek szerint – húsz gyülekezet tartozott: Agyagos (Tót Jesztreb, Mernyik), Mogyoróska (Feketepatak és Mihalko), Tót Izsép (Kvakócz és Tót Kajnya), Sókút (Zamutó), Csáklyó (Vehécz és Komorócz). Valószínűleg ide tartoztak még Nagy Domása, Nagy Dobra, Szacsur és Szécspolyánka.[58] Természetesen hozzá kell számolni Varannót és leányegyházait, melyek: Varannó, Hosszúmező, Csemernye, Szedliszke, Benkócz és Henczócz.

Az unió több mint hat évtizedig fennállt – a zempléni evangélikusok akkor is ide tartoztak, amikor 1610-1614-ben létrejött az országos á.h. evangélikus egyház –, és csak fél évszázaddal később szűnt meg. 1663 kezdetén a Sáros megyei evangélikus esperesség képviselői többször tárgyaltak Mikolai Hegedűs Jánossal, a varannói szlovák lelkésszel és zempléni alesperessel a fennhatósága alatt álló egyházak elcsatolásáról. A tárgyalások eredményeként 1663 nyarán létrehozatott az á. h. evangélikus Sáros és Zemplén megyei esperesség.[59]

---

[55] DIENES, Dénes: Református-evangélikus unió Zemplén vármegyében a 16-17. században. In: *Nezameniteľné je dedičstvo otcov*... ACEP X. Prešov 2009: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 173-174. l.

[56] Uo., 173. l.

[57] Információk az unióról viszont nem maradtak meg.

[58] DIENES, Dénes: Református-evangélikus unió, 172. l.

[59] Uo., 174-175. l.

Így majdnem hetven év után szűnt meg a zempléni protestáns unió, amelynek köszönhetően a Tiszáninneni Egyházkerületben, s ennek keretében a Zemplén megyei esperességben léteztek a felső-zempléni szlovák evangélikusok. Ebben, az akkor egyedülálló együttélésben, a református egyházszervezetben a református esperesek vizitálták gyülekezeteiket, s másképpen is beavatkoztak egyházi életükbe. Ennek ellenére köztük csak néhány, nem súlyos konfliktus akadt. Az erre vonatkozó legtöbb adat a varannói parókiáról származik, ahol a hatáskörökkel kapcsolatban bonyolult esetek adódtak, mivel a református parochusnak alárendelt szlovák káplán egyben a fölötte való társ-esperesi tisztséget is viselte.

A leggyakoribb viszályok a társ-esperes alacsonyabb bevételei, s általában roszszabb anyagi helyzete miatt keletkeztek. A szlovák káplán többnyire a leányegyházakban is prédikált, s így több munkát kellett végeznie, mint a város lelkészének. Ezek a konfliktusok hosszú ideig elhúzódtak, és az egyházi földek újbóli elosztása után sem szűntek meg. Végül 1639-ben a vizitátor átadta a szlovák káplánnak a filiális Varannó és Hosszúmező összes bevételét. Ez viszont csak az ellenreformáció közvetlen térhódítása alatt történt, a szlovák evangélikus templom elkobzása után. Ebben a helyzetben a varannói reformátusok az evangélikusokat gyakran azzal vádolták, hogy a viszályokkal veszélyeztetik a városban a protestánsok helyzetét. További viszályokat szültek az evangélikusok szokásai, mint pl. az alba viselése, ami a reformátusoknál elképzelhetetlen volt.[60]

E viszályok ellenére a református-evangélikus együttélés Felső-Zemplénben, nagyobb konfliktusok nélkül, lényegében békés volt, ami a vallási intolerancia korában nem volt éppen jellemző. Egyúttal az unió a magyar és a szlovák protestánsok békés, nyugodt együttműködésének példája maradhatott. Ugyanis a zempléni evangélikusok és reformátusok konfliktusait nem a nemzetiségi ellentétek okozták, hanem a korra jellemző lutheri-kálvini ellenségeskedés. Ennek a nyomásnak voltak kitéve a reformátusok néhány Sáros megyei kálvini gyülekezetben. A többnyire szlovák nyelvű sárosi reformátusok gyakran panaszkodtak a vármegyének, és konfliktusaikba nemegyszer a szomszéd Abaúj vármegye is beavatkozott.

A szentpéteri földesurak 1644-ben panaszkodtak az ottani református lelkészre, akit tudtuk nélkül I. Rákóczi György fejedelem nevezett ki.[61] A század közepén (1656-1658) két évig volt konfliktus a reformátusok és az evangélikusok között Budamérben.[62] 1658-ban hasonlóan súlyos viszályba kerültek a református hívők Komlós- Keresztesen és Ásgúton az ottani evangélikus földesurakkal.[63] A konfliktus megoldása érdekében a vármegye egy vegyes bizottságot hozott létre, ugyanúgy, mint 1665-ben Kendén.[64] Még a nagy rekatolizálási hullám bekövetkezése előtt, 1670-ben a vármegye elé került a lapispataki és az ásgúti reformátusok panasza, akik az ottani evangélikusokkal nem tudtak megegyezni a közös templomhasználatról.[65]

---

[60] DIENES, Dénes: *Zempléni vizitációk*, 30, 112. l.
[61] ŠA Prešov, ŠŽ 624/8: Vármegyei közgyűlési jegyzőkönyvek, 1644. IV. 20.
[62] ŠA Prešov, ŠŽ 18/9: Vármegyei közgyűlési jegyzőkönyvek, 1657 IV. 10; TÓTH, Sándor: *Sáros vármegye monográfiája III.* Budapest 1912, 242-243. l.
[63] ŠA Prešov, ŠŽ 34/9: Vármegyei közgyűlési jegyzőkönyvek, 1658. III. 27.
[64] ŠA Prešov, ŠŽ 187/9: Vármegyei közgyűlési jegyzőkönyvek, 1665. IV. 15.
[65] ŠA Prešov, ŠŽ 236/11: Vármegyei közgyűlési jegyzőkönyvek, 12. III. 1670.

A 16-17. században nemcsak Varannó és Mogyoróska környékén, hanem Zemplén vármegye más községeiben is léteztek a szlovák evangélikus gyülekezetek. Nagyon valószínű, hogy a homonnai uradalomban lévő protestáns gyülekezetek nagy része lutheri volt, amire közvetlenül utalhat a vizitációk nyelve, amely – hasonlóan a Varannó környéki egyházak gyakorlatához – nem magyar, hanem latin volt.[66] Az egyházlátogatások más adatai szerint is feltételezhető a lakosok lutheri vallása. Így 1652-ben, a lyubissei templom leégése után, a meglevő kegytárgyakat Chalupka János varannói alesperes őrizte, s nem volt hajlandó kiadni azokat a zempléni esperesnek.[67]

Ezekből az adatokból azonban nem derül ki sem az unió létezése az ungi esperesség területén, sem a lyubissei vagy más Homonna környéki gyülekezetek lutheri volta. Ugyanis lehetséges, hogy a varannói szlovák prédikátor nyelvi vagy más okokból átvette fokozatosan az összes felső-zempléni szlovák egyház gondozását. A Drugethek jelentős hitterjesztési működésére nézve a homonnai uradalomban inkább a kálvini gyülekezetek feltételezhetőek. Ezeknek az egyházaknak későbbi lutheri jellegét azonban más tényezők is meghatározhatták. A már említett egyházlátogatási jegyzőkönyvekből kitűnik, hogy ezek a gyülekezetek nagyon kis létszámmal rendelkeztek, s gyakran a vallási szempontból közömbös hívőik ki voltak téve a római katolikus, a görög katolikus, ill. korábban az ortodox egyház erős befolyásának. Lehetséges, hogy a szlovák lutheri egyházak elszakadása idején a Tiszáninneni Kerületnek sem állt nagyon érdekében e problematikus, életképtelen és szétbomló gyülekezetek megtartása.

Ugyanúgy viszont a varannói alesperes személyisége is jelentős szerepet játszhatott ebben a folyamatban, aki az észak-keleti szlovák református parókiákra is küldhette a hozzá közel álló evangélikus prédikátorokat. Mivel már néhány évtizeden át igazgatta a felső-zempléni szlovák egyházakat, a tárgyalásokban maga is kezdeményezhette nemcsak a lutheri gyülekezetek elcsatolását, hanem az elnéptelenedett, vallásilag semleges Homonna környéki parókiák elszakítását is.

Kétségtelen, hogy az ungi esperesség más helyein is léteztek az á. h. evangélikus gyülekezetek. Ilyen volt pl. a 17. század második felétől a már említett Pazdics a környező falvak leányegyházaival (Sámogy, Krasznócz, Mocsár, Szuha, Lask), s ugyanúgy néhány felső-zempléni egyház, nem messze Varannótól (Kladzány, Kucsin, Alsó Hrabócz, Nagy és Kis Domása). Viszont nem maradtak ránk semmilyen adatok az unióról, amely, a varannói alesperes aktivitásaira nézve, nem is nagyon valószínű. Inkább lehetséges, hogy ezeket a gyülekezeteket a 16. század második felétől is reformátusok lakták, és – hasonlóan a pazdicsi egyházhoz – csak a földesurai akaratából lettek evangélikussá.

Végül 1663-ban a Tiszáninneni Egyházkerület zempléni esperességéből kivált és az á. h. evangélikus Sáros és Zempléni megyei esperességbe betagolódott 38 lutheri gyülekezet Varannó és Homonna környékéről. Ezek az új egyházszervezeti egységben alakítottak 17 anya- és 21 leányegyházat: Szécspolyánka, Szacsur, Lomnicza, Agyagos, Feketepatak, Mihalko, Alsó Hrabócz, Varannó, Henczócz, Szedliszke, Benkócz, Kolcs Hosszúmező, Bosnyicza, Márk Csemernye, Nagy és Kis

[66] DIENES, Dénes: Református-evangélikus unió, 175. l.
[67] Református egyház-látogatási jegyzőkönyvek, 254. l.

Domása, Gyapalócz, Kosarócz, Alsó és Felső Szitnicze, Jankócz, Hrubó, Lukacsócz, Zsalobina, Zemplénmátyás, Tavarna, Leskócz, Topolyóka, Hegedűsfalva, Göröginye, Karna, Izbugya, Hosszúmező, Orosz Hrabócz és Tót Kriva.[68] 1666 előtt a pazdicsi parókia majdnem összes leányegyházával be volt tagolva a Sáros és Zemplén megyei esperességbe, mivel abban az évben már az evangélikus egyházak között említtetik.[69]

Az egyházkerületben ezeken kívül még más helyeken is feltételezhetők a szlovák evangélikus gyülekezetek. Ilyenek voltak az Abaúj megyei községek: Bolyár, Lengyelfalva és Ránk, amelyek szintén 1666 előtt be voltak tagolva a Sáros és a Zemplén megyei evangélikus esperességbe.[70] Az abaúji esperességből azonban semmilyen adat nem maradt az unióról vagy a lutheri egyházak autonóm igazgatásáról.

Abstract

Slovak Reformed People in the 17th-18th Centuries

Church historiography has dealt with the question of the Reformation of the Slovaks living in the northern part of Hungary in a rather stereotyped way. The general conclusion was that the Slovaks remained within the frames of Lutheran theology. In contrast to this the present study verifies on the bases of sources that part of the Slovaks living in the eastern counties of Upper-Hungary followed the teachings of the Swiss Reformation. Part of its congregations survived the persecutions by the counter-reformation, although the communities living on the peripheries were lost: they either transmigrated or assimilated in the Catholic communities. In the 18th century the Tiszáninnen Reformed Church District did a lot to develop the native language worship services and the spiritual lives of the Slovak churches.

[68] HÖRK, József: i. m., 290-296. l.
[69] Uo., 353. l.
[70] Uo., 290-296. l.

Sawyer, Frank

Kierkegaard - a flag in the winds of change

1. Person

Søren Kierkegaard (1813-55) lived his relatively short life in Copenhagen where he lived off his inheritance and wrote incessantly. He also liked to frequent the theatre and walk the streets observing people. He became well known in the small capital city town (about 200.000) and he was mocked by cartoons in the press. He in turn wrote sarcastically about important people and about the church. He was not known internationally during his own life time, but soon became increasingly relevant as a 'father of existentialism'. His life was typified by anxiety, about which he endlessly psychologised and philosophised. He claimed: "Our whole earthly existence is a sort of indisposition...."[1] He also said: "My grief is my castle, which like an eagle's nest ... nothing can conquer."[2] Indeed, S. Kierkegaard had a frail body, a melancholy spirit, but (as he says himself) a witty mind.

A typical Kierkegaardian remark goes like this: one of S. Kierkegaard's teachers who always let things get out of control became exasperated one day when the boys started eating food and turned the class room into a picnic area. The teacher said he was going to report this to the headmaster. Thereupon the boys began to beg the teacher to forgive them one more time. But the youthful S. Kierkegaard said (something like): 'Sir, when you get to the headmaster's office, please tell him that your class always is like this.'[3] The typical Kierkegaardian irony here is that the challenges the teacher to face the unpleasant truth and say so to others.

Kierkegaard's anxiety and melancholy came straight from his father and the family. S. Kierkegaard was the last of seven children. Over the years the first five died and their father saw this as a punishment by God and also assumed that he would outlive the last two. Søren expected the same. Søren's father, Michael Pedersen Kierkegaard grew up very poor in the barren region of Jutland (Northwest Denmark). The family name: churchyard, i.e., graveyard came from where the grandfather lived in the poor parsonage in Jutland. Søren's father tended sheep as a boy and suffered hunger and cold for which he cursed God. But he was taken to Copenhagen as a young man and set up in business by an uncle and he eventually became wealthy and entertained prominent citizens. When his wife died he drop-

[1] Peter Rohde, ed., *The Diary of Søren Kierkegaard* (New York: Carol Publishing, 1993), 22.

[2] Søren Kierkegaard, *Either/Or*, in Robert Bretall, ed., *A Kierkegaard Anthology* (New York: Modern Library, 1946), 35.

[3] Incident told in Walter Lowrie, *A Short Life of Kierkegaard* (New Jersey: Princeton University Press, 1970), 39-40.

ped out of business at 40 years old and read philosophy and theology. But his morbid sense of punishment by God only increased with the death of the children - now grown up. Two of S. Kierkegaard's sisters died in childbirth, a brother died while on business in New York. A cousin committed suicide. Other's like S. Kierkegaard's brother Pedersen and he himself talked about suicide. S. Kierkegaard was the youngest by seven years.

S. Kierkegaard wrote more than 25 books. His *Journals* or *Diary* runs into several thousand pages. He seems to be talking about painful subjects like how morbid his father was or how painful that he himself called off the engagement relationship with the girl he loved (Regine Olsen) – but in the end S. Kierkegaard is talking about all of us – and like those who entered into dialogue with Socrates, we end up saying: I don't know what to think, what to do, or who I am. S. Kierkegaard wants us to raise the existential questions for ourselves.

Toward the end of his life S. Kierkegaard abandoned his 'indirect' approach and wrote openly and scathingly against the church and its leaders (he called this his 'attack upon Christendom'). It was an extreme attack, which raised strong counterattack. S. Kierkegaard declared that this was a sign that he was 'on the right road'. Indeed, "...obviously I ought not to be exactly in a hurry to get rid of it [counterattack, slander, misrepresentation against him], unless I wish as soon as possible to get on the wrong road".[4] Tillich remarks that S. Kierkegaard's critique of the church was in a sense more radical than that of Marx and Nietzsche combined (S. Kierkegaard's was an attack from the inside).[5] His critique towards the end of his life became fanatical, yet even in the Danish church papers a couple of years after his death there were articles admitting he had pointed to problems of worldly clergy and a complacent faith. It was said that after Kierkegaard, it is clear: "There exists a wordly-minded clergy; that many things in the Church are rotten; that all need daily repentance...."[6] Indeed, Kierkegaard is now recognized in the Calendar of Saints of the Lutheren Church (Nov.11) and of the Episcopal Church (Sept.8).

For his further influence, see point 4 in this essay: 'After Kierkegaard'.

2. Big steps in philosophy: which way is the wind blowing? Kierkegaard's reaction.

Kierkegaard was a flag in the wind, indicating the turn to the subjective and to authenticity. He flaps in several cross winds, reacting to Kant and Hegel.

KANT (1724-1804)[7] – S. Kierkegaard rejected Kant's 'pure reason' and whereas Kant talked about 'religion within the limits of reason alone', S. Kierkegaard talks about 'reason within the limits of religion alone'. S. Kierkegaard could rejoice in Kant's positing of the 'antinomies' (see paragraph below) as the limit of reason, for this indicates that we need more than pure reason. For Kant that meant that we

---

[4] S. Kierkegaard, *Attack Upon Christendom*, 1853-54, trans. Walter Lowrie (Princeton University Press, 1944), 95.

[5] Paul Tillich, *Perspectives on 19th and 20th Century Protestant Theology* (London: SCM Press, 1967), 163.

[6] Newspaper article, 'Remarks on the State of the Danish National Church', by the Rev.Dr.Kalkar, Copenhagen, August 1, 1858. Cf. also www.en.wikipedia.org/kierkegaard.

[7] Peter Kunzmann, Burkhard & Wiedmann, *Atlas Philosophie* (Deutscher Taschenbuch, 2005), 137ff.

need 'practical reason'. For S. Kierkegaard it meant that we need commitment. Kierkegaard could also rejoice that Kant began the 'Copernican revolution in epistemology', which says that our knowledge does not come unmediated or unfiltered from the object, but also or perhaps primarily from the subjective mind's composition of an understanding of what our empirical senses portray to us. But S. Kierkegaard, while accepting this turn toward 'the subjective', could not accept Kant's bifurcation of the phenomenal and the noumenal.

Kant is complex. It helps to define his phrase *'transcendental unity of apperception'*.[8] For Kant the mind is not a 'blank tablet' (Locke). The mind is an active composer of understandings. In other words, the data of empirical experience via our senses (sight, sounds, shapes, colours, time) are organized or integrated by the active mind into unified meanings. This **transcendental** (wider integration) is by means of the minds **apperception**, which is an understanding which goes beyond empirical **perception.** 'Transcendental' refers to the minds integration or composition of meaning, which is outside (beyond) empirical experience – but the transcendental insights of the mind are necessary for **knowledge**. **'Transcendent'**, however, refers to that which is beyond experience and knowledge. Kant said that the commandment against making images of God exactly tells us that we should not be deluded into thinking that we can see beyond the bounds of that which is sensible (empirical).

In short terms we may explain Kant's **phenomenal realm as empirical** reality known via our senses. The **numenal** in Latin ('numen') refers to higher power and to divinity, the **transcendent** (beyond direct experience and not certain to reason due to the antinomies this raises). For Kant the noumenal realm refers to 'things in themselves' which we do not directly know, for our knowledge is always filtered via our experiences and our mind. We do not experience things as they 'are', but as they appear (phenomena = appearances) to us. The noumenal is also called the transcendental realm, or ideal but unknown 'essence' of things. We do not know 'things in themselves'. Later Rudolph Otto would write about *The Idea of the Holy* (1917) as the numinous, that is, the intuitive experience of the Divine as the Holy, as Other, Incomprehensible, and Awesome. Heschel would say that our experience of awe at the unfathomable (ungraspable) and ineffable (unspeakable) is based on objective givens which produce the subjective experience. Such themes remain throughout dialectical theology. Kant did not mean that the mind works only subjectively (as in Hume's scepticism of contact with reality). Rather there is a correspondence between a reality that is graspable by transcendental apperception and the mind's activity. Kant did not deny the data of religious knowledge and experience, but wants to place the infinite God beyond our finite categories – which became a main pillar of dialectical theology. Kant put God out of reach of 'reason', but Kant's 'categorical imperative' leads back to God. So does Kant's awe before the 'sublime'. By the sublime he means the overwhelming sensation of power and majesty we find in the ocean and sky, thunder and lightning, high waterfalls and gorging streams. We cannot avoid the feeling of **amazement**, sometimes fear, sometimes a sacred thrill. Nietzsche said that Kant left the cage of immaturity when

[8] See Oliver A. Johnson, 'Immanuel Kant', in Ian P. McGreal, ed., *Great Thinkers of the Western World* (New York: HarperCollins, 1992), 281-285.

he dared to use his reason, but he crept back into the cage when he let ethics and the sublime point us back to the presence of God. One influence of Kant is that Schleiermacher (1768-1834) took a turn toward a more anthropocentric theology, dealing with religious experience. Kierkegaard deals very much with psychological and religious experience, but also with the leap of faith toward unity with the infinite. Kant's acknowledgement of the sublime that fills us with awe opened this existential alternative to finding God avenues other than reason (alone).

Kant spoke about 'antinomies' as unsolvable questions from the viewpoint of pure reason. These include: Is there a beginning and an end to time? To space? How can there be causality (determinative natural laws) and freedom? Is there a 'necessary being' as the ground of being? Kant 'solves' the question of antinomies by pointing out that two opposite answers could both sound logical and nonlogical. Our lack of a final answer tells us that our experiences and our reasoning are limited and we do not know the 'whole'.

S. Kierkegaard could agree with Kant that 'pure reason' falls short of dealing properly with the transcendent realm; and indeed that we approach the transcendent via 'practical reason' – morality and the need for deciding about our lifeview and values. But for S. Kierkegaard, there is a dialectical relationship between the two 'realms' of the phenomenal and the noumenal, and rather than setting our epistemological limits according to the primacy of reason, S. Kierkegaard believed that 'the leap' beyond what we can reasonably know, is as such the very beginning of another kind of 'Copernican revolution', namely an ethical-spiritual one. By separating the noumenal from the phenomenal, Kant said that he was "making room for faith" (since pure reason can't decide about antinomies nor about the realm of faith). Kierkegaard could agree that reason cannot grasp the truth of faith; but S. Kierkegaard did not like Kant's over-ethical interpretation of faith. For S. Kierkegaard, Kant was still too tied down by reasoning even within his 'practical reason'. Kant ended up with a reduced faith.[9] S. Kierkegaard wanted to expand the role of intuitive faith. Kant was by no means denying all reasons for faith; but he wishes to keep these in the sphere of 'practical reason'.[10] Kant offered a moral proof – or rather reasoning, as to why we may (still) believe in God and immortality. But this is all part of the Enlightenment (and beyond) 'battle of the proofs' for theism or at least deism (or at least agnosticism). Supernatural revelation faded away as a 'proof'; leaving only natural reason, which as Kant pointed out, involves us in 'antinomies' in relation to the noumenal sphere or essence of reality goes. Kant stated that the question of morality leads irrevocably to religion, and he deduces God, human freedom, and immortality from man's moral nature.[11] Kierkegaard reacted against the idea of 'proofs' and a reasoned understanding of God; however, Kierkegaard does work with a correspondence between our moral nature and especially our existential throwness (as Heidegger would call it), and the need for God.

---

[9] G. van den Brink, *Oriëntatie in de filosofie* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2000), 224: "Het is in elk geval wel een zeer *versmald* geloof dat Kant overhoudt."

[10] Cf. Keith Ward, *God and the Philosophers* (Minneapolis: Augsburg, 2009), 76ff.

[11] Franklin L. Baumer, *Modern European Thought: Continuity and Change in Ideas, 1600-1950* (New York: Macmillan, 1977), 'Theism and Atheism', 182-200.

Kant had an admirable ethics of duty, illustrated in such maxims as: always treat others as an 'end' (valuable person in their own right) and not as a 'means' (to my 'ends' or goals). However, S. Kierkegaard wanted to go beyond an ethics of duty to an ethics of sacrifice (Abraham; Jesus) – i.e. – an ethics of more than common duty. The question is not merely: what should people do? Rather: what must I do? And of course, S. Kierkegaard was not content to philosophise; he also did a lot of theologising. But he wanted to say that to become a 'disciple' is the real goal.

HEGEL (1770-1831) – S. Kierkegaard became known for various reasons, but one is certainly his reaction to Hegel. While Plato based reality on Eternal Forms (being produces becoming), Aristotle sees the 'becoming' as present within things. Plotinus conceived a hierarchical ladder from the One descending through the spiritual, the natural, the material and back again by means of thought and exstasy (moving out of the material and finite toward the spiritual and infinite). Hegel was one of the first to integrate ultimate reality in the development of history itself.[12] History for Hegel is the self-unfolding and self-realization of the Absolute *Geist* (Spirit, Mind). In this system all of reality is interrelated in a continuum of the progress of the Absolute Spirit. This is a progress in freedom in which everything contributes to the higher evolvement and actualization of the Spirit, in all aspects of existence, but especially in art, religion, and philosophy. Hegel explains that as lower historical moments, institutions, understandings, cultural results pass away, they are at the same time raised higher and taken up within the new synthesis of things. Everything, including the infinite and the finite, are 'reconciled'. They find each other and their common meaning (progress in freedom).

S. Kierkegaard reacted against Hegel's main concepts of progress, integration (synthesis), cultural optimism, collectivity, the Great Plan/System (rather than personal existence) and the dialectical unity which displays rationality and development. S. Kierkegaard posits absurdity, freedom (in anxiety), personal choice, inadequacy of reason, dialectical either/or. S. Kierkegaard saw Hegel's historical reconciliation of all things as a logical theory and not as answering the dialectical question: what is my true self and how do I form a true self? Estrangement in Hegel is conquered dialectically, while in S. Kierkegaard the dialectical nature of reality guarantees estrangement which cannot be conquered (in this life). But actually in Hegel, too, the higher reconciliation is always in the future. Or: it is in the mind of God and therefore can be confirmed in the mind of the philosopher. What Hegel called a great 'logical' solution Marx criticized as 'mysticism'. And Kierkegaard said that to speculate on the *reconciliation of everything* in an 'essential' way is not to be able to say that this has taken place 'existentially'.

S. Kierkegaard's writing was often focussed on providing a parody of the philosophical Idealism of Kant and Hegel. But at least Kant had talked about the limits of pure reason. Hegel, S. Kierkegaard remarks, is a no doubt "a professor on a large scale, because he *a tout prix* [at any price] must explain all things".[13] S. Kierkegaard was clear that the 'price' was the loss of the existing individual. S. Kierke-

[12] Kunzmann, *op.cit.*, 152ff.

[13] S. Kierkegaard, *The Concept of Anxiety*, trans. Reidar Thomte (Princeton University Press, 1980), 20.

gaard knows no bounds in criticising Hegel, for Hegel (and others) trick us into thinking that we can approach the truth as a "continuous world-historical process" in an objective way and this process says nothing about the individual.[14] S. Kierkegaard also said that the Hegelian world-historical dialectic was like a cow chewing its cud and regurgitating it and chewing it again.[15] But the repetition does not guarantee the result promised.

Compared to Kant and the Enlightenment, Hegel (and the Romantic Movement) had a renewed emphasis on the person of Jesus Christ (and the theme of incarnation fit perfectly for Hegel with the presence of the Divine *Geist*). Hegel restored a philosophy of optimism.[16] S. Kierkegaard like Hegel, emphasised the Incarnation, but not as a general reconciliation of all of reality in which we are all included, like it or not, but as requiring a leap of faith. Like Hegel, S. Kierkegaard turns to the primacy of will – but unlike Hegel, this is not the bulldozer effect of Absolute Spirit, but the will to choose. "In proportion as will has gone up in the scale, knowledge has gone down."[17] And looking at the movement from Enlightenment to Romanticism to Existentialism, we can say vice-versa: as the grasp of universal reason lost credibility, the turn to the subject and to will (or 'my choice') increased.

However, S. Kierkegaard reacted to a number of basic Hegelian thoughts, such as: 'The finite has no genuine being'; or, 'Man owes his entire existence to the state'; or, 'The real is the rational and the rational is the real'. S. Kierkegaard did at times imitate Hegel's dense manner of explaining things, so that the more he explained, the more complicated things became. Over against Hegel's philosophy of (rational) continuity between everything, S. Kierkegaard places the discontinuity of things and the need for a leap beyond reason. Reason can compose a system but existence disposes this when we face crises and ultimate questions. Then we cannot rely on calculation; we are left with an intuitive leap.

A few dominant themes which S. Kierkegaard distilled from his reaction to Kant and Hegel, are:

- Crisis of reason (reacted to Kant's pure reason & Hegel's dialectical system)
- Existential emphasis (and intuitive living)
- Significance of doubt: he was a master of suspicion
- Life becomes real by means of crisis & choice (leap of faith)
- Danger of collectivity (*The Present Age*)
- Three stages in life/radical discipleship (*Fear and Trembling*)
- Freedom with anxiety
- Authenticity (commitment)
- Life as primarily paradoxical (ambiguous and open to more than one interpretation)
- False or true religion (comfortable or self-sacrificial)

[14] S. Kierkegaard, *Concluding Unscientific Postscript*, trans. H. & E. Hong (Princeton University Press, 1992), 33.
[15] S. Kierkegaard's *Journals and Papers*, translated H. & E. Hong (Indiana University Press, 1975).
[16] Diogenes Allen, *Philosophy for Understanding Theology* (Atlanta: John Knox, 1985), 221ff.
[17] Bertrand Russell, *A History of Western Philosophy* (New York: Simon & Schuster, 1972), 759.

3. Kierkegaardian dictionary of concepts

ABSURD – For S. Kierkegaard all existential decisions are 'absurd', because they are based on (a leap of) 'faith' and 'freedom' and cannot be the result of mere deductive reasoning. (*Fear and Trembling*)

AESTHETIC – When people live on the (lower) plane of the aesthetic, they are guided by pleasure and self-interest, with the result that they fall into boredom and despair. The paradox of this kind of life is that we think we are free, but we are enslaved. (*Either/Or*) Aesthetic does not refer to art, but to pleasure/enjoyment.

AMBIGUITY – more often called absurdity, but entered Tillich's systematic theology in a significant way. Life and its choices are ambiguous and therefore a matter of a risk. Kierkegaard of trust/faith. Our reasoning cannot clarify life's ambiguities because we are finite and not all-knowing. Even in more limited and relatively clear choices, there are not only unknown past and present facts, but especially unknown future results. (If I accept this job....if I marry this person....)

BAD FAITH – actually coined by Sartre, but found in S. Kierkegaard's ideas on escaping from our own freedom and being paralyzed by the anguish of not knowing what to choose. (Sickness Unto Death)

BIBLE – S. Kierkegaard wrote meditations on some Bible texts (*Purity of Heart is to Will One Thing; Training in Christianity*) and throughout his writings quotes from or refers to biblical passages. Some of his basic thoughts are echoed in such texts as: God's ways are not our ways (Isaiah); Those who lose their life shall find it (Jesus). S. Kierkegaard said at one point that his *Either/Or* was his best book, and this deals with Abraham from the point of view of absurdity and faith. S. Kierkegaard remarked that what we need is someone with "the courage to forbid people to read the Bible"[18], because the Bible is mainly used for arguing about doctrine or legalistic interpretations, whereas it should be a book that creates new life.

CHURCH & CHRISTENDOM – a comfortable and complacent falsification of true Christian discipleship. (*Attack Upon Christendom*) "Every Sunday they [the geese] came together, and one of the ganders preached. The essential content of the sermon was: what a lofty destiny the geese had, what a high goal the Creator (and every time this word was mentioned the geese curtsied and the ganders bowed the head) had set before the geese; by the aid of wings they could fly away to distant regions, blessed climes, where properly they were at home, for here they were only strangers. So it was every Sunday. And as soon as the assembly broke up each waddled home to his own affairs."[19] They never made serious use of their spiritual wings.

[18] *Diary*, 110.
[19] S. Kierkegaard, *The Journals*, reproduced in *Anthology*, 433.

CHRISTIANITY as true faith – only realized by individuals, not groups. It is an 'inward' risk of faith which leads to passionate authenticity. "Christianity is not a doctrine...it is a message about living.... Christ did not appoint professors but followers."[20] It is harder to be a disciple of Christ if one is born in Christendom than if one begins life as a pagan. Christianity no longer exists. Preachers perform the magic of gaining their salary from nothing (since true Christianity no longer exists). (*Training in Christianity*) . Or: "Faith expressly signifies the deep, strong, blessed restlessness that drives the believer so that he cannot settle down at rest in this world... – a believer travels forward."[21]

DESPAIR – the opposite of faith. Despair is the choice of not creating our own 'self', and thus we move toward our own self-annihilation. (*The Sickness Unto Death*)

DIALECTIC – in Kierkegaard means that opposites are not resolved but held in tension; in the area of knowledge dialectic means that what we think something means (even life itself) is not what it means. This is part of the irony of existence, which cannot be grasped directly but only indirectly and dialectically. There is a polarisation of thesis & antithesis, but no abiding synthesis for S. Kierkegaard. In Hegel polar opposites are 'over come', resolved by being integrated into a higher unity (synthesis) which become a new thesis. S. Kierkegaard rejects integration and synthesis in the name of individual authenticity in which the absurd cannot be overcome but must be acknowledged as always present because of our finiteness and our sinfulness. There is continuing estrangement. The dialectical or polar tension in Kant is born through consideration of the limits of empirical experience and the limits of reason, which in turn leads to the distinction between 'pure reason' and 'practical reason'. In Hegel the dialectic is within historical reality with roots in the dialectic between the Infinite and the finite. In Kierkegaard the dialectic is between the estrangement of the individual and the creation of a new existential self.[22] S. Kierkegaard could say: "doubt is conquered by faith, just as it is faith which has brought doubt into the world".[23] Faith brings doubt because we must face a crisis of decision.

DISCIPLESHIP – S. Kierkegaard was a follower of Socrates' method of raising questions that would destabilise people and a follower of Jesus Christ as indirect revealer (dialectically the Lord becomes a servant) of the way of faith. And Job suffering on his ash heap teaches us many things (existentially speaking), but not as a professor in front of a chalk board. The problem today is that Jesus has no disciples, only admirers (of his teaching). But we cannot gaze like detached speculators

[20] S. Kierkegaard, *Diary*, 117.
[21] S. Kierkegaard, *Upbuilding Discourses*, trans. H.&E. Hong (Princeton University Press, 1993), 218.
[22] See further William Barett, *Irrational Man: A Study in Existential Philosophy* (New York: Doubleday, 1962).
[23] S. Kierkegaard, *Journals and Papers*, trans. Howard & Edna Hong (Indiana University Press, 1976), 399.

at the Christ: either we reject him or we follow him. Christianity means voluntary suffering (but paradoxically, this is the 'radical cure').[24]

DOUBT – for René Descartes (1596-1650) doubt was a philosophical exercise to find a basic foundational starting point. Everything is to be doubted (*de omnibus dubitandum est*) until we arrive at the indubitable, which Descartes clarifies as *cogito ergo sum*: since I am thinking, I know I am. S. Kierkegaard mocks this, since 'I am' does not mean I 'exist' (have made earnest choices). For Descartes, consciousness is a form of certainty; for S. Kierkegaard, consciousness is a form of uncertainty. This is because we become aware of contradictions and dialectical estrangement from ourselves (how we see things and what we hope for but do not find). Doubt in S. Kierkegaard can be positive or negative. It is a positive search for a starting point (but a different one than for Descartes). S. Kierkegaard starts with the dialectic of estrangement. Once this is recognized through crises, we may see the need for a leap. Doubt is also negative, when it becomes a refusal to take the leap of finding a new self – ultimately a leap of faith – or a leap of ultimate commitment or 'ultimate concern' (Tillich). S. Kierkegaard also emphasizes that the opposite of faith is not mere (logical) doubt, but to be offended at Jesus as the divine revelation of the infinite.[25]

DREAD & DESPAIR – anxiety, fear of our own freedom, a fear of what is unknown ('nothing') but can be chosen in freedom. Dread is a "sympathetic antipathy and an antipathetic sympathy". Or: a desire for what one fears and a fear of what one desires. Freedom will always be abused: what can be done will be done. Even in normal choices, whatever one chooses one will regret the choice or regret not knowing how life would be with a different choice. This may lead to the 'sickness unto death', not knowing what to choose and settling down by imitating the crowd, thereby 'losing one's soul'. All that's left then is a masquerade. But by facing this pathos we may actually arrive at a 'true self'. Despair is dialectically both a defect and a merit. It shows our 'loftiness of spirit', and can lead to a positive leap. Despair is not just a wrong emotion, but a wrong concept of oneself. (The Sickness Unto Death)

EITHER/OR – especially between the lower choice of aesthetic living and the higher choice of commitment and freedom of (the leap of) faith. S. Kierkegaard was not opposed to enjoyment of pleasures; but he was opposed to the exclusive dominance of pleasure in one's life.

ETHICAL – is better than living only according to 'aesthetic' enjoyment. However, the weakness of a focus on the ethical is that we become proud of our morality, or we despair of living up to our own standards. We need to go beyond the ethical in a step (leap) towards religious grace. If we really live ethically we will be

[24] See David E. Roberts, *Existentialism and Religious Belief* (Oxford University Press, 1959), ch. III, 103-143.

[25] S. Kierkegaard deals with 'faith or offense', in *Practice in Christianity*, trans. H.&E. Hong (Princeton University Press, 1991), 80.

"essentially persecuted, or else we would be [shown to be] ethically mediocre".[26] The paradox of the ethical sphere is that we think we are better than we are.

FAITH – S. Kierkegaard emphasizes faith not (finally) as doctrine, but as an attitude and action (leap of trust). An act of faith involves "infinite resignation" (a choice against ourselves in order to become new selves). The 'Knight of Faith' must be bold in the face of the difficulty (absurdity) of faith: but 'the leap' breaks the power of the 'world' over us, and we enter a new creative freedom coram Deo. Faith is a risk and an adventure. The paradox here is that the leap cannot be tested ahead of time, but only in its commitment. (Either/Or)

FREEDOM – the past does not (need to) determine the present & future. Existential choice has priority over the giveness of being (when it comes to creating a 'self'). The person living on the aesthetic level desires false freedom by turning limited choices into "infinite possibility" without commitment. False freedom leaves choices infinitely open, thus negating the demands of 'either/or' and thereby abolishing the 'self'. S. Kierkegaard talked about the 'dizziness of freedom'. Just as looking down into a great abyss makes us dizzy, so looking into the depth of our freedom/possibilities does the same. (The Concept of Irony).

GOD – appears continually in S. Kierkegaard's writings, as the Other who challenges and disturbs us, whom we partly know but do not understand and certainly cannot control; Divine ways are not open to our scrutiny. How can we understand God if we cannot understand ourselves? Wisdom consists in knowing we know nothing (fully) – Socrates.

GRIEF – "It requires moral courage to grieve; it requires religious courage to rejoice."[27]

IRONY – relates also to S. Kierkegaard's 'indirect [rhetorical] communication'. This is the Socratic method of questioning, disturbing, and pulverizing a person's opinions. The goal is to open up space for new and better understandings. Also called the 'maieutic method' or birth of truth. S. Kierkegaard loved irony, overstatements and understatements, metaphorical parodies, sometimes biting sarcasm, and continuous witty remarks. We are reminded of Erasmus. He also liked to point out incongruities, such as the man who comes face to face with the Almighty and Eternal One, and says: 'Oh Lord, is it THOU? I hope my socks match!'

LEAP – the leap is a passionate moment in which one moves from the aesthetic to the ethical, and from the ethical to the religious (act of trust). All the objective and self-centred reasoning of the old self are put behind (even though this is absurd) and there is a "blessed leap" into a relationship with the Eternal One.

---

[26] *Diary*, 113.
[27] S. Kierkegaard, *The Journals*, trans. Alexander Dru (New York: Harper & Row, 1959), 67.

OBJECTIVE THOUGHT – "In the objective sense, thought is understood as being pure thought...and the truth becomes the correspondence of thought with itself. This objective thought has no relation to the existing subject."[28] ('I think' does not equal 'I exist'.)

PARADOX – for S. Kierkegaard there is no (Hegelian) synthesis: subjective & objective sides of life, body & spirit, sin & grace, are always in dialectical tension without any guarantee of progress in freedom nor guarantee of progress in morality and faith).

PHILOSOPHY, THEOLOGY – are too detached and speculative. Like most detractions, they settle us in comfort, while the 'ship is drifting toward the rocks while the helmsman delays to turn the ship'.[29] "Philosophy moves farther and farther...from actual life [which] is reduced to a shadow existence."[30] We may recall Plato's shadows in the cave.

PSYCHOLOGICAL/RELIGIOUS MADNESS – S. Kierkegaard quoted Socrates who said madness can be a gift of the Gods, and Aristotle & Seneca who said there is no genius without madness. S. Kierkegaard often refers to divine madness (as when Abraham took steps to sacrifice Isaac), and he distinguishes divine madness from its opposite, demoniacal madness. Paul Tillich had a lot to say about the demonization of religion and other 'goods' (moral, technological, etc.). (*Fear and Trembling*)

POET – S. Kierkegaard calls himself a 'poet' in a harbour market town (Copenhagen). By 'poet' he means one who deals with inner feelings of beauty, suffering, paradox, and can only communicate indirectly (eg. through ambiguous metaphors, even if they become longer parables or stories).

REASON – objective reasoning works in the objective sphere but is insufficient for the subjective sphere: what should I do? How should I live? What should I choose? The most basic questions and the many choices and crisis situations in life cannot be solved by mere calculation. What may be the right answer in a certain situation for one individual cannot be applied to another individual who by definition is situated differently. If this is S. Kierkegaard's 'situation ethics', it was not meant to weaken general ethical guidelines and norms, but to make them stronger. S. Kierkegaard was not looking for an 'aesthetical' answer of an easy way out; the real self is formed through challenges and crises.

SYNTHESIS/RECONCILIATION – S. Kierkegaard reacted to Hegel's logical synthesis and harmonization of everything (in the philosopher's mind). Yet S. Kierkegaard does have his own synthesis. For example: "By faith I make renuncia-

[28] S. Kierkegaard, *Postscript*, in *Anthology*, 205.
[29] Quoted in Lowrie, *A Short Life*, 85.
[30] From Kierkegaard's *Postscript*, quoted in James Brown, *Kierkegaard, Heidegger, Buber and Barth: Subject and Object in Modern Theology* (New York: Collier Books, 1962), 39.

tion of nothing; on the contrary, by faith I acquire everything....".[31] He also speaks of "seeing the aesthetical, the ethical, and the religious as three great allies".[32] So while he rejects a logical synthesis, he accepts a new wholeness through the leap of faith, which gives a new integrated meaning to life. "Faith is precisely this paradox, that the individual as the particular is higher than the universal...[and] *stands in an absolute relation to the absolute.* ...Faith is a miracle, and yet no person is excluded from it; for that in which all human life is unified is passion, and faith is passion."[33] ('Passion', because it is more than logical unification.) The three stages of life are not necessarily evident (only) in an outward way. What counts is the inner attitude of the heart. The highest 'religious' level of love for God does not cancel the aesthetic joy or the ethical duties of life, but arrives at the new synthesis of the self. Until we reach this stage, we are merely 'on stage', acting a part which is not our true identity.

SYSTEM – "System and finality are pretty much one and the same, so much so that if the system is not finished, there is no system....A system which is not quite finished is an hypothesis; while on the other hand to speak of a half-finished system is nonsense."[34] "The systematic Idea is the identity of subject and object, the unity of thought and being. Existence, on the other hand, is their separation."[35] (This is a good Kierkegaardian definition of Idealism and Existentialism. Idealism is harmonized logic; existentialism is painful reality.)

SUBJECTIVITY – we do not live by 'objective' facts (even though these are important); we live by subjectivity, or the composing of a 'self'. (*Concluding Unscientific Postscript*)

TRUTH – objective truth deals with the content of the facts; subjective truth deals with acts: our personal response to the facts. 'Truth' for the *existing individual* (who is not merely part of the crowd, nor merely enumerating truths from a distance) is an "objective uncertainty" held fast with "passionate inwardness". It is 'my truth' (S. Kierkegaard is here very postmodern). We only discover truth by means of living through crises: finiteness, failure, suffering, difficult choices, and facing death. Early in his *Journals* in1835 he wrote: "What matters is to find a purpose...the crucial thing is to find a truth which is truth for me, to find the idea for which I am willing to live and die."

UNIVERSAL/PARTICULAR – universalizing concepts say everything about being but nothing about my individual existence – myself and my choices.

UNDERSTANDING – we may know many things through objective reason and factuality, but we only understand things intuitively and in the subjective relationship of commitment & trust. Life is understood 'backwards', even though it must

[31] From S. Kierkegaard's *Fear and Trembling*, reproduced in *A Kierkegaard Anthology*, 127.
[32] *Anthology,* 96.
[33] S. Kierkegaard, *Fear and Trembling*, in *Anthology* 130 &134.
[34] From S. Kierkegaard's *Concluding Unscientific Postscript*, reproduced in *Anthology*, 195-6.
[35] *Postscript*, ibid. 205.

move forward. Socrates was right, "If a person does not become what he understands, he does not really understand it."[36]

WORLDLINESS – not restricted to S. Kierkegaard's critique of aesthetically reduced living and ethical pride, but includes his critique of the wide range of ways we seek false safety (as in numbers – the majority – and in facts). The 'worldly' person lives by trust in something finite (contingent), whether enjoyment, logic, success, technical possibilities, or any other pseudo-method of salvation. The worldly person does not create a new self.

Questions

i.) SYSTEM – It is noticeable that S. Kierkegaard's concepts are highly interrelated and form a unified framework or approach to reality. The more they are defined the more they seem tautological. So the question can be asked: has he fallen into systematic and synthetic thinking (which he so despised)? The answer is that the integration of his *concepts* empower him all the more to 'socratically' challenge and in fact disintegrate the false assurance we place in our own systems. There is a kierkegaardian irony in the fact that S. Kierkegaard protested against philosophers and theologians, but spent his whole life writing on these two areas (mediated by psychology and packaged in a variety of literary genre). In an important way, S. Kierkegaard's philosophy negated philosophy (ie., the assumption of the adequacy of reason). Similarly, his theology negated theology (ie., the idea that we can explain faith, doctrine, the ways of God, and perhaps even Godself (*das Ding an Sich*!) He uses his concepts to destruct the façades of our lives.

ii.) LEAP – How can a 'leap' of faith be justified. Answer: it cannot be a totally blind leap (Tillich). It would be worth pursuing in S. Kierkegaard statements about the grounding of our leap of faith. He certainly says that the leap cannot be logically grounded; so it is likely intuitively grounded.

iii) BEYOND ETHICS? – Is S. Kierkegaard's 'suspension of the ethical' in the area of faith not dangerous, leading to fanaticism or religious terror? Answer: he basically means (like Augustine and numerous others) that when we fulfil the highest level of love for God and our neighbours, we are already beyond the minimal duty of the law. The Heidelberg Catechism comments in this way on the ten commandments. However, this does not answer the demand that Abraham sacrifice his son Isaac, which is beyond the logic of ethics. S. Kierkegaard leaves the question unanswered (unreconciled logically), except to say that God has that sovereign right. The New Testament letter to the Hebrews says that Abraham trusted that God could raise Isaac back to life. The Genesis account says that God provided a sacrificial ram. This in turn ends up to be the central message of the coming of Christ.

iv.) DOCTRINE – What happens to religious doctrine (dogmas) with S. Kierkegaard? Doctrines about creation, sin, salvation, future hope, are taken out of the

[36] *Diary*, 126.

abstract speculative sphere and impinge upon our identity, feelings, and existential choices. This is similar to Jesus' answer when the disciples asked: Will many be saved? Jesus said: Strive yourself to enter the kingdom of God.

4. After Kierkegaard

Kierkegaard helped prepare the way for the modern and postmodern 'question of God'. First God was hidden, then absent, then dead. Or: there was a movement from theism to deism, from deism to agnosticism, from agnosticism to atheism, and then on to either nihilism or the triumph of some ideology (several by turn). After Kierkegaard several thinkers expanded on K's themes and developed their own, significantly different approaches to the basic themes raised by S. Kierkegaard. For example, Barth agrees with Kierkegaard that God is wholly other. Hans Küng calls Barth an initiator of steps toward a postmodern theology.[37] This is because Barth criticized the ideological tendencies of modernity and developed a dialectical theology which (like S. Kierkegaard) did not wish to hold to closed concepts or closed systemic approaches. Heidegger (*Being and Time*) deals with our throwness in the world and some of other themes similar to S. Kierkegaard, such as 'care'. Sartre (1905-80) & Camus (1913-60) dealt with absurdity (but not as theistic thinkers like S. Kierkegaard was). Indeed, when Sartre wrote about "existentialism as humanism", he was (among other things) rejecting S. Kierkegaard's theism. Theologians like Paul Tillich (1886-1965), concentrated on ambiguity (similar to absurdity in S. Kierkegaard's writings); and 'ultimate concern' (similar to S. Kierkegaard's 'passionate choice'). Martin Buber (1878-1965), deals with the eclipse of God (there are parallels S. Kierkegaard) and subjectivity; it would be interesting to research Buber's 'I and Thou' views, and see if S. Kierkegaard's striking individualism does not also include a strong 'I and Thou' (which I believe it does). Gabriel Marcel (1889-1973), in comparison to S. Kierkegaard was more joyful, not dealing mainly with the negative limits of experience, but focussing on the mystery participation, and love, hope, and fidelity (a rosier view than many existentialists present). Karl Jaspers (1883-1969) is also significant for his emphasis on situations of 'limit', such as guilt, failure, conflict, suffering and death. These limit situations, such thinkers say (in line with Kierkegaard) put us in a situation to hear the voice of transcendence. Faith then is no longer a 'custom'. It becomes a life and death matter. Much of this belongs to dialectical theology, which was a reaction to liberal Protestantism and to the idea that discourse about God and Bible interpretation is mainly a matter of logical propositions put together into a system. Dialectical theology echoes Kierkegaard's view on time and eternity as in dialectical tension and his views on estrangement and freedom. All this is solved paradoxically not by reason but by a divine leap: by the Incarnation and by faith. We further understand that God is both against us and for us: God judges us and God saves us (also from ourselves).

In short form: Socrates said that the unexamined life is not worth living. For Descartes, Kant, and modernity, that is the life in which a person does not think for one's self. For Kierkegaard, it is the indecisive life which is not worth living. For Tillich, it is the life which does not recognize its ultimate concern. For

[37] Hans Küng, *Great Christian Thinkers* (New York: Continuum, 1997), 199-204.

Heschel, it becomes the life without amazement and thankfulness which is not worth living. We see here some general lines of agreement and some nuances.

5. The postmodern situation for systematic theology

PREMODERN/MODERN	**LATEMODERN/POSTMODERN**
grand narratives/ideologies	personal stories/experiences
given meaning(s)	chosen meaning(s)
classifications	new mixing
hierarchy	networking
form/design	chance/openness
mechanical/physical	electronic/virtual reality
traditional paradigms	new paradigms
established patterns	flexible choices
allegiance to group identity	irony/scepticism toward group allegiance
community identity	selfexpression
conformity	own path/true to self
identity given by community	search to create own identity
in-depth startingpoints	surfing perspectives
causal logic (deductive)	results based (inductive)
objective observation	subjective passion
'sapere aude' – dare to know	what can I know?
established values	search for values
culture as finished products	cultural expressions as happenings
construction of systems	deconstruction of systems
calculating logic	surprise/random opportunity
past & present	present & future
slower change/durability	rapid change/the moment
reformation of old organizations	birth of new networks
'chronos'	'kairos'
paranoia (defend systems)	schizophrenia (loss of integral meaning)
fanaticism	escapism
judgement on others	we are all sick: therapeutic mode
antithesis	synthesis
good/evil categorically clear	what is right/wrong?
faith as doctrine/system	faith as pathway/pilgrimage
institutional religion	freedom of spirituality
sin	estrangement
law of God	voice of conscience
God the Creator	presence of the Spirit
Christ the Divine Saviour	Jesus our friend/leader
church as institution	church as fellowship
divine revelation completes our natural understanding	divine revelation initiates a new understanding

Összefoglalás

Kierkegaard – zászló a változások szelében

Kierkegaard gondolkodása a szubjektív és az autentikusság felé való fordulással jellemezhető. A tanulmány bemutatja a dán filozófusnak a kanti tiszta ésszel és a hegeli dialektikus rendszerrel való szembefordulását. Ennek eredményeként olyan témák kerültek előtérbe nála, mint az értelem válsága, egzisztenciális hangsúly, a kételkedés fontossága, a kollektivitás veszélye, az aggodalommal teli szabadság, az élet paradoxon volta, igaz és hamis vallás. A tanulmány középső része a Kierkegaard-i fogalmak értelmezésével foglalkozik. Mivel Kierkegaard az „Isten-kérdés" modern és posztmodern útkészítőjének is tekinthető, a tanulmány a rendszeres teológia posztmodern helyzetének felvázolásával zár.

Közlemény

Keresztes Hajnalka

Zwingli liturgiája

Bevezetés

Kulifay Gyula megállapítása szerint a ref. keresztyén istentiszteletnek két nagy fő típusa van: a puritán kálvini liturgiai típus és a másik nagy liturgiai csoport, az anglikán egyház liturgiája.

Az előbbinek az alapelve: egyedül Isten Igéjére kell felépíteni a megreformált egyház istentiszteleti rendjét. A másik alapelv rokon a lutheri felfogással, amennyiben a miséből indul ki, és igyekszik mindent megtartani, ami nem ellenkezik az igével.[1]

Az első típushoz tartozó értelmezés szerint az istentiszteletet az Ige teljes szuverenitásával újra kell formálni úgy, hogy az Ige domináljon, és körülötte helyezkedjen el a többi istentiszteleti elem, de csak a legfontosabbak, azok is minden liturgiai túlterhelés nélkül. Ennek a puritán liturgiai csoportnak három ága van: a német svájci, a francia svájci vagy kálvini és a skót-holland puritán liturgia.[2]

Leonhard Fendt a liturgiáról alkotott felfogását így fogalmazza meg: *„A lutheránusságban a 16. században miséről beszélhetünk, akkor is, ha csak prédikációt tartottak.*

Ezzel szemben a reformátusoknál nem miséről van szó, hanem kimondottan prédikációs istentiszteletről – elválasztva az úrvacsorai istentisztelettől."[3]

Mindkettő középkori hagyományra és anyagra épül fel. Azonban nem hagyja az úrvacsorai istentiszteletet sem prédikáció nélkül, különösen Kálvin rendtartásában.

Pásztor János írja: *„Kálvin strasbourgi vagy genfi liturgiája, vagy Zwingli, világosan mutatják, hogy itt egy meglévő egyháznak a reformációjáról van szó, amelyik istentiszteletre gyűlt egybe, nem pedig a semmiből új egyház alkotásáról."*[4]

Zwingli formulája

„Az istentiszteletnek megvan a rendje, de ez a rend változik. Kálvin a strassburgi liturgiát hozta magával Genfbe, amely a középkori misén alapult, ezzel szemben a Zwinglitől és Oecolampadiustól származó s a Farel és Lasco által használt istentiszteleti rend elhagyta a miseformát s a kora-középkori igehirdetési istentisztelet mintáját követte."[5] Tudatosan kerülnek minden önkényességet, de nincs minden időre megszabottan érvényes istentiszteleti rend. Az egyetlen változatlan elem az evangélium.

Zwingli kevésbé tisztelte a múltat és az istentisztelet hagyományos formáit, mint Luther. Köztudott, hogy a zürichi templomok belsejét átalakíttatta, a kegytárgyakat és az orgonákat eltávolíttatta, és a képek és szobrok többé nem maradhattak

---

[1] Kulifay Gyula: A református egyház liturgiája a reformáció korában, Református Egyház 1949. I. évf. 7. szám

[2] I. m.

[3] Leonhard Fendt: Einführung in die Liturgiewissenschaft Berlin, 1958. 227. p.

[4] Pásztor János: A református istentisztelet jellemző vonásai, Debrecen, 1. p.

[5] D. James I. McCord: Istentisztelet a református egyházban, Theologiai Szemle, 1973. 1-2. szám 27. p.

az istentisztelet helyein. Zwingli ugyanis tagadja, hogy a képi kiábrázolásnak bármilyen vallási haszna lenne.[6] Jóval nagyobbnak tartja azt a veszélyt, hogy ezek jelenléte kultikus imádáshoz vezetne.[7] A fali képeket lemeszelik, eltűnnek az egyszerű szimbólumok is a belső térből. Az oltárok helyett egy fehér abrosszal leterített asztalról vehették a hívek a kenyeret és a bort. A fém kelyhek helyett fából készült edények kerültek használatba.[8] Az alapelv az volt, hogy mindenben az egyszerűségnek kell érvényesülnie. A templomok berendezésének és az istentisztelet rendjének megváltoztatása sokkal forradalmibb volt, mint Észak-Németországban.[9] Az istentisztelet *„A német svájci, zwingliánus hatásra egyre inkább humanista és racionalista irányba tolódva túlságosan leegyszerűsödik és sokszor már bántóan józanná és csupasszá lesz."*[10]

A Nagytanács 1524-ben eleget tett a képek ügyében Zwingli és barátai kívánságának, és kiürítette a templomokat, a misét azonban vonakodott eltörölni. Nem fogadta el Zwinglinek azt a javaslatát sem, hogy a reggeli mise helyett mindennap egy reggeli igehirdetést tartsanak, és hozzá kapcsolódóan úrvacsorát osszanak. Másrészről viszont – mivel visszaesett a mise addigi gyakorlata – a lelkészeket felmentette a misézés kötelessége alól, és saját belátásukra bízta az istentiszteletek rendjét.[11]

Az „istentiszteleti reform" olyan mértékű volt, hogy nem hagyhatta kritika nélkül a régi egyházat. A pápai legátus így nyilatkozik erről: *„In Zürich haben sie jetzt keine Kirchen mehr, sondern Pferdeställe!" / „Zürichben most nincsenek többé templomok, hanem lóistállók!"/*[12]

1. Prédikációs istentisztelet

A prédikációs istentisztelet a német prédikáció-felépítés anyagával számol és építkezik, ami azután Kálvin és mások számára áttételesen mértékadóvá vált.

> *„Zwingli Ulrich számára részben humanisztikusan színezett keresztyénség értelmezése, részben nem sakramentális úrvacsora fölfogása miatt a prédikáció az istentisztelet tulajdonképpeni központja. 1525-ben az Action oder Bruch des Nachtmahls*[13] *című iratában a liturgia egy új koncepcióját adja elő, amit azután az ún. Zürichi Egyházi Rend át is vett 1535-ben. Itt a prédikációs istentisztelet úgy jelenik meg, mint a középkori pronaus megtisztított formája."*[14]

Zürich istentiszteleti rendelkezéseit már Zwingli életében összefoglalták egy keltezés nélküli *Ordnung der christlichen Kirche zu Zürich*[15]címmel. Ez valószínűleg 1528-ban

---

[6] Ulrich Gäbler: Huldrych Zwingli – Bevezetés életébe és munkásságába, Bp. 2008. 100. p.

[7] Ezt legbehatóbban az *Eine Antwort, Valentin Compar gegeben / Egy Valentin Comparnak adott válasz/* című írásában fejti ki 1525. április 27.

[8] Owen Chadwick: A reformáció, Osiris Kiadó, Bp. 2003. 72. p.

[9] I. m. 73. p.

[10] Kulifay: i. m.

[11] Ulrich Gäbler: i. m. 98-99. p.

[12] Erika Fuchs, Imre Gyenge, Peter Karner, Erwin Liebert, Balázs Németh: Ulrich Zwingli Reformator, Die aktuelle Reihe Nr. 27.Hg. Peter Karner, Evangelische Kirche H. B. in Österreich, 1984. 22. p.

[13] A cím jelentése: A vacsora cselekménye vagy szokása

[14] Boross Géza: A liturgika vázlata, Kiadja: A Budapesti Református Teológiai Akadémia Gyakorlati Theológiai Tanszéke, Bp. 1984. 69. p.

[15] A zürichi keresztyén egyház rendtartása

vagy 1529-ben keletkezett, és az 1525-ös rendtartáshoz viszonyítva nem közöl lényeges változásokat.[16]

L. Fendt két alapvető liturgiáról tud, mindkettőnél évszámot megadva. Zwingli prédikációs istentisztelete /1525/ L. Fendt leírásában:

- „Fürbittegebet" – Imádság a jó hallásért és a kantonok államszövetségéért, Zürichért és a hitet követőkért
- Miatyánk elmondása /"Vatterunser"/
- Igeolvasás
- Prédikáció
- Megemlékezés az elhunytakról, azokról, akik az elmúlt héten távoztak az élők sorából
- Nyilvános bűnvallás
- Egy kis ima a megbocsátásért, amely általában a következőképpen hangzott: „Allmächtiger, ewiger Gott, verzieh uns unsere Sünde und führe uns zum ewigen Leben durch Jesum Christum unsern Herrn. Amen."[17]

Nem énekeltek.

P. Karner is közöl egy liturgiát, amelyet a következő címmel lát el: Istentisztelet az 1. zürichi egyházi rend szerint. Ennek egyszerű leírása a következő:

Imádság a helyes hallásért
Közbenjáró ima a felsőbbségért és azokért, akiket hitükért üldöznek
Miatyánk
Megemlékezés az elhunytakról imádságban
Nyilvános bűnvallás
Könyörgés bűnbocsánatért.
/Nincs egyházi zene és ének/[18]

Pásztor János Zwinglinek a zürichi istentiszteleti rendjét az alábbiak szerint közli:

Közbenjáró ima
Úri ima
Lectio
Predicatio
A halottakról való megemlékezés
Confessio publica generalis
Absolutio[19]

[16] Ulrich Gäbler: Huldrych Zwingli i. m. 100. p.

[17] „*Mindenható, örök Isten, bocsásd meg bűneinket és vezess minket az örök életre a mi Urunk Jézus Krisztus által. Ámen.*

[18] E. Fuchs, I. Gyenge, P. Karner, E. Liedert, B. Németh: Ulrich Zwingli Reformator: i. m. 22. p.

[19] Pásztor János: A református keresztyén egyház istentisztelete- Liturgika Debrecen, 1985. 134. p.

1535. „Christenlich Ordnung und bruech der kilchen Zürich" – így idézi régiesen könyvében Fendt a Rendtartás címét. Amikor erről a liturgiáról ír, az alábbi különbségeket sorolja fel:

a.) A „Fürbittegebet" előtt áll: „*Gnade, Friede und Barmherzigkeit des allmächtigen Gottes sei zu allen Zeiten mit uns armen Sündern. Amen."*
b.) Miatyánk – Ave Maria-val, mint az inkarnációra való megemlékezéssel, amely a bűnvallás után még egyszer következik.
c.) Vasárnaponként a Tízparancsolatot felolvasták, munkanapokon egy imádság hangzott el és az Apostolicum

A Miatyánk a prédikáció után, valamint az Ave Maria, a Credo ezen a helyen, középkori módon szerepelnek. A Tízparancsolat a katolikus istentiszteletbe csak a 15. században a gyónás kedvéért vétetik fel a prédikációs liturgiába.

Pásztor János liturgiáról szóló könyvében szintén említést tesz ezekről a változásokról.[20]

2. Úrvacsorai istentisztelet

W. Köhler munkájában utal arra, hogy Zwingli sákramentumokkal kapcsolatos szemlélete bonyolult fejlődésen ment keresztül.[21] Jól illusztrálja ezt a folyamatot Zwinglinek Thomas Wyttenbach tanárához írt levele 1523. június 15-én. Ebben különösen feltűnő az a felfogása, hogy az úrvacsorai jegyek abból a célból adattak a hívőknek, hogy a hit gyengeségeit erősítsék.[22] A levél további részében arról van szó, hogy minden, amit egy hívő keresztyénnek tudnia kell, hogy létezni tudjon, az isteni lélek belső megvilágosításán alapul. A hívő ember azonban – Zwingli dualisztikus értelmezésében – a test és lélek kozmikus antagonizmusában él, és nem tud a belső megvilágosodás az isteni lélek által érvényesülni. A test burkának leplében az a veszély fenyeget, hogy nehezen tud felszínre törni a Lélek, ezért kell a belső megvilágosodáson keresztül munkálkodó hitet kívülről látható jegyekkel támogatni, hogy így bizonyos és örvendező legyen. Ilyen segédeszközök a kenyér és a bor.[23]

A homeopátiából vett példával szemlélteti az úrvacsorai jegyek hatását. A „hasonló a hasonlóval" gyógyítható. Két testi, látható, anyagi substancia, mint a kenyér és a bor a károkat, sérüléseket – melyek éppen az ember testi mivoltából nőttek ki – megszűnteti. A különbség a homeopátia és az úrvacsora között Zwinglinél nem a „szer"-ben rejlik, hanem a közvetlenül munkálkodó isteni Lélekben. A külső eszközök csak támogató és másodlagos hatással bírnak: csak jelek, amelyek az embert a belső szellemi, lelki eseményben bizonyossá és örvendezővé teszik. Mindebből magától értetődik, hogy a kenyér és bor elemeinek önmagukban saját hatóerejük nincs. Semmivel nem járulnak hozzá ahhoz, amit a Lélek az ember belsejében teremt. Egy másik hasonlatot alkalmazva: úgy működnek az úrvacsorai jegyek, mint a nagyítóüveg, amely – csak az összetört, testiség leplén át kívülre jutó – a belső, lelki

[20] I. m. 134. p.
[21] W. Köhler: Zwingli und Luther, Ihr Streit über das Abendmahl nach seinen politischen undreligiösen Beziehungen, Band I. 1924.
[22] Christof Gestrich: Zwingli als Theologe, Glaube und Geist Zürcher Reformator, Zwingli Verlag Zürich, 1967. Studien zur Dogmengeschichte und systematischen Theologie Band 20. 27. p.
[23] I. m. 28. p.

tapasztalatot érthetően, olvashatóan adja vissza. Nem a kegyelmi eszközökön, hanem a belső hittapasztalaton van a hangsúly az úrvacsorában.[24]

A svájci reformátornak az úri szent vacsorával kapcsolatos felfogásában az „*Ezt cselekedjétek az én emlékezetemre*"[25] ige döntő jelentőséggel bír.

Zwingli éles különbséget tett az anyagi és lelki valóság között, és elutasította azt a gondolatot, hogy a fizikai tárgyak lelki ajándékok hordozói lehetnének. A szentségeket nagy előszeretettel nevezte szimbólumoknak.[26] Az Úrnak azokat a szavait, hogy *„Ez az én testem"* ő és Oecolampadius úgy értelmezik, hogy Jézus itt egy magától értetődő metaforát alkalmaz. Jézus azt is mondta: *„Én vagyok az ajtó", „Én vagyok a szőlőtő",* de senki sem gondolja komolyan, hogy ezeket a mondatokat szó szerint kellene érteni. *„Ez az én testem"* – kijelentés úgy értelmezhető, hogy „*ez az én testem jele"*. A kenyér és a bor ugyanis ebben a megközelítésben nem a jelenlévő Krisztus hordozói, hanem a hit által jelenlévő Krisztus jelei.[27]

A szó szerinti értelmezés ellen foglal állást, továbbá Jézusnak arra a kijelentésére hivatkozik, melyben így szólt: „*nem leszek minden nap veletek"*. Ez a mondat Zwingli értelmezésében az úrvacsorára is vonatkozhat. A Jézus mindenütt jelenvalóságát nem lokálisan kell értelmezni.[28]

Ismeretes, hogy Luther szó szerint értelmezte az Igét: *„Ez az én testem"*. A magyarázat Zwinglinél a fentieken kívül még arra is kiterjed, hogy hivatkozik a Ján 6, 63-ra */"a test nem használ semmit/"*. Az a véleménye, hogy a szereztetési igéket a hit analógiája szerint kell felfogni.[29] Zwingli további érve még a saját álláspontja mellett az, hogy a megváltásunk a kereszten történt meg – a sákramentum nem versenyezhet a kereszttel. Az úrvacsorában a keresztre emlékezünk. *Ott* van a bűnbocsánat alapja.[30]

Zwingli élete vége felé valamelyest eltávolodott a saját radikálisan szimbolikus felfogásától. Lehetséges, hogy ez az enyhülés azzal függ össze, hogy az úrvacsorával kapcsolatos kijelentéseit 1529-ig a lutheránusokhoz intézte, majd a római katolikusokhoz.[31]

Az istentisztelet középpontjában természetesen az igehirdetés áll, ezt Zwinglinek az úrvacsora korlátozására vonatkozó javaslata tényként jelzi, mely szerint éves szinten négy alkalommal, nevezetesen karácsonykor, húsvétkor, pünkösdkor és „ősszel" éljenek vele.

Bizonytalan annak pontosítása, hogy az őszi úrvacsora mikor volt esedékes. A Grossmünster védőszentjeinek, Félixnek és Regulának az ünnepére, szeptember 11-ére kell-e gondolnunk, vagy pedig a Mindenszentek napjára, november 1-jére? A

[24] I. m. 28. p.
[25] 1Kor 11, 24-25.
[26] Owen Chadwick: i. m. 74. p.
[27] I. m. 74. p.
[28] Leopold von Ranke: Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation, Wien, é. n. 502. p.
[29] Gottfied W. Locher: Luther-Zwingli-Kálvin, Theológiai Szemle, 1984/6. 326. p. Ford: Fükő Dezső
[30] I. m.
[31] Ulrich Gäbler: Nyitott kérdések a Zwingli-kutatásban, Theológiai Szemle 1984/6. 330. p. Ford. Fükő Dezső

gyakorlatból azonban úgy tűnik, hogy csak évente három alkalommal osztották ki a szent jegyeket. Zwingli minden más reformátornál jobban korlátozza a communio gyakorlatát.[32]

1525-ben a következő volt az úrvacsorai istentisztelet menete /L. Fendt/:

- A lelkész a néphez: *„Gebet mit Lob und Bitte. Amen."*
- Szolgáló vagy olvasó: Az ige, amit olvasok az 1Kor 11, 20-29-ben áll-mondja, majd felolvassa a szereztetési igéket.
- Mindannyian: Az olvasás után ezt mondják: „*Gott sei gelobt*!"
- Lelkész: Dicsőség Istennek a magasságban!
- Szolgálattevő: „És béke a földön. Az embereknek jó akarat. Amen."
- Olvasó: Az Úr legyen veletek.
- Felelet: És a te lelkeddel.
- Olvasó: Az evangélium, amely felolvastatik a János evangélium 6, 47-63-ban áll.
- Felelet: Istené a dicsőség.
- Olvasó: Így szól Jézus. Az evangélium felolvasása után megcsókolja az olvasó a könyvet és mondja: Istené legyen a dicséret és a hálaadás. Aki az ő szent szavával el akarja törölni minden bűnünket.
- Nép: Ámen.
- A szolgáló vezetésével elmondják az Apostoli Hitvallást.
- Intés.
- Miatyánk /térdelve/.
- Nép: Ámen.
- Imádság
- Szolgáló olvassa az 1Kor 11, 23-26 verseket.
- A szent jegyek kiosztása a következő módon: a hívek a helyükön maradtak és a kenyeret és bort úgy vitték oda nekik.
- A zsoltárok 113, 1 - 9 mint hálaadás.
- Intés
- Áldás. „Köszönetet mondunk neked, Urunk minden ajándékodért és jótéteményedért, aki élsz és uralkodsz, Isten, örökké!"
- Nép: Ámen.
- Menjetek békével.

1535

A fenti, korábbi liturgiához viszonyítva néhány módosítás történt. Az úrvacsorai istentisztelet úgy kezdődik, hogy:

- a lelkész mondja: Az Isten nevében, az Atyának és a Fiúnak és a Szentléleknek nevében.
- Diakónus: Ámen.
- Lelkész: Imádkozzunk.
- A 113. zsoltár helyett a hálaadás a 145, 1; 103, 1kk; és a 145, 21 verseinek konglomerációja használatos.

[32] Leonard Fendt: i. m. 31. p.

- A záró intés más bevezetést kap.

„A miséhez hasonló ünnep ez. Miserendről beszélhetünk, ill. egy miserendből összeállított úrvacsorai áhítatról”[33] - állapítja meg L. Fendt.

P. Karner zürichi úrvacsorarendje:

Imádság
Igeolvasás: 1Kor 11, 21-29
Dicsőítés (Glória) és „Isten báránya” felváltva
Igeolvasás: Jn 6, 47-63 (a könyvet megcsókolva)
Apostoli Hitvallás váltakozva
Intés
Miatyánk (térdelve)
Imádság
Szereztetési ige: (1Kor 11 szerint)
Kommunió
Zsoltárok 112 váltakozva
„Menjetek el békével!”

Az úrvacsora értelmét Zwinglinél a következőképpen foglalja össze:

1. Köszönetmondás („Eucharistie”) Isten üdvözítő tettéért Krisztusban.
2. Emlékvacsora ennek az egyszeri történésnek a megjelenítéséhez.
3. Közösség Krisztussal és a testvérekkel.
4. Elkötelezettség jele a Krisztus értelmében folytatott élethez.
5. Ismertető jegye a keresztyén gyülekezetnek.[34]

Pásztor János megjegyzi, hogy bár Zwinglinél a Jn 6 nem vonatkozik az úrvacsorára – Kálvin úrvacsora tana erre épül –, mégis helyet kap a zürichi úrvacsorai istentiszteleten.[35] Az általa közölt úrvacsorai rend az alábbi:

Introitus
Kyrie
Gloria
Kollekta
Epistola
Gradual
Evangelium
Credo /Nicea-Constantinopolinum/
Prefatio
Sanctus
Kanon
Úri ima
Agnus Dei
Bevezető szavak
Szereztetési ige

[33] Leonhard Fendt: i. m. 32. p.
[34] E. Fuchs, I. Gyenge, P. Karner, E. Liebert, B. Németh: i. m. 24. p.
[35] Pásztor János: 1985. i. m. 133. p.

Communio /lelkész a végén/
Hálaadás
Nunc dimittis /Lk 2, 29-31/
Benedictio

Zwingli felfogása szerint az úrvacsora anamnesis és eucharistia.[36]

A „megjelenítés" azonban valami más, mint visszagondolás a távoli múltba.

Különösen fontosak a német svájci reformátor számára az „eucharisztia" /ahogyan szívesen nevezte az úrvacsorát/ etikai konzekvenciái. Nem rekedhet meg a gyülekezet egy 1500 vagy 2000 évvel ezelőtti eseménynél, amely a Golgotán történt, hanem maga a megfeszített lép a hívőnek a jelenébe a megemlékezés eseményén keresztül.

A hívő gyülekezetnek úgy kell járnia, hogy keresztyén életvitelre kötelezi el magát.[37]

Zwingli úrvacsorai gyakorlatában még erőteljesen jelen voltak a hálaadási elemek, amelyek később egyre jobban háttérbe szorultak.[38]

3. Keresztelési rítus

„Mindkét sákramentum Jézust és az ő feltámadását jelenti ki s ezek áldásait közvetíti: az átmenetet a halálból az életbe, a régi emberségből az újba.[39] S mindkét sákramentum az egyház szerves testi természetével kapcsolatos."[40]

A nyugati keresztelési gyakorlat a római keresztelési rendből nőtt ki. Ennek végső, rögzített formája csak jóval később, a reformáció idejéből való: 1615-ben rögzítették és véglegesítették. A keresztelési rend az ősegyházi katechumen keresztségből eredeztethető, és a felnőtt keresztség előkészítésének fázisait is magában foglalta. Ezeket az elemeket később is megtartotta a gyermekkeresztelés rendje.[41]

A keresztelésre is vonatkozik, hogy a svájci reformátor minden olyat félretett, ami a római egyház gyakorlatához kötődött. Elsősorban azokra a rítusokra vonatkozik ez, amelyeket a régi egyház a korai keresztyénség felnőtt keresztségi gyakorlatából őrzött meg. Zwingli a gyermekkeresztséghez akarta igazítani a szertartás formáját és rendjét. A keresztelési kérdéseket ezért közvetlenül a keresztszülőkhöz intézte. Egyetlen szimbólumot hagyott meg: a fehér ingbe öltöztetést.[42]

Leo Jud keresztelési rítusából rendezte Zwingli a saját keresztelési liturgiáját. Leo Jud 1523-ból származó keresztelési könyvecskéje új rendtartást tartalmazott.[43] Ezt Zwingli tovább csiszolta 1525. május 27-i dátummal megjelent munkájában, mely a

[36] I. m. 133-134. p.
[37] E. Fuchs, I. Gyenge, P. Karner, E. Liebert, B. Németh: i. m. 23. p.
[38] Hafenscher Károly: Liturgika - A keresztény istentisztelet protestáns megközelítésben, ökumenikus szellemben, Luther Kiadó, Bp. 2010. 257. p.
[39] Ef 4, 4-6.
[40] Dr. James I. McCord: i. m. 27-28. p.
[41] Hafenscher Károly: i. m. 448. p.
[42] I. m. 451. p.
[43] Leonhard Fendt: i. m. 33. p.

„Von der Taufe, von der Wiedertaufe, und von der Kindertaufe"[44] címet viseli. Ebben világossá válik a zürichi reformátornak a sákramentumokkal kapcsolatos teológiai felfogása. A könyv már tükrözi egyrészt a szerzőjének katolikusellenes, másrészt pedig anabaptista-ellenes orientációját.[45]

Zwingli keresztelés rendje több verzióban is fennmaradt.

A keresztelés menete Fendtnél:

- A lelkész: Isten nevében. Ámen. *„A mi segítségünk az Úr erejében van, aki a mennyet és a földet teremtette."*
- A lelkész megkérdezi a keresztszülőket: Akarják-e, hogy a gyermeket megkereszteljék a mi Urunk Jézus Krisztus keresztségében?
- A keresztszülők „igen" válasza
- A lelkész megkéri őket, hogy nevezzék meg a gyermeket.
- A keresztszülők megnevezik: N.
- A lelkész a következőket mondja: „*So sollen wir alle miteineander Gott also bitten."*
- Özönvízimádság[46]
- Salutatio
- A lelkész: „Ami ezután következik, az a Mk 10-ben áll megírva."
- Keresztszülők: *„Ehr sei dem Herren Gott.*"
- A lelkész: Evangélium záradékkal. Istené a dicsőség, aki minden bűnünket meg akarja bocsátani.
- A lelkész veszi a gyermeket és kérdezi: Akarjátok, hogy a gyermeket megkereszteljük?
- A keresztszülők válasza: Igen.
- A lelkész újra megkérdezi a gyermek nevét.
- A keresztszülők válasza.
- A lelkész: „N. keresztellek téged az Atya, a Fiú és a Szentlélek nevében."
- *„Zu dem Wösterhemd"*[47]– a keresztelési ingre vonatkoztatott szavakat intéz a lelkész a következőképpen:

„Az Isten adja meg neked, hogy mit most fehér ruhába öltöztettek, az utolsó napon tiszta lelkiismerettel állhass előtte. Ámen. Az Úr legyen veletek. Menjetek békével"

Zwingli az új felépítés módját alkotta régi és új anyaggal. A kétszeres *„Nevezzétek meg a gyereket"* – visszaemlékezés.

---

[44] A keresztelésről, az újrakeresztelésről és a gyermekkeresztségről.

[45] Ulrich Gäbler: Huldrich Zwingli i. m. 100. p.

[46] Luther Keresztelési könyvecskéjében /Taufbuchlein/ is szerepel az „Özönvíz-imádság" (1Pét 3, 20-21) *„… akik egykor engedetlenek voltak, amikor az Isten türelmesen várakozott a Nóé napjaiban a bárka készítésekor. Ebben kevés, szám szerint nyolc lélek menekült meg a vízen át. Most pedig titeket is megment ennek képmása, a keresztség, amely nem a test szennyének lemosása, hanem könyörgés Istenhez jó lelkiismeretért a feltámadt Jézus Krisztus által, aki miután felment a mennybe, az Isten jobbján van, és alávettetnek neki az angyalok, hatalmaságok és erők."*

[47] Felöltöztetés rítus. A „Wösterhemd" régies kifejezés, a kereszteléskor használt ingre utal.

a.) A névre vonatkozó bevezető kérdés hangzott el először. Ennek gyökere: Ordo Romanus XI. felvétel a katechumenek közé.
b.) A második kérdés megerősítésének eredete: A 14. század óta a szülők által történt névadás a keresztelési aktusnál magánál.

Ezek a reminiszcenciák kerülő úton jöttek a reformátorokhoz, mert a középkori rituálék városok szerint különbözőek voltak.

A legújabbnak számító magyar nyelvű liturgikai munkában közölt leírás alig tér el a fenti rendtől.

- Kezdés/bevezetés.
- A keresztszülők megkérdezése: akarják-e a gyermek megkeresztelését?
- A keresztszülők kijelentik a gyermek nevét.
- Nagy könyörgő imádság (részben az özönvíz-imádság, de erősen átdolgozva a lutheri verzióhoz képest; a bővebb verzió ide építi be a Miatyánkot, a hitvallást, a keresztszülőknek szóló intést).
- Evangéliumolvasás (Mk 10, 13-16).
- (Ezután a keresztelő kezébe veszi a gyermeket.)
- Újabb kérdés a keresztszülőkhöz (akaratuk megerősítésére).
- A gyermek nevének újbóli kijelentése (keresztszülők).
- Vízrítus (valószínűleg alámerítés).
- Felöltöztetés rítus (a fehér ingbe)
- Elbocsátás.[48]

Záró gondolatok

A középkorban gyakorolt liturgiák az Istent dicsőítő gyülekezetben formálódtak, tisztultak, és további átalakuláson mentek át. Zwingli liturgiájából már hiányoztak olyan elemek, amelyek Luthernél még megvoltak, mint pl. a kis ördögűzés és a nagy ördögűzés. További árnyalatot képeztek a felső-német liturgiai formák. Kálvinnál már elmarad a szimbolikus fehér ruhába öltöztetés mint szimbolikus cselekedet. Az ő keresztelési liturgiájában már a bibliai alapokon álló, első renden a keresztszülőket megszólító igehirdetés áll. Az Ave Maria is kiesik a református gyakorlatból a későbbiek során, mint az inkarnációra utalás.

A fentiek alapján látható, hogy a liturgiából hiányzik az **ének**. Az istentiszteleti éneklés tekintetében a reformátusság életében fontos esemény volt a későbbiek során a Dordrechti Zsinat, amely a 69. pontjában leszögezi az énekek „kánonját: „*A templomban egyedül Dávid 150 zsoltárát, a Tízparancsolatot, a Miatyánkot, a 12 hittételt és Mária, Zakariás, Simeon dicsőítő énekeit énekeljék. Minden más éneket a templomból űzzenek ki, ha egyeseket már bevezetek, szűntessék meg ezeket.”*[49]

[48] Hafenscher Károly: i. m. 451. p.
[49]Bieritz, Karl-Heinrich: Liturgik, Göttingen, 2004. 148. p.

ABSTRACT

LITURGIE ZWINGLIS

Die „Liturgiereform" Zwinglis war noch radikaler als die Veränderung der Innenraumgestaltung. Diese Ordnung war keine völlige Neuschöpfung, denn sie ging vom mittelalterlichen sogenannten Prädikantengottesdienst aus. Wichtige Elemente bleiben: Fürbittegebet, Vaterunser, Credo, Ave Maria. Die Besonderheit des Taufgottesdienstes sind: die Wörter „Zu dem Wösterhemd" und das Sintflutgebet. Die Elteln sollen das Kind zweimal benennen. Die Schlüsselsatz für Zwinglis Abendmahlverständnis ist das „Tut dies zu meinem Gedächtnis" der Einsetzungsworte. Die äusseren Mittel sind Zeichen, die den Menschen des inneren Geistesgeschehens gewiss und froh machen. Besonders auffällig ist der Gedanke, die Abendmahlsspeise sei zu dem Zweck gegeben worden, dass sie die Schwachheit des Glaubens stärke. Wichtig sind Zwingli die ethischen Konsequenzen der „Eucharistie", wie er das Abendmahl sehr gerne genannt hat. /Keine Kirchenmusik und Gesang/

Csohány János

Rákóczi családi portrék

A magyar történelemben kitörölhetetlen szerepet játszott a XVI. század végétől a XVIII. század elejéig a Rákóczi család, amelynek azonban nem minden tagja volt református, ennek ellenére közöttük is voltak, akik a református egyház történetét alakították akár pozitív, akár negatív előjellel. Különösen igaz a katolikus vallása ellenére a reformátusság, evangélikusság és unitáriusság irányába tanúsított jóindulat II. Rákóczi Ferencre, akinek 1703 és1711 között lezajlott eredményes szabadságharcára emlékezünk annak 300 éves jubileumán.

Rákóczi Zsigmond

A család szédületes kiemelkedése egyetlen tagjának, rákóczi és felsővadászi Rákóczi Zsigmondnak a nevéhez fűződik. Katona-nemesi sorból ő küzdötte fel magát az erdélyi fejedelmi trónra. 1544-ben a család nemesi előnevét adó Felsővadászon született, édesapja Likava várkapitánya, Zemplén vármegye alispánja volt. Nem tudjuk, hogy milyen felekezetűnek keresztelték Zsigmondot, azonban akkor még aligha lehetett református, evangélikus azonban minden bizonnyal. Annál is inkább ez gyanítható, mert az erős lutheránus Perényi Gábor országbíró várában, Sárospatakon volt apród, ott tanulta a katonai, közigazgatási és gazdasági pályára egyaránt felkészítő ismereteket. (1580-ban Felsővadásznak már református lelkipásztora volt, akkor már Zsigmond is református kellett, hogy legyen.) Királyi szolgálatban állt Rákóczi Zsigmond. 1575-ben Báthori István erdélyi fejedelem ellen Bekes Gáspár seregében harcolt, amelyben a királyi segédcsapat parancsnoka volt. A következő években tovább emelkedett a katonai pályán, 1588-ban Eger várának főkapitányaként Szikszónál egy tízezres török sereget vert meg, amiért bárói rangra emelte a király. Az 1593-ban kezdődött törökökkel vívott tizenöt éves háború egyik sikeres hadvezére, több vár visszafoglalója volt Rákóczi Zsigmond. Részt vett a hegyaljai borkereskedésben, ami hozzájárult vagyonosodásához.

1587-ben megnősült, feleségül vette Mágócsy (írják Mágóchy-nak, Mágocsynak is) András (+1586) özvegyét, alaghy Bekényi Juditot (Alaghy Juditnak is emlegetik). Mágócsy Gáspár (1514-1587), András ugyancsak nagybirtokú, magas katonai és közigazgatási tisztségeket viselő unokabátyja kérte fel Rákóczi Zsigmondot, hogy vállalja el Mágócsy András árván maradt gyermekeinek gyámságát. Rákóczi Zsigmond ezt elvállalta, majd a gyermekek anyját is feleségül vette. Így Rákóczi Zsigmond igazgatása alá jutott a 300 ezer katasztrális holdat kitevő Mágócsy birtok. Ekkor került birtokába Vizsolynak. Az egyik Mágócsy fiú gyermekkorában meghalt, édesanyja elhunytával a felnőtt kort megért Mágócsy Ferenc (1580-1614) Rákóczi Zsigmondtól az atyja után őt megillető birtokrésznek csupán kis részét kapta vissza.

Mágócsy Gáspár és András kívánsága volt a Biblia magyarra fordíttatása és kinyomatása. Károlyi Gáspár a Mágócsy birtokokon lelkészkedett, Gönc is az volt.

Rákóczi Zsigmond teljesítette a Mágócsyak végakaratát, vállalta a magyar nyelvű Biblia kinyomatásának költségeit, a szükséges nyomda felállíttatását, a nagy mennyiségű papír és új betűkészlet beszerzését, és részben a kompaktori (könyvkötői) munka biztosítását. Vizsolyba hívta Mantskovit Bálint (Manskovits, Valentinus *Farinola* *Lengyelországban ?? - +Vizsolyban 1596) lengyel származású nyomdászt. A templommal szembeni üres földesúri házban helyeztette el 1588-ban a nyomdát, ahol elkészült 1590. július 20-ára a Magyar nyelvű teljes Szentírás. Mindez mutatja Rákóczi Zsigmond elkötelezett református voltát, hiszen megtehette volna, hogy nem nyomtattatja ki az első magyar nyelvű teljes Bibliát, és a Mágócsyak által arra szánt pénzt másra, pl. birtokszerzésre költi. Nem azt tette. Sőt Ernő főherceg parancsával is szembeszállt, aki pedig azt parancsolta neki, hogy Mantskovitot tartóztassa le, és nyomdáját kobozza el, mert az 1588-ban Vizsolyban kinyomatott egy következő évre szóló kalendáriumot, de még a Julianus naptár szerint, holott abban az évben a magyar országgyűlés is törvénybe iktatta a Gergely-féle naptár kötelező használatát. Mantskovit – tudva vagy nem tudva - kétségkívül megszegte a törvényt. A nyomda elkobzásával és Mantskovit elfogásával a Biblia kinyomtatása vált volna lehetetlenné. Rákóczi Zsigmond Heves és Borsod vármegye főispánjaként, magas katonai tisztsége és immár hatalmas birtokára tekintettel, sikerrel dacolhatott Ernő főherceg parancsával.

A Vizsolyi Biblia előszavában nem szerepel Rákóczi Zsigmond és más patrónus neve, mint akik a Biblia kinyomattatását segítették, de a kortársi iratokban Rákóczi Zsigmondot nevezik meg a Biblia-kiadás fő patrónusaként. Ez a borivásban is mértéktartó, kortársai által dicsért józan gondolkodású, igazságszerető, kiváló hadvezér, közigazgatási és vagyonszerző, gazdasági szakember a Bocskai István vezette szabadságharchoz csatlakozott. Bocskai István fejedelem erdélyi helytartójává nevezte ki. A fejedelemnek 1606. december 29-én gyanús körülmények között – a kortársak mérgezésre gyanakodtak – történt halála után 1607-1608-ban Rákóczi Zsigmond erdélyi fejedelemséget viselt. 1608-ban hajdúfelkelés tört ki, aminek ha élére áll a fejedelem, akkor háborúba sodródhatott volna a magyar királlyal, azt elkerülendően – jelentős birtokok fejében – mondott le a trónról Báthori Gábor javára. Rákóczi György viszont 1630-ban követte apját az erdélyi fejedelmi trónon, Zsigmond fejedelem Pál fia (1595-1636) pedig országbírói méltóságra emelkedett. Pál, mostohaanyja, Rákóczi Zsigmond harmadik felesége, a katolikus Thelegdy Borbála hatására katolizált. Ezt édesapja tudomásul vette. Reformátusként hatalmasra duzzadt birtokain a református egyházat Rákóczi Zsigmond segítette és oltalmazta, ha kellett. Szerencsen megújíttatta a református templomot, és abban építtette meg temetkezési helyét, ott is nyugszanak földi maradványai.

I. Rákóczi György

Rákóczi és felsővadászi Rákóczi György báró (1593-1648) Szerencsen született édesapja második feleségének, Gerendi Annának a fiaként, a már említett Pál országbíró bátyjaként. György református hitéhez haláláig hűséges is maradt, egyházának földesúrként és erdélyi fejedelemként (1630-1648) messzemenően támogatója volt. Bocskai István kassai udvarában volt apród. 1616-ban vette feleségül Lorántffy Zsuzsannát (1600-1660), akitől négy fia született, de csupán kettő érte meg a felnőttkort. Lorántffy Zsuzsanna révén jutott Sárospatak a birtokába, és annak

iskolája fejlesztéséért sokat tett. Fejedelemként a gyulafehérvári csonka egyetem segítése szívügye volt, ahová az ő idejében érkeztek meg a Bethlen Gábor által meghívott külföldi professzorok, akik egyúttal politikai, diplomáciai tanácsadói is voltak. Kiemelkedett a gyulafehérvári kollégium külföldi professzorai közül Bisterfeld János Henrik (1605-1655), aki 1630-tól haláláig ott tanított. Sárospatak 1629-től számított főiskolának, oda meghívta Comenius Ámos Jánost (1592-1670), a cseh testvéregyház száműzetésben élő magyar származású püspökét, európai hírű tudóst és neveléstudományi szaktekintélyt, de akkor az még nem fogadta el a meghívást. A debreceni kollégium 1588-tól őrzi beiratkozási matrikuláját, ott tanszéket alapított a fejedelem, az iskolai törvényeket megszigorította, a diákoknak egyenruha viselését írta elő, a nagyváradi kollégium 1636-ban az ő gondoskodása révén emelkedett felsőoktatási intézményi rangra, amit Várad 1660-ban történt török kézre kerüléséig meg is őrzött. Gondja volt a kolozsvári középfokú iskola színvonalának emelésére. A diákság ellátásáról ez az egyébként nem adakozó kedvű, sőt a kortársak által zsugorinak tartott fejedelem gondoskodott, ezekre alapítványokat tett. Külföldön évente 3-6 diák tanult az ő költségén.

Bethlen Gábor ama rendeletét, amely a jobbágyok gyermekeinek tanulását engedélyezte, ő is következetesen végrehajtatta, és a Bethlen Gábor által a jobbágy származású lelkészeknek és mindkét nembeli utódaiknak 1629-ben adományozott nemesi rangját tiszteletben tartotta. Ezzel új, tehetséges értelmiség kialakulását mozdította elő ő is. Nyomdát alapított 1646-ban Nagyváradon azzal a fő céllal, hogy ott jelenjék meg egy új bibliafordítás. Gondja volt a bibliafordításra, hiszen ő naponta olvasta a Szentírást. Halála után kezdődött meg az új bibliafordítás és annak kinyomtatása. Váradi Biblia néven vált híressé, azonban csupán 1661-ben lett teljesen készen. Sárospatakra az 1640-es évek elejétől vásároltatta a legkorszerűbb nyomdai felszereléseket külföldi ágenseivel, de az ottani nyomda szintén halála után, 1651-ben kezdte meg munkáját. Gyulafehérváron fejedelmi nyomdát létesíttetett. Ott román nyelvű református egyházi könyvek kiadása is folyt. A református egyházi használatra megjelentetett könyvek közül kiemelkedik a Geleji Katona István erdélyi püspök által szerkesztett *Öreg Graduál.* 1636-ban 200 példányban adatta ki ezt a terjedelmes, sok kottája miatt is drága nyomtatású könyvet, és a nagyobb egyházközségeknek küldte meg azzal, hogy a lelkipásztorok változásával is maradjon a graduál az illető egyházközség tulajdonában. A graduálos éneklés nem volt használatban akkor már a református egyházban, azt katolikus liturgiai elemnek tartották. Geleji Katona és a fejedelem azt akarták, hogy a református istentisztelet színesebb, kórus alkalmazásával művészibb legyen, és ezzel visszatartsák a katolizálástól azokat, akik a református szertartást túlságosan egyszerűnek tartották, és amiatt akartak katolikus hitre térni. Templomokat építtetett, javíttatott, harangokat adományozott. Ez a támogatás a református egyházra vonatkozott. Az unitáriusokat a törvény kötelezése miatt megtűrte, a szombatosokat azonban nem védte a törvény, ezért üldözte őket.

A magyarországi alkotmányosság védelmére és azon belül a reformátusok és evangélikusok szabad vallásgyakorlata érdekében francia és svéd szövetségben bekapcsolódott a harmincéves háborúba, és 1644-45-ben győzelmes szabadságharcot vívott III. Ferdinánd ellen. Az 1645-ben megkötött linzi békében a magyar alkotmányosságot megerősítette. A protestánsok vallásszabadságát a jobbágyok számára

is kiterjesztette arra az esetre is, ha földesuruk katolikus, tehát a lelkiismereti szabadságot e téren a földesúri jog fölé emelte. A protestánsoktól elvett 400 templom visszaadását kikötötte. 1646-ban az országgyűlés törvényerőre emelte a linzi békét, amit a király a következő évben szentesített. (Az más kérdés, hogy a protestánsok végül is 90 templomot kaptak vissza.)

Hitelveit tekintve szigorú ortodox református volt I. Rákóczi György, aki elmarasztalta és országában akadályozta a puritanizmus hirdetését. Az angol polgári forradalom eszmei alapját adó vallási és politikai eszmerendszerben ő felforgató törekvést látott, amely a királlyal is kész szembefordulni. Igaz, hogy az Erdélybe és Magyarországra igen korán eljutott puritanizmus ott vallási területen maradt, lelki ébredést, szertartási- és egyházkormányzati reformot, a kálvini presbiteri egyházigazgatás megvalósítását, a püspöki és esperesi hatalom visszaszorítását célozta. Rákóczi György a hierarchikus berendezkedésű episzkopális, azaz püspöki egyházi igazgatást, valamint a helyi egyházi vezetésben a patrónusok meghatározó szerepét támogatta. Az 1646. évi szatmárnémeti nemzeti zsinaton a presbiteri rendszert ugyan bibliainak és reformátorinak ismerték el, de annak bevezetésére a körülmények szerintük még nem voltak érettek. A puritánokat elítélte a zsinat. Révész Imre szerint nem ítélte el a zsinat a puritánokat, hanem Geleji Katona István meghamisította a zsinati végzéseket, és megváltoztatta azokat a presbitériumok felállítása tilalmának kimondására, 1649-ben így jelentette meg a zsinat kánonjait, amiket II. Rákóczi György fejedelem aztán így erősített meg.

Bisterfeld gyulafehérvári professzor, a fejedelem bizalmasa puritánus volt, de óvatosan képviselte tanait, nem akart gyors és látványos reformokat. Tanítványait viszont e szellemben nevelte. A fejedelemnek ez ellen nem volt kifogása. Hasonló módon működött Medgyesi Pál (1605-1663), a magyar puritanizmus irodalmilag legtöbbet alkotott képviselője, aki 1638-tól a fejedelem egyik udvari lelkésze volt annak haláláig. Ezzel szemben Tolnai Dali (talán inkább Dáli) János (1606-1660) harcos puritánus elveket vallott, aki evangelizációs körutakat tett, a presbitériumokat elvbarátaival ténylegesen szervezte, hamarosan elvesztette az „öreg" Rákóczi György támogatását. Tolna Dali 1639 és 1641 között viselt sárospataki rektori tisztéből lelkipásztori, aztán Rákóczi Zsigmond seregében 1644-45-ben tábori lelkészi, majd ismét gyülekezeti lelkészi állásba távozott, ahol esperessé választották. Mozgalmát részzsinat ítélte el, őt esperesi hivatalából letette. Az 1646. évi szatmárnémeti nemzeti zsinata ugyan Tolnai Dali Jánost a börtönbüntetéstől megmentette, az esperességből és lelkészi állásából történt elmozdítását azonban nem oldotta fel.

II. Rákóczi György

Rákóczi és felsővadászi Rákóczi György 1621-ben született Sárospatakon, és 1660. június 7-én halt hősi halált Nagyváradon. Halálát a török ellen vívott szászfenesi vesztes csatájában szerzett három súlyos fejsebe okozta. Apja 1642-ben fejedelemmé választatta az erdélyi országgyűléssel. 1643-ban kötött házasságot Báthori Zsófiával, aki buzgó katolikus hitét kényszerből cserélte fel a házasság kedvéért reformátusra, de titokban mindig katolikus maradt. 1648. október 11-én követte édesapját az erdélyi trónon II. Rákóczi György. Apja egyházpolitikáját folytatta. Támogatta a református egyházat, az iskolákat, de apjánál is erőteljesebben lépett fel a puritánok ellen. Ennek egyik oka az volt, hogy a puritánok is kiterjesztették te-

vékenységüket Erdélyben és Felső-Magyarországon, másfelől, hogy 1649-ben Cromwell lefejeztette I. Károly angol királyt. Ezzel az angol puritánok királygyilkosság hírébe kerültek, amit megerősített Basire Izsák (1607-1676) francia származású menekült anglikán lelkész, aki 1647-ben I. Károly királyhoz való hűsége miatt kényszerült a puritán hatóságok elől elhagyni Angliát. II. Rákóczi György hívására 1655-ben a gyulafehérvári kollégium professzora lett, és a fejedelem legbizalmasabb tanácsadójaként tüzelte azt a puritánok ellen. Neki volt köszönhető, hogy Apáczai Cseri Jánost (1625-1659), aki 1653-tól gyulafehérvári professzor volt, a fejedelem elmozdította állásából, és az alacsonyabb iskolatípusba tartozó kolozsvári gimnázium rektorságába helyezte. Basire 1655-ben nyilvános vitára kényszerítette Apáczait a fejedelem jelenlétében. Basire Apáczai presbiteriánus, puritánus nézeteit támadta, amit az védelmezett, de éppen ezzel bizonyította a fejedelem előtt Basire ellenfele nézeteinek káros, az egyházi törvényekbe ütköző voltát. Tanítványainak egy része Kolozsvárra is követte Apáczait, aki ottani évei alatt is publikált Erdélyben. Méltatlan elbánásban volt része a korszak – mondhatni – legnagyobb magyar tudósának pusztán puritán nézetei miatt.

1650 és 1654 között Sárospatakon tanított Comenius, akit ugyan nem II. Rákóczi György hívott meg oda, de aki egy Drabik Miklós (1588-1671) nevű Magyarországra menekült cseh-morva lelkész misztikus látomásait közvetítette a fejedelemnek, és ezzel hozzájárult az ő 1657. évi sikertelen lengyelországi hadjáratának megkezdéséhez. Azt jövendölte ugyanis Drabik, hogy a Rákóczi fejedelmi családot Isten kiválasztotta, hogy lengyel királyi trónra kerüljön, a Habsburg dinasztiát legyőzze és a reformált vallás szabadságát kivívja. Cseh-Morvaország felszabadulását várta Comenius is Rákóczi György lengyel királyságától, ezért biztatta ő is a hadjáratra. 1657-ben *Lux in tenebris* címmel Comenius egy munkát jelentetett meg Drabik jóslatainak népszerűsítésére, ami több kiadást is megért. Comenius tévedése végzetes következményekkel járt a fejedelemre és Erdélyre vonatkozóan. A Török Porta tilalma ellenére kezdett hadjárattal Rákóczi György – miután szövetségesei elhagyták – seregét elfogták a tatárok, majd büntető hadjáratot vezettek Erdély ellen, amiket a következő években a törökök is megismételtek. II. Rákóczi György a szultán parancsára trónját is elvesztette. Részint trónja visszaszerezése és Erdéllyel szemben elkövetett súlyos bűnének jóvátétele végett felvette a harcot utódjával és az annak segítségére küldött török haddal. Évekig tartó váltakozó szerencsével vívott harcában végül is 1660. május 22-én a Kolozsvár közelében lévő Szászfenes mellett vívott csatában oroszlánként harcolt a túlerőben lévő törökök ellen, több törököt levágott, végül hű emberei három súlyos fejsebbel mentették ki a vesztes csatából, Váradra menekítették, ahol június 7-én hősi halált halt. Mindez nem segített Erdélyen, amely elvesztette korábbi nemzetközi politikai súlyát. A Magyar Királyságban hamarosan figyelmen kívül hagyták a linzi békét becikkelyező 1647. évi protestáns vallásszabadságot biztosító törvényt, és elkezdték a protestánsok üldözését, hiszen azok nem számíthattak már Erdély segítségére.

Lorántffy Zsuzsanna és Rákóczi Zsigmond herceg

Lorántffy Zsuzsanna puritán meggyőződését nyíltan képviselte mind férje, mind György fia uralkodása idején. Férjével könnyebben boldogult, hiszen akkor a puritánusok fellépése még nem volt olyan kiélezett, mint fia uralkodása idején, különö-

sen Basire aknamunkája kezdetétől. Tehette fia fejedelemsége idején is, hiszen jelentős birtokok álltak közvetlenül a rendelkezésére, amelyeket ő szuverén módon, saját tulajdonaként igazgatott, és jövedelmével gazdálkodott. Birtokain a puritán lelkészeknek szabad működést biztosított. 1657-ben a saját birtokát képező Fogarason dunántúli mintára felállíttatta a presbitériumot. Medgyesi Pál az özvegy fejedelemné udvari lelkipásztora lett, és szabadon kifejthette szóban és írásban tanait. A sárospataki kollégium élére férje hívta meg az 1640-es évek elején Comeniust, aki akkor nem tudott Magyarországra jönni. Tolnai Dali Jánost a szatmárnémeti nemzeti zsinat elmozdította esperesi és lelkészi állásából. Menedéket Rákóczi Zsigmond herceg (1622-1652) udvarában talált 1649-ig, amikor Zsigmond herceg és anyja kinevezte rektornak a sárospataki kollégiumba, ahol 1656-ig maradt. Ő javasolta és szorgalmazta Lorántffy Zsuzsannának és az ifjú hercegnek Comenius ismételt meghívását, ami végül is sikerrel járt, és 1650 és 1654 között az eredetileg Szeges családi nevű, végrendeletében magát magyarnak valló és azt Szegesként aláíró Comenius a sárospataki kollégium rektor professzora volt, aki számos korszakalkotó művét ott alkotta és publikálta. Tehette annál is inkább, mert 1651-ben működésbe lépett a sárospataki nyomda. Jól megférték együtt Patakon Comenius és Tolnai Dali, aki a francia hugenotta Petrus Ramus (1515-1572) logikáját, továbbá gyakorlati teológiát, azon belül homiletikát adott elő. E tárgyból publikált könyvet Sárospatakon 1658-ban. A sárospataki kollégium főiskolás diákjai Comenius odaérkezése előtt 25-30-an voltak évente, Comenius hatására ez a létszám 40%-kal megemelkedett. Tolnai Dalit 1656-ban a gálszécsi zsinat rehabilitálta, ekkor Tarcalra ment gyülekezeti lelkésznek, ahol haláláig szolgált.

Rákóczi Zsigmond hercegnek jelentős szerepe volt a család magyarországi és külföldi kapcsolatainak ápolásában. Egy Habsburg-ellenes felkelés vezetőjeként tekintettek rá. Nagy külpolitikai nyereség volt, hogy 1651-ben Pfalzi Henrietta református német hercegnőt vette feleségül. Az ifjú asszony azonban hamarosan elhunyt, és a következő évben férje is követte.

Lorántffy Zsuzsanna kisebbik fia halála után is folytatta egyházközségeket, lelkészeket, iskolákat, főleg a Sárospataki Kollégiumot segítő munkáját. 1657-ben Fogarason a románok részére felsőbb iskolát, és abban az évben ugyanott nyomdát alapított. Fáradhatatlanul és komoly anyagi terhet vállalva segítette a könyvkiadást. Különösen a református hitvédő vitairatok kiadását látta szívesen. Maga is írt két könyvet, amelyek közül ismereteink szerint csak az egyik jelent meg *Moses és a Prophetá*k címmel (Gyulafehérvár, 1641) név nélkül. Ebben is vallása igazát bizonygatta bibliai idézetek segítségével. Római katolikus részről aztán durva irodalmi támadás érte. 1660. április 18-án úgy hunyt el Sárospatakon, hogy nem kellett megérnie június 7-ét, György fia hősi halálát.

A Rákócziak és a román református egyház

1566 és 1582 között öt román református püspöke volt az erdélyi román református egyháznak. A reformáció szellemében ez az egyház román szertartási nyelvű egyház volt, és lelkészei románul prédikálták az Isten igéjét. Első románra fordított egyházi irataik még a XVI. században megjelentek nyomtatásban. Ezek a világon az első románul nyomtatott könyvek. A magyar református egyházhoz hasonlóan ebben az egyházban is megindult az anyanyelvi oktatás, hogy a hívek tudják olvasni az

egyházi irodalmat. Tehát – a félreértések elkerülése végett – ennek a református egyháznak nem volt célja a magyarosítás, sőt a román anyanyelvi oktatást és könyvkiadást is ez hozta létre Erdélyben. Egyházilag pedig a román ortodox egyház akkori ószláv liturgiai nyelve helyett, amiből a román nép egy szót sem értett, románul folyt az istentisztelet.

Báthori István és Zsigmond fejedelemsége alatt 1582-től nem volt püspökük a román reformátusoknak, hiszen e fejedelmek célja a katolizálás volt. A román reformátusok püspökválasztási engedélyt kértek Rákóczi Zsigmondtól, aki megígérte, de a választás utóda idejére maradt. Báthori Gábor után ismét püspök nélkül élt a román református egyházkerület, 1643-ban I. Rákóczi György alatt választhattak püspököt ismét. Néhány román egyházmegye a román püspök igazgatása alatt állt, más román egyházmegyék pedig Geleji Katona István erdélyi református püspök közvetlen irányítása alatt, de a román püspök is az erdélyi püspöknek volt alárendelve. A román református lelkészek a magyar diákokkal együtt a latin tannyelvű gimnázium és teológia elvégzése után lettek lelkészek. Kilenc román református egyházmegye létezett.

A Heidelbergi Kátét románul 1640-ben, 1648-ban és 1656-ban kinyomatták. Az Újszövetség románul 1648-ban jelent meg. Az Ószövetség fordítására már Apafi Mihály adott megbízást, de az soha sem jelent meg, megjelent viszont nyelvükön 1683-ban egy prédikációs kötet.

Báthori Zsófia és I. Rákóczi Ferenc

Somlyai Báthori Zsófiát (1629-1680) meggyőződése ellenére kényszerítették a Rákóczi szülők, hogy református hitre térjen. Ez volt a feltétele annak, hogy György herceg feleségül vehesse. Báthori Zsófiának sok szenvedést okozott és mérhetetlen bűntudatot, hogy elhagyta a hite szerint egyedül üdvözítő római katolikus vallást, és kárhozatos eretnekké lett, sőt egyetlen fiát is eretneknek keresztelték. Rákóczi és felsővadászi I. Rákóczi Ferenc 1645-ben született és 1676-ban halt meg. Noha 1652-ben az erdélyi rendek fejedelemmé választották, azt a következő évben a szultán is megerősítette, de II. Rákóczi György halála után szó sem lehetett arról, hogy a rendek és a szultán I. Rákóczi Ferenc fejedelemségét elismerjék, illetve utóbbi megerősítse. Anyjával együtt magyarországi birtokaikra költöztek, ahol Báthori Zsófia Kis Imre jezsuita szerzetes és egy Hedvig nevű lengyel apáca befolyása alá került. Előbb titokban, aztán 1661. augusztus 15-én fiával együtt ő nyíltan visszatért, Ferenc pedig áttért a katolikus egyházba és elkezdtek vezekelni. Eleinte csupán megszorító intézkedéseiket érezték birtokaikon a református, az evangélikus egyházak és a sárospataki kollégium, majd eljött hamarosan üldözésük időszaka. Az 1647. évi vallásszabadsági törvénnyel mit sem törődve, több magyarországi katolikus főúrhoz, főpaphoz hasonlóan, sőt azokon túltéve üldözték birtokaik protestánsait. Elkergették a lelkipásztorokat, sokukat bebörtönöztették és a templomokat, parókiákat, iskolákat elvéve katolikus plébánost ültettek a nép nyakára. 1671-ben elvették a sárospataki kollégiumot, amely a pataki nyomdával és a könyvtár egy részével bujdosni kényszerült.

II. Rákóczi Ferenc

Rákóczi és felsővadászi II. Rákóczi Ferenc, 1697-től birodalmi herceg Borsiban született 1676-ban, és a törökországi Rodostóban hunyt el 1735-ben. I. Ferenc választott erdélyi fejedelem és gr. Zrínyi Ilona fia. Néhány hónapos volt, amikor elvesztette apját. Katolikusnak született és annak nevelték, amire nagyanyja, Báthori Zsófia különös gonddal ügyelt. 1681-től Thököly Imre volt a mostohaapja, aki 1683-ban Bécs török ostromába is magával vitte. 1685 és 88 között ő is Munkácson volt, amikor Zrínyi Ilona hősiesen védte a várat a labancok ellen. A vár feladása után Bécsben elválasztották édesanyjától őt is és nénjét is, őt jezsuiták nevelték. 1694-ben a bécsi udvar éberségét kijátszva feleségül vette Sarolta Amália hessen-rheinfelsi hercegnőt, akitől 3 fia és egy leánya született.

1700-ban kezdett szervezkedni egy magyar szabadságharc kirobbantása érdekében. A francia királlyal létesített titkos kapcsolatát futára árulta el, őt magát 1701. április 18-án elfogták, és Bécsújhely börtönében halálos ítéletre számíthatott. Vele együtt más magyar előkelőségeket is letartóztattak. Bercsényi Miklós gróf a letartóztatás elől Lengyelországba menekült. Rákóczi Ferenc felesége, miután minden szabadítási kísérlete hiábavalónak bizonyult, megszöktette férjét, és Lengyelországba menekítette. Lengyelországból 1703-ban tért haza és 1711-ig vezette szabadságharcát. Ennek a szabadságharcnak elsőrendű oka a magyar alkotmány politikai sérelme, Erdély függetlenségének kivívása, családi jogán fejedelmi trónjának megszerzése volt. Fontos külpolitikai érdek fűződött II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelemségéhez. Egyfelől a független Erdély a Magyar Királyság alkotmányosságának őrévé válhatott volna újra, másfelől XIV. Lajos francia király 1644-45-ben szövetségese volt I. Rákóczi Györgynek, és a linzi békét belefoglalták az 1648-ban kötött westfáliai békébe, amellyel a harmincéves háborút lezárták. II. Rákóczi Ferenc joggal számított arra, hogy XIV. Lajos megsegíti őt mint erdélyi fejedelmet, hiszen dédapja idejében garanciát vállalt Erdély függetlenségéért. Ezt XIV. Lajos király II. Rákóczi Ferenc idejében is érvényesnek tekintette. 1704-ben a gyulafehérvári országgyűlés II. Rákóczi Ferencet erdélyi fejedelemmé választotta, amit 1707-ben a marosvásárhelyi országgyűlés megismételt, és fejedelmi székébe is beiktatta őt. Igen fontos indítéka volt a szabadságharc megindításának a protestánsok súlyos vallási sérelme is. A fejedelem katonáinak többsége protestáns, főleg református volt, ahogyan az ország lakosságának is a protestánsok alkották a többségét, viszont tábornokai, szenátorai és más felső vezetői többségben katolikusok voltak. Gondja volt rá, hogy a vallásfelekezetekhez tartozáson felülemelkedve nemzeti összefogás jöjjön létre. Mi most vallásügyi intézkedéseit tekintjük át.

Erdélyt 1687-ben császári-királyi katonaság szállta meg, függetlenségét elvesztette. I. Apafi Mihálynak 1690-ben bekövetkezett halála után nem engedték megválasztott fiát trónra lépni, hanem az országot a Habsburg Birodalomhoz csatolták. Fejedelme a mindenkori magyar király Habsburg uralkodó lett. Magyarországgal az erdélyi protestáns rendek nem engedték egyesíteni országukat, mert azt remélték, hogy az erdélyi vallásszabadságot biztosító törvények akkor érvényben maradnak. Jól számítottak, de azért ott is megindult az erőszakos katolizálás, azonban a magyarországinál sokkal kisebb mértékben.

A Magyar Királyságban Erdély hatalmának meggyengülésétől felerősödött a protestánsok üldözése, a templomok elvétele, különösen katasztrofálissá vált a

helyzet a Wesselényi-Nádasdy összeesküvés következtében 1670 tavaszán kirobbant félresikerült kuruc felkelés felszámolása után. 1674 és 76 között a pozsonyi vérbíróság 400 protestáns lelkészt és rektort vont koncepciós per alá, és a katolizálásra nem hajlandók nagyobb részét kivándorlásra, mintegy százukat börtönre, részben pedig gályarabságra ítélte. 1678 és 1685 között Thököly Imre kuruc szabadságharca, rövid életű felvidéki fejedelemsége mérsékelte az üldözést. Az 1681. évi soproni országgyűlési törvények engedték meg a külföldre kényszerített lelkészek és rektorok hazatérését, de a protestáns vallásszabadságot nagyon megcsonkítva biztosították. Az 1687. évi vallásügyi törvény ezt a korlátozott vallásszabadságot is a király kegyétől függően *„ad huc"* (= egyelőre) engedélyezte. Az 1691. évi Explanatio Leopoldina addig elképzelhetetlen megszorításokat alkalmazott a protestánsokkal szemben. Az 1701-ben kiadott rendelet a töröktől visszafoglalt területeken a protestáns vallás gyakorlatát megtiltotta. 1608 és 1647 között mintegy 300 protestáns templomot vettek el a katolikusok, 1647 és 1681 között újabb mintegy 900-at és 1681 és 1703 között ismét mintegy 242 templomot, azaz összesen mintegy 1442-t.

1703-ban és azt követően a kuruc csapatok megjelentével a protestánsok maguk igyekeztek igazságot tenni, és tömegesen vették vissza elvett templomaikat, alkalmaztak azokban hitük szerinti lelkipásztorokat, és kergették el a rájuk erőltetett római katolikus papokat. A szabadságharc alatt mintegy 600 templom került vissza a protestánsok tulajdonába. II. Rákóczi Ferenc még 1703. november 10-én kelt pátensében megtiltotta a katolikus templomok visszafoglalását. Azt ígérte, hogy törvényes úton intézkedik majd e kérdésben. Nem akarta a kibontakozó nemzeti egység megbontását, mert akkor már katolikusok is csatlakoztak táborához. 1704. január 27-én miskolci táborában gyakorlatilag megismételte a fejedelem előző évi rendeletét. Halálbüntetést és teljes vagyonelkobzást helyezett kilátásba azok büntetésére, akik vitatott tulajdonú templomok és más egyházi javak birtoklása ügyében önhatalmúlag járnának el.

1704. június 20-án aztán a másik oldal túlkapásait kellett egy rendelettel visszafognia Rákóczinak. Solti táborából a római katolikus főpapokhoz kellett rendeletet intéznie, amelyben elmagyarázta, hogy a vallásszabadságon az egyes bevett vallásfelekezetek egyházainak szervezete szabad működését is érti, ezért a főpapok ne akadályozzák az ágostai és helvét hitvallást követő evangélikusokat egyházi javaik birtoklásában, vallásuk gyakorlásában, szervezetük szabad tevékenységében. Ez a felsorolás részletezi még azt is, hogy a katolikus papság az evangélikusoktól és reformátusoktól semmiféle egyházi fizetséget, így stólát se követeljenek. A stoláris szolgálatokat – keresztelést, esketést, temetést – e felekezetek lelkipásztorai maguk láthassák el, a katolikus papok ne erőszakolják rájuk saját szolgálataikat. Például halottaiknak a protestánsok maguk harangozhassanak stb. Ezzel a fejedelem az 1691. évi Explanatio Leopoldina érvénytelenítését óhajtotta elérni, mert az tartalmazta egyebek mellett ezeket a korlátozásokat is.

Az 1606. évi bécsi és az 1645. évi linzi békekötés alapján született országos törvényekre hivatkozott Rákóczi 1704. augusztus 12-én, Szegeden kelt rendeletében. Ebben a vármegyéknek írta elő a vallási türelemnek országgyűlési törvényeken alapuló biztosítását.

A kuruc mozgalom megerősödése megkövetelte, hogy országgyűlést tartson a fejedelem. Szécsényben 1705. szeptember 12-én a három bevett vallásfelekezet sza-

badságáról és egymáshoz való viszonyáról hozott törvényt az országgyűlés. A magyar és erdélyi törvényalkotás hagyományai szellemében immár nem fejedelmi rendeletekkel, hanem törvénnyel szabályozta az országgyűlés a vallásügy közjogi helyzetét. A három bevett vallásfelekezet a kölcsönösség és viszonosság alapján egyenlő. Egyik vallásról a másikra térni szabad (az Explanatio a protestáns hitre térést megtiltotta!). Az egyes településeken a templomok használatára nézve a többségi elv az érvényes, úgy azonban, hogy a kisebbségnek is megadattak vallásgyakorlatához a jogok és az eszközök. Ez azt jelentette, hogy egy adott helységben a többségben lévő felekezet kapja a templomot, vagy két templom léte esetén a nagyobbat. A kisebbségben lévő felekezet elégedjék meg a kisebb templommal. Ha nincs másik templom, akkor az anélkül maradt felekezet telket és anyagi segítséget kell, hogy kapjon templom, parókia és iskola építésére és használatára. Területenként illetékes vallásügyi vegyes bizottságokat jelölt ki az országgyűlés. Egy ilyen bizottság három tagból állt, a három bevett felekezet egy-egy tagjából. Vitás esetekben e bizottságok feladata volt a döntés. Amennyiben az illetékes vallásügyi vegyes bizottság egy helyi vitás vallási ügyben nem tudott dönteni, akkor a fejedelemhez kellett fellebbezni.

A fejedelem fáradságot nem kímélve tárgyalt az ilyen ügyekről a hozzá fordulókkal. Végtelen türelemmel, ha kellett kérleléssel juttatta megegyezésre a vitatkozókat. Ez is mutatja államférfiúi bölcsességét, de ettől többet is. Azt, hogy a fejedelem minden bizonnyal becsülte a két protestáns hitfelekezetet, amelyeknek egyikéhez, a reformátushoz ősei is tartoztak. Maga a szabadságharc idején hazánkban létrejött vallási béke a különböző felekezetek kényszerű kiegyezéséből keletkezett, és nem valamiféle mai ökumenikus megbékéléshez hasonló meggondolásból és érzésvilágból. Ennek az ingatag vallási békességnek egyetlen garanciája a fejedelem személye volt. Nagy kár, hogy a fejedelem nem fogadta el a szatmári békét, mert birtokait, hihetetlen tekintélyét megtartva, az országban mérsékelni tudta volna a katolikus klérus ellenreformációs protestánsüldözési törekvéseit azzal, hogy a Habsburg kormányzati rendszeren belül a magyar törvényekben gyökerező vallási szabadság őre lett volna. Erre minden bizonnyal meg lett volna a módja, mert az 1711. április 30-án Szatmáron aláírt békében garantálták Magyar- és Erdélyország szuverenitását, a Habsburg Birodalomba történő beolvasztásuk veszélye ezzel elmúlt. A magyar kormányhivatalok, a vármegyék önállósága biztosítást nyert. A szabadságharcban résztvettek és özvegyeik mentesültek a megtorlás alól, vagyonukat megtarthatták. Záros határidőn belül a fejedelem is hazatérhetett, várai kivételével egész vagyonát megtarthatta, erdélyi trónjáról és a magyarországi rendek vezérlő fejedelmi méltóságáról kellett volna lemondania és hűséget esküdnie a királynak. I. József király a szatmári béke aláírása előtt elhunyt, a trónra III. Károly néven az addigi spanyol király lépett. A leendő király pedig Spanyolországból megüzente Bécsbe, hogy *„az az akaratom, és különösképpen arra kell ügyelni, hogy ezzel a nemzettel nagyobb megértéssel kell bánni, s elejét kell venni azon panaszának, hogy a németek elnyomják."* Háromszáz év távlatából tekintünk vissza megbecsüléssel II. Rákóczi Ferenc szabadságharcára és a Rákóczi család nevezetes tagjaira.

A. Molnár Ferenc – Oszlánszki Éva

A Szenci Molnár Albert fordította zsoltárok szöveghagyományának kérdéséhez

(Az első tizenöt zsoltár eredeti és a mai magyarországi református énekeskönyvben levő szövegének összevetése)*

A Szenci Molnár Albert által fordított verses zsoltároknak (Psalterium Ungaricum; 1607) a magyar protestáns (református) éneklésben és a magyar irodalomban való kivételes jelentőségét nem szükséges külön hangsúlyozni. Nincs még egy ilyen énekcsoport, amelyet, illetve egyes részeit a hívők egy jó része mintegy négyszáz éve énekel, s amely a magyar nyelvhasználatra és irodalomra szintén hatással volt. Alexa Károly például egy egész kötetet állított össze a zsoltárát-költésekből és azokból a versekből, amelyek a zsoltárok, köztük a Szenci Molnár fordította zsoltárok hatását mutatják.[1] A prózaírók közül pedig ezúttal csak Németh Lászlóra hivatkozunk, aki Szenci Molnárt költőként is nagyra tartotta, és többek között ezt írta: „ennek az énekeskönyvnek a rendkívüli jelentősége a magyar életben épp az volt, hogy a Molnár Albert ideje óta készült, s egyetlenegy magyar református sem nőhetett föl anélkül, hogy a lelkén ne formáljon… A régi magyarság s a legújabb közt a *Református énekeskönyv* egyike a legfontosabb földtani hidaknak." Molnár zsoltárait „hő, nagyság, vallásos és magyar lelkesedés" hozta létre.[2] Valóban, nem egy adatunk van arra, hogy egyházi énekeit, elsősorban a Szenci Molnár fordította zsoltárokat a (régi) reformátusság igen jól ismerte. Bár arról, hogy ez minden zsoltár minden versszakára vonatkozott-e, nincsenek teljesen megbízható feljegyzések. Az is tény azonban, hogy az 1806/1813-as új debreceni énekeskönyvtől fogva a legtöbb énekeskönyv-kiadásban már kérdésesnek látták a teljes zsoltáranyag (a 150 zsoltár mindegyik versszaka) közlését vagy éneklésre való ajánlását. Arra való

* Készült az OTKA támogatásával (vö. a K 69093-as számú tervmunka).

[1] *Magyar zsoltár.* Válogatta és szerkesztette Alexa Károly. Kortárs Kiadó, Budapest, 1994.

[2] Németh László: *A református énekeskönyv* (1940). In: Uő.: *Az én katedrám. Tanulmányok.* Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1975. 107.

hivatkozással is, hogy a zsoltárok, zsoltárversek egy része túlságosan részletező vagy erősen kötődik az ószövetségi zsidóság történetéhez, mindennapjaihoz.[3]

A mai énekeskönyv[4], amelyet 1948-ban egy bizottság, annak tagjaként elsősorban Csomasz Tóth Kálmán eredetileg próbaénekeskönyvként állított össze, sok értékes régi éneket hozott vissza, Szenci Molnárnak mind a 150 zsoltárát közli, a zsoltárverseknek pedig a 74 %-át, az 1425-ből 1052-t.[5] A bevezető szerint a szövegeken csak ott és annyit igazítottak, „amennyit a ritmikus dallamok az énekbeli hangsúlyozás miatt megköveteltek. A nagyon részletező, avagy más okból gyülekezeti istentiszteleti használatra nem alkalmas, vagy félremagyarázható versszakokat" pedig ebben a kiadásban elhagyták, de sorszámaikat jelezték.[6] Alaposabb vizsgálat azonban azt mutatja, hogy a szövegeken nem egyszer a jelzettnél gyakoribb kisebb-nagyobb nyelvi-tartalmi szempontú módosításokat is végeztek.

Ma, amikor egy új általános használatú énekeskönyv összeállításának az előkészületei folynak, ismét fölvetődik a kérdés, hogyan és milyen mértékben kerüljenek be ebbe Szenci Molnár Albert zsoltárai. Vannak, akik – tekintettel az újabb idők társadalmi, hitéleti változásaira, a vallásgyakorlat, a zsoltárok ismeretének visszább szorulására – a Szenci Molnár-zsoltárok alaposabb megrostálását látnák szívesen, mások pedig úgy gondolják, hogy ezt az értékes örökséget nem szabad megcsonkítani, a teljes szöveget kell közölni. A mi álláspontunk (és másoké) e kettő között van, hasonló a Csomasz Tóthéhoz, a ma használt énekeskönyvet összeállító bizottságéhoz, attól csak részben tér el.[7] A zsoltárkönyv egységéhez is kötődve, szintén azt tartanánk jónak, ha a leendő énekeskönyvben mind a 150 zsoltár szerepelne, de nem minden versszak. A túl részletező, az ószövetségi zsidósághoz speciálisan kötődő, a keresztyénséggel nem összeegyeztethető (pl. bosszúzsoltárok) és/vagy a nyelvileg igen elavult versszakokból szerintünk is lehetne elhagyni, még többet is, mint ami a mai énekeskönyvből kimaradt.

A szövegmódosítások ügye már nehezebb kérdés, de a félreérthető, a gyülekezet számára különös szavakat, szószerkezeteket – a tartalom, a jelentés megváltoztatása nélkül – esetenként ugyancsak kicserélhetőnek tartjuk, máskor, az esetek

---

[3] A református éneklés történetéről, a zsoltárszövegek hagyományozódásáról ld. pl. Csomasz Tóth Kálmán: *A református gyülekezeti éneklés.* Magyar Református Egyház, Bp., 1950; Bódiss Tamás: *Az 1948-as énekeskönyv a református egyházi éneklés történetében.* Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem. Egyházzenei Kutatócsoport. Bp., 2008; Fekete Csaba: *A genfi zsoltárok elterjedése hazánkban.* In: *Kálvin időszerűsége. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékéről és magyarországi hatásáról.* Szerkesztette Fazakas Sándor. Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Bp., 2009. 185–242.

[4] *Énekeskönyv magyar reformátusok használatára.* Bp., 1949-től máig számos kiadás.

[5] Ld. Csomasz Tóth Kálmán: *A megújított jugoszláviai énekeskönyvről* (1973). In: *Hagyomány és haladás. Csomasz Tóth Kálmán válogatott írásai születése 100. évfordulójára.* Szerkesztette, sajtó alá rendezte és utószóval ellátta Bódiss Tamás. Cantio Bt., Bp., 2003. 641 (az idézett adatok a mai magyarországi énekeskönyvre vonatkoznak).

[6] *Énekeskönyv*… (ld. 4. lábjegyzet), 9.

[7] Álláspontunk bővebb kifejtésére ld. A. Molnár Ferenc: *Szenci Molnár Albert zsoltárainak nyelvi problémái a református énekeskönyvben.* Egyháztörténeti Szemle 2009 (X)/3: 56–69; Oszlánszki Éva: *Változtatások Szenci Molnár Albert zsoltárszövegein a mai magyar református énekeskönyvben.* Debreceni Egyetem, BTK, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen, 2007. (Kézirat, szakdolgozat; témavezető: A. Molnár Ferenc); mnytud.arts.unideb.hu/szakdolgozatok.php. E témakörre ld. még pl. *Psalterium Ungaricum. Szenci Molnár Albert zsoltárfordításai a genfi zsoltárok dallamaira.* Közreadja Bólya József. Magyarországi Református Egyház Zsinata, Bp., 2003.

többségében pedig láb- vagy végjegyzetben kellene magyarázni őket. (Mai énekeskönyvünkben a zsoltároknál csak két szómagyarázat van lábjegyzetben.) Csomasz Tóth módosításainak egy része, úgy látjuk, elfogadható, javallható, nem egyszer azonban szerencsésebb lenne visszaállítani az eredeti szöveget, vagy másutt és másféle igazítást is tenni. Igaz, régi irodalmi szövegeket általában nem szokás módosítani, az egyházi énekeket azonban némileg másképp kezelik, bennük – énekeskönyveink tanúsága szerint is – már több száz éve előfordulnak módosítások. Ugyanakkor kívánatosnak tartanánk egy olyan egyházi énekeskönyv összeállítását is, amelyben Szenci Molnár Albert zsoltárainak eredeti szövege változatlanul szerepel, hasonlóan az irodalmi és/vagy a tudományos kiadásokhoz.

Tudjuk, hogy álláspontunk, javasolt gyakorlatunk, amely szintén egy általánosan használt leendő nép- vagy közénekeskönyvre vonatkozik, nem problémátlan, hanem egy a lehetségesek közül. S megértjük és tiszteletben tartjuk a más, eltérő véleményeket is, illetve vizsgálódásainkat vitaanyagnak is tekintjük. Részünkről is azt gondoljuk azonban, hogy ha a Szenci Molnár-zsoltárversszakokból az említett okokból – és a szöveg érthetőségére, folyamatosságára szintén ügyelve – elhagyunk, a ma emberének már félreérthető, idegen szavakat, szöveghelyeket mértékkel és jó okkal esetenként kiigazítunk, azzal végül is ennek az értékes szöveghagyománynak a szélesebb körű tovább örökítését segítjük elő.

Akármilyen szempontból is nézzük azonban a Szenci Molnár-zsoltárok szöveghagyományát, a mai énekeskönyv szövege és gyakorlata nyilván figyelemre méltó, tanulságos. Ezért munkánkba nyelvtörténeti aspektust is bevive a Szenci Molnár fordította zsoltárok eredeti szövegét táblázatszerűen összevetettük az énekeskönyvbelivel. S minden eltérést jelöltünk. A pusztán a természetes nyelvfejlődésből vagy a nyelvjárási vonások kiküszöböléséből adódó különbségeket (pl. *az ki* > *aki*, *szívekben* > *szívükben*) kurzív, az ezeken kívüli (viszonylag nagyobb) változtatásokat, a kihagyásokat is, félkövér betűtípussal jelöltük. A zsoltárok végén pedig az összehasonlítás több helyét kommentáltuk. Az összevetés már teljesen elkészült, a kommentárok pedig a 1–15. és a 106–121. zsoltárokhoz, tehát összesen harminchoz. Munkánkat (más elfoglaltságaink mellett) folytatjuk, és belátható időn belül az egyházi illetékeseknek is rendelkezésére bocsátjuk. Az összevetésben a baloldali táblázatokban az eredeti, de modernizált helyesírású (a hangalakot azonban megőrző) szöveg áll. Lelőhelye: „Szenci Molnár Albert – Zsoltárok © Könyv-e.hu elektronikus könyvtár: www.konyv-e.hu". Egy-két helyen ezen kisebb javítást végeztünk. Az énekeskönyvnek a jobb oldali táblázatban lévő szövegét Galsi Árpádtól, a Kálvin Kiadó igazgatójától kaptuk elektronikus levélben küldött csatolmányként, amit ezúton is köszönünk. Itt szintén végeztünk néhány korrekciót. Noha a 106–121. zsoltárok szövegének az összevetése több problémát vet fel, a rövidebb terjedelem miatt előzetesen itt az 1–15. zsoltár összevetését mutatjuk be, azzal a szándékkal is, hogy segítsük a leendő énekeskönyv körüli konzultációt.

Végül felhívjuk rá a figyelmet, hogy munkánkban – mivel e kérdésben nem vagyunk szakemberek – a zenei szempontot nem tanulmányoztuk. A szöveg vizsgálata azonban önmagában is hasznos, és segíti a felvetett kérdéseknek a dallam, a zenei szempontok bevonásával történő vizsgálatát is. Az alábbiakban tehát az első tizenöt zsoltár szövegét hasonlítjuk össze. A tanulságokat most külön nem összegez-

zük, mert ez a munka még folytatódik, s a tények magukért is beszélnek. Lássuk tehát, mit mutat

Szenci Molnár Albert zsoltárfordításai eredeti szövegének és a református énekeskönyvben levő szövegnek az összevetése

I. ZSOLTÁR C. M.	*Marot K., 1496–1544*
Ez zsoltár tanít, hogy azok bódogok, kik megvetvén az istenteleneknek erkölcsöket és tanácsokat, az Isten törvényének értelmében és megtartásában gyönyörködnek; és hogy bódogtalanok, azkik külömben cselekesznek.	1. Kétféle életút *Bourgeois L., Strasbourg, 1539*
1 *Azki* nem jár hitlenek tanácsán, És meg nem áll *az* bűnösök *után,* *Az* csúfolóknak nem ül ő **székökben:** De gyönyörködik az Úr törvényében, És arra gondja mind éjjel-nappal, Ez *illy* ember nagy *bódog* bizonnyal.	1. *Aki* nem jár hitlenek tanácsán, És meg nem áll *a* bűnösök *után,* *A* csúfolóknak nem ül ő **székében,** De gyönyörködik az Úr törvényében, És arra gondja mind éjjel nappal*:* Ez *ily* ember nagy *boldog* bizonnyal.
2 Mert ő *ollyan,* mint *az* jó termőfa, *Melly az* víz mellett vagyon plántálva, Ő idejében meghozza gyümölcsét, És el nem szokta hullatni levelét*,* *Ekképpen azmit* ez ember végez, Minden dolgában megyen jó véghez.	2. Mert ő *olyan,* mint *a* jó termőfa, *Mely a* víz mellett vagyon plántálva, Ő idejében meghozza gyümölcsét, És el nem szokta hullatni levelét*;* *Ekképen amit* ez ember végez, Minden dolgában megyen jó véghez.
3 De nem ígyen *vadnak az* gonoszak*,* Hanem mint az apró por és polyvák, *Mellyek az széltűl* széjjelragadtatnak*,* Így az ítéletben meg nem állhatnak *Az gonoszak,* és kik bűnben élnek, Az igazak közt helyet nem lelnek.	3. De nem ígyen *vannak a* gonoszak*;* Hanem mint az apró por és polyvák, *Melyek a széltől* széjjelragadtatnak*:* Így az ítéletben meg nem állhatnak *A gonoszok,* és kik bűnben élnek, Az igazak közt helyet nem lelnek.
4 Mert az Isten *esmeri utokat* Az igazaknak érti *dolgokat,* Azért mindörökké ők megmaradnak*:* De *azkik* csak *az* gonoszságban járnak, Azoknak nyilván mind elvész *utok,* Mert Istennek nem kell az ő *dolgok*.	4. Mert az Isten *ismeri útukat,* Az igazaknak érti *dolgukat;* Azért mindörökké ők megmaradnak*;* De *akik* csak *a* gonoszságban járnak, Azoknak nyilván mind elvész *útuk:* Mert Istennek nem kell az ő *dolguk*
A 4/1, 5-ben az *útuk(at)* szóalakok *útjuk(at)*-ra cserélendők.	

II. ZSOLTÁR C. M.	*Marot K.,1496–1544*
Jövendölés az Krisztus személyéről és országáról.	2. Isten Felkentjének diadalmas uralkodása *Bourgeois L., Genf, 1542*
1 Miért zúgolódnak *az* pogányok? Mit forgatnak ő bolond *elméjekben?* *Az* földi népeknek mi szándékok? Csak *hiában* valót űznek *szívekben.* *Ez* világi királyok *egyben gyűlnek,* *Az* fejedelmek tanácsot tartnak, Az Isten ellen erős kötést *tésznek,* És az ő Krisztusára támadnak.	1. Miért zúgolódnak *a* pogányok? Mit forgatnak ő bolond *elméjükben?* *A* földi népeknek mi szándékok? Csak *hiába* valót űznek *szívükben.* *E* világi királyok *egybegyűlnek,* *A* fejedelmek tanácsot tartnak, Az Isten ellen erős kötést *tesznek,* És az ő Krisztusára támadnak.
2 Nagy *fönnyen* mondják: *Mit* késünk ezzel? Jer, *szaggassuk* el ezeknek *kötelit,* És minden *igájokat* rontsuk el, Ne viseljünk többé rajtunk *effélit.* De az Úr Isten *az* magas mennyekben Csak neveti *dolgokat* azoknak, Csúfolja őket, ülvén szent *székiben,* Kinek ezek semmit nem árthatnak.	2. Nagy *fennen* mondják: *mit* késünk ezzel? Jer, *szaggasuk* el ezeknek *kötelét,* És minden *igájukat* rontsuk el, Ne viseljünk többé rajtunk *effélét!* De az Úr Isten *a* magas mennyekben Csak neveti *dolgukat* azoknak, Csúfolja őket, ülvén szent *székében,* Kinek ezek semmit nem árthatnak.
3 És végre hogy *megindol* haragja, *Kemén'* beszéddel kezd szólni azoknak, *Rettenetesképpen* megriasztja, **Ki** miatt teljességgel *elbággyadnak.* Hogy mertek, *úgymond,* ez ellen zúgódni*?* *Azkit* én kentem *az* királyságra*,* És királyi pálcát én adtam néki, Az én szent hegyemre, *az* Sionra.	3. És végre hogy *megindúl* haragja, *Kemény* beszéddel kezd szólni azoknak, *Rettenetesképen* megriasztja, **Mely** miatt teljességgel *elbágyadnak:* Hogy mertek, *ugymond,* ez ellen zúgódni*,* *Akit* én kentem *a* királyságra*?* És királyi pálcát én adtam néki, Az én szent hegyemre, *a* Sionra.
4 Mond *ez királság: Ím* kihirdetem Az ő tanácsát és szent dekrétomát*;* *Az fölséges* Úr mondá *énnékem,* Én fiam vagy, ma szültelek, fiamat. Kérjed éntőlem *az* sok pogányokat, Kiket örökségül *néked* adok, Föld *kerekségin* sok tartományokat Mindenütt én *tenéked* ajánlok.	4. Mond *e királyság: im* kihirdetem Az ő tanácsát és szent dekrétomát*:* *A felséges* Úr mondá *énnekem:* Én fiam vagy, ma szültelek, fiamat. Kérjed éntőlem *a* sok pogányokat, Kiket örökségül *neked* adok, Föld *kerekségén* sok tartományokat Mindenütt én *teneked* ajánlok.
5 Rontsd meg őket te nagy *hatalmoddal,* Mint *az* földből égetett *cserépedént,* És *az* te királyi vaspálcáddal Verd *öszve,* és törd apró pozdorjánként. Azért fejedelmek, bírák, királyok, Ezekből *tanóságot* vegyetek, És magatokat jól meggondoljátok,	5. Rontsd meg őket te nagy *hatalmaddal,* Mint *a* földből égetett *cserépedényt,* És *a* te királyi vaspálcáddal Verd *össze,* és törd apró pozdorjánként*!* Azért fejedelmek, bírák, királyok Ezekből *tanulságot* vegyetek, És magatokat jól meggondoljátok,

Kik *ez* földön regnáltok, *ítéltek*	Kik *e* földön regnáltok, *ítéltek*.
6 Szolgáljatok *ez hatalmos* Úrnak, **Igaz félelemmel, jámbor élettel,** Örvendezzetek ő nagy voltának, De ezek is *legyenek* rettegéssel. Csókoljátok *ez* néktek küldött fiat, Hogy *erőssen* meg ne haragudjék, El ne *múlassátok* parancsolatját, Mert *szörnyűképpen* el kell vesznetek.	6. Szolgáljatok *e hatalmas* Úrnak **Jámbor élettel, igaz félelemmel,** Örvendezzetek ő nagy voltának, De ezek is *légyenek* rettegéssel*:* Csókoljátok *e* néktek küldött fiat, Hogy *erősen* meg ne haragudjék; El ne *mulasszátok* parancsolatját, Mert *szörnyűképen* el kell vesznetek*!*
7 Mert gyakorta, hogy ingyen sem vélnéd, Mint **az sebes tűz**, *fölgerjed* haragja. Te azért teljes szívvel *elhiggyed:* Boldog *az, ki* magát ez Úrra bízza.	7. Mert gyakorta, hogy ingyen sem vélnéd, Mint **sebes tűz, úgy** *felgerjed* haragja. Te azért teljes szívvel *elhigyjed:* Boldog, *aki* magát ez Úrra bízza.
Az 2/8-hoz lábjegyzet kellene: „Krisztusára 'felkentjére'". A 3–5. versek (jelölt) kihagyása meggondolandó, ez történt az 1996-os úgynevezett Egyetemes magyar református énekeskönyvben (Magyar református énekeskönyv. Bp., 1996 = Ék. 1996) is (jelöletlenül). A 6. verset pont (.), nem felkiáltó jel (!) zárja.	

III. ZSOLTÁR C. M.	*Marot K.,1496–1544*
Könyörgése Dávidnak az Absolon ellen.	3. Reggeli ének nehéz időkben-. *Bourgeois L., Genf, 1551*
1 Ó, *melly* sokan *vadnak,* *Azkik* háborgatnak Engemet, én Istenem*?* Nagy sok ellenségim És sok gyűlölőim Tusakodnak ellenem. Sokan azt alítják, Lelkemről azt mondják*;* **Veszett ennek ő** dolga, *Segétsége* nincsen, Mert *elhatta* Isten, Így szólnak bolond módra.	1. Ó, *mely* sokan *vannak,* *Akik* háborgatnak Engemet, én Istenem*!* Nagy sok ellenségim És sok gyűlölőim Tusakodnak ellenem. Sokan azt alítják, Lelkemről azt mondják*:* **Elveszett ennek** dolga, *Segítsége* nincsen, Mert *elhagyta* Isten, Így szólnak bolond módra.
2 Mert te, én Istenem, Paizsom vagy *nékem,* Ki életem megmented, És nagy tisztességre Fejem *dicsősségre* Idővel fölemeled. Tehozzád, Úr Isten, Kiáltok szüntelen, És te megvidámítasz*,* Meghallgatsz kedvedből,	2. Mert te, én Istenem, Paizsom vagy *nekem,* Ki életem megmented, És nagy tisztességre*,* Fejem *dicsőségre* Idővel fölemeled. Tehozzád, Úr Isten, Kiáltok szüntelen, És te megvidámítasz*;* Meghallgatsz kedvedből,

Sion szent hegyéről Nagy segedelmet nyújtasz.	Sion szent hegyéről Nagy segedelmet nyújtasz.
3 Ha ágyamban nyugszom, *Csendesszen* aluszom, Nincsen semmi félelmem. Midőn felserkenek, **Semmin** nem kesergek, Mert Isten őriz engem. Ha százezer népek Mind *környülvennének,* Jobb és bal kezem felől, Ha rám ütnének is, Nem rettegnék mégis Semmi veszedelemtől.	3. Ha ágyamban nyugszom, *Csendesen* aluszom, Nincsen semmi félelmem. Midőn felserkenek, **Semmit** sem kesergek, Mert Isten őriz engem. Ha százezer népek Mind *körülvennének* Jobb és bal kezem felől, Ha rám ütnének is, Nem rettegnék mégis Semmi veszedelemtől.
4 Kelj föl, Uram, tarts meg, Ellenségim vond meg, Megtörvén ő fogokat. Mind *öszvepaskolod,* És arcul csapdosod Az Isten-utálókat. Csak te vagy az Isten, Ki minden szükségben Meg tudsz szabadítani, Ki *az* te sereged Megtartod, szereted, És meg szoktad áldani.	4. Kelj föl, Uram, tarts meg, Ellenségim vond meg, Megtörvén ő fogokat*!* Mind *összepaskolod* És arcul csapdosod Az Isten-utálókat. Csak te vagy az Isten, Ki minden szükségben Meg tudsz szabadítani, Ki *a* te sereged Megtartod, szereted, És meg szoktad áldani.
Az 1/7-ben az *alítják* lábjegyzetet kíván, a szó jelentése: 'vélik, gondolják". Ez az Énekeskönyvben (Énekeskönyv magyar reformátusok használatára. Bp., 1949 és további kiadások) is megvan, egyike annak a két szómagyarázó lábjegyzetnek, amit az Ék. tartalmaz. A 4. vers kihagyható. Vagy még inkább javasolható a 3. vers első és a 4. vers második felének összevonása: „ …Mert Isten őriz engem. / Csak te vagy az Isten…".	

IV. ZSOLTÁR C. M.	*Marot K.,1496–1544*
Dávidnak könyörgése az Saul ellen.	4. Esti ének nehéz időkben *Bourgeois L., Genf, 1542*
1 Én igazságomnak Istene, Hallgasd meg én kiáltásom, Szánj meg, és *tekénts* ínségemre Te *vígy* engemet tágas helyre Midőn itt szorongattatom. Ti, nagy urak, *miglen* gyaláztok Engemet tisztességemben? **Ez** *illy* hívságban *mig* maradtok?	1. Én igazságomnak Istene, Hallgasd meg én kiáltásom*!* Szánj meg és *tekints* ínségemre, Te *vigy* engemet tágas helyre, Midőn itt szorongattatom*!* Ti nagy urak, *míglen* gyaláztok Engemet tisztességemben? **És** *ily* hívságban *míg* maradtok?

Hazudozásra mit vágyódtok? **Mig** gyönyörködtök ezekben?	Hazudozásra mit vágyódtok? **Mit** gyönyörködtök ezekben?
2 De vegyétek jól eszetekbe, Hogy az Úr Isten engemet *Bévött* kedvébe, kegyelmébe, **Ő adta királyi tisztemet** És meghallja kérésemet. Rettegjetek hát és lássátok, Hogy ellene ne vétsetek, Magatokat meggondoljátok Az ágyasházban ha nyugosztok, Hogy lehessen csendességtek.	2. De vegyétek jól eszetekbe, Hogy az Úr Isten engemet *Bévett* kedvébe, kegyelmébe, **Csudamód megmentett engemet,** És meghallja kérésemet*!* Rettegjetek hát és lássátok Hogy ellene ne vétsetek*;* Magatokat meggondoljátok*,* Az ágyasházban ha nyugosztok, Hogy lehessen csendességtek*!*
3 **Igazságnak** áldozatjával Áldozzatok az Istennek*,* Jó élettel és igazsággal És az Istenben bátorsággal Bízzatok és örvendjetek*,* De sokan mondják azt *minekünk:* Ki vezérl minket *az* jóra? Azért téged, Úr Isten, kérünk, Mutasd kegyes orcádat nékünk, Jöjjön el az áldott óra!	3. **Az igazak** áldozatjával Áldozzatok az Istennek*;* Jó élettel és igazsággal*,* És az Istenben bátorsággal Bízzatok és örvendjetek*!* De sokan mondják azt *minékünk:* Ki vezérl minket *a* jóra? Azért téged, Úr Isten, kérünk, Mutasd kegyes orcádat nékünk, Jöjjön el az áldott óra!
4 Mellyel inkább *vigasztalsz* engem*,* És örvendeztetsz szívemben*;* Hogynem kiknek sok mustjok terem, Búzájokkal rakva sok verem, **Kikkel** élnek *bévségessen.* Azért élek jó *békeségben,* Fekszem **s'** aluszom kedvemre, Uralkodván lakom földemben Bátorságos örvendezésben, Mert az Úr vigyáz éltemre.	4. Mellyel inkább *vígasztalsz* engem És örvendeztetsz szívemben*,* Hogynem kiknek sok mustjok terem, Búzájokkal rakva sok verem, **Mikkel** élnek *bőségesen.* Azért élek jó *békességben,* Fekszem, aluszom kedvemre, Uralkodván lakom földemben Bátorságos örvendezésben, Mert az Úr vigyáz éltemre.
Javaslat lehetséges szövegmódosításra az ¼-ben és az 1/7–10-hez: „… meddig gyaláztok… Ily hívságban meddig maradtok”, illetve még inkább a „Hazudozásra meddig vágytok? / Meddig gyönyörködtök ebben?” sorokban. A 2/6 végére vessző (,) kell. A 2/4 teljes átírása kérdéses, de elfogadható. Attól függ, hogy a konkrét Dávidra való vonatkozást hogyan kezeljük. Ha elhagyjuk, (l. Summa), a szöveg az éneklőhöz közelebb kerülhet. Ekkor, illetve egyébként is a 4. versszak elmaradhat. A 3/1 változtatása javallható, vö. Új protestáns fordítás, javított kiadás Bp., 1990 (= ÚF) 6: „Igaz áldozattal áldozzatok,”.	

V. ZSOLTÁR C. M.	*Marot K., 1496–1544*
Megszabadításért való könyörgése Dávidnak, az ő kergetői ellen.	5. Reggeli könyörgés az esztelenek ellen *Bourgeois L., Genf, 1542*
1 Úr Isten, az én imádságom, Kérlek, vegyed *füleidben,* És hallgass meg *kérésemben,* Én Istenem és én királyom, Értsd meg mondásom.	1. Úr Isten, az én imádságom, Kérlek, vegyed *füleidbe* És hallgass meg *kérésembe'!* Én Istenem és én királyom, Értsd meg mondásom.
2 *Tekéntsed* meg esedezésem, És halld meg kiáltásomat, Midőn hívlak, királyomat, Meghallgatod én könyörgésem, Bizonnyal hiszem.	2. *Tekintsed* meg esedezésem, És halld meg kiáltásomat, Midőn hívlak, királyomat*!* Meghallgatod én könyörgésem, Bizonnyal hiszem.
3 Jó reggel meghallgatsz engemet, Uram, még virradta előtt, Idején *az* nap hogy *följött,* Elődbe számlálom *igyemet,* Várván kegyelmet.	3. Jó reggel meghallgatsz engemet, Uram, még virradta előtt, Idején *a* nap hogy *feljött;* Elődbe számlálom *ügyemet,* Várván kegyelmet.
4 Mert **te egyedül** vagy *olly* Isten, Kinek *az* gonoszság nem kell, És *azki* gonosz bűnben él, Nem mehet hozzád semmiképpen, Míg él vétekben.	4. Mert **egyedül te** vagy *oly* Isten, Kinek *a* gonoszság nem kell*;* És *aki* gonosz bűnben él, Nem mehet hozzád semmiképpen, Míg él vétekben.
5 *Az* kábák és az esztelenek Nem állhatnak színed előtt, Gyűlölsz minden *gonosztevőt,* És tőled távul űzettetnek Az *illyetének.*	5. *A* kábák és az esztelenek Nem állhatnak színed előtt*;* Gyűlölsz minden *gonosztévőt,* És tőled távol űzettetnek Az *ilyetének.*
6 *Azkik* csak hazugságot szólnak, **Szörnyen elveszted azokat,** **És megátkozsz gyilkosokat,** Kik embert *hamissan* megcsalnak, *Mind megrontatnak.*	6. *Akik* csak hazugságot szólnak, **A gyilkosokat, orvokat** **Szörnyen elveszted azokat;** Kik embert *hamisan* megcsalnak, *Megútáltatnak.*
7 Én pedig nagy jó *reménséggel* Bémegyek szent *templomodban,* És imádlak szent *házadban,* Nagy jóvoltodért félelemmel Szolgállak szívvel	7. Én pedig nagy jó *reménységgel* Bémegyek szent *templomodba,* És imádlak szent *házadba';* Nagy jóvoltodért félelemmel Szolgállak szívvel.
8 **Vezérlj, Uram, igazságodban,** Ellenségimnek láttokra,	8. **Uram, vezérelj igazságban** Ellenségimnek láttokra,

Kik igyekeznek káromra, Oktass, hogy az te *utaidban* Járhassak jobban.	Kik igyekeznek káromra*;* Oktass, hogy a te *útaidban* Járhassak jobban.
9 Mert **szájokban nincsen** igaz szó, *Szívek* teljes nyavalyával, Ő *nyelvek* szól álnoksággal, Torkok *olly,* mint *az* nyílt koporsó, Hol nincs semmi jó.	9. Mert **szájukban nincs egy** igaz szó, *Szívük* tejes nyavalyával, Ő *nyelvük* szól álnoksággal; Torkuk *oly,* mint *a* nyílt koporsó, Hol nincs semmi jó.
10 Büntesd meg, Uram Isten, őket, Tedd semmivé *tanácsokat,* Rontsd el ő *találmányokat,* **Verd meg veled ellenkezőket,** *Az* pártütőket.	10. Büntesd meg, Uram Isten, őket, Tedd semmivé *tanácsukat,* Rontsd el ő *találmányukat;* **Kik ellenkeznek, verd meg őket,** *A* pártütőket*!*
11 És hogy azok mind örüljenek, *Azkik* bíznak csak tebenned, **És szívből szeretik** neved, Engedd, hogy vígan *fölségednek* Énekeljenek.	11. És hogy azok mind örüljenek, *Akik* bíznak csak tebenned, **Szívből szeretik szent** neved*:* Engedd, hogy vígan *Felségednek* Énekeljenek.
12 **Mert az igazat** te megáldod Te nagy irgalmasságoddal, *Környülveszed,* mint paizzsal, **Minden gonosz ellen** megtartod És *ótalmazod.*	12. **Az igazat mert** te megáldod, Te nagy irgalmasságoddal *Körülveszed,* mint paizzsal*;* **A gonosz ellen őt** megtartod, És *oltalmazod.*
Az 1-et felkiáltó jel zárja le. Az 5–6. kimaradhat, mint az Ék 1996-ban is. Ha a 6. (is) megmarad, a 6-ban az eredeti és a módosítás mellett is szólhatnak érvek, vö. ÚF 6, 7: „… gyülölsz minden gonosztevőt. / Elpusztítod a hazudozókat. A vérszomjas és álnok embert utálja az Úr.” Az eredeti meghagyásakor is meggondolandó a 6/3 „Megátkozol gyilkosokat”-ra módosítása. A 9–10. kihagyható, mint az Ék. 1996-ban is. Ha megmarad a *találmány* ’fondorlat’, és bizonnyal a *tanács* ’tanácskozás’ vagy ’elhatározás’ szavak magyarázatot kívánnának, vö. ÚF 11: „Derítsd ki vétküket Istenem, / bukjanak bele fondorlataikba”.	

VI. ZSOLTÁR C. M.	*Marot K., 1496–1544*
Dávidnak meggyógyulásért és egészségért való könyörgése.	6. Lelki-testi nyomorúságban (Első bűnbánati zsoltár) *Bourgeois L., Genf, 1542*
1 Uram, te nagy haragodban, **Ki** miatt vagyok búban, Engemet ne feddj meg, És haragodnak tüze, Szűnjék meg sebessége, **Kiben** ne büntess meg.	1. Uram, te nagy haragodban, **Mely** miatt vagyok búban, Engemet ne feddj meg*!* És haragodnak tüze, Szűnjék meg sebessége, **Melyben** ne büntess meg*!*

2 Nékem, Uram, légy irgalmas, Mert vagyok nagy fájdalmas, Ne hagyj, Uram, kérlek, Gyógyítsd meg sérelmimet, Elrettent tetemimet Újítsd meg, hogy éljek.	2. Nékem, Uram, légy irgalmas, Mert vagyok nagy fájdalmas. Ne hagyj, Uram, kérlek! Gyógyítsd meg sérelmimet, Elrettent tetemimet Újítsd meg, hogy éljek!
3 Lelkem igen háborodik, *Ínségiben bánkodik,* Kesergek szívemben, Uram, meddig *hádsz* engem **Ekképpen** *veszekednem* *Ez* nagy gyötrelemben?	3. Lelkem igen háborodik, *Inségiben bánkódik,* Kesergek szívemben: Uram, meddig *hagysz* engem **Ily erősen** *veszkődnöm* *E* nagy gyötrelemben?
4 Térj, Uram, *kegyessen* hozzám, Mert jaj elfogyatkozám, Te nagy irgalmadból Szánj meg **nyavalyáimban,** És **ne hagyj kínaimban,** Ments meg *az* haláltól.	4. Térj, Uram, *kegyesen* hozzám, Mert, jaj, elfogyatkozám! Te nagy irgalmadból Szánj meg **nagy nyavalyámban** És **keserves kínomban:** Ments meg *a* haláltól!
5 **Mert ha mindnyájan meghalunk** **S ez világból kimúlunk,** **Nincs emlékezeted** **Senkinél az halálban.** **Fekvén az koporsóban,** **Ki dicsérne téged?**	5.
6 Elfáradtam bánatimban, Egész éjjel sírtomban, Könnyhullatásimmal. Nedvesítem ágyamat, Áztatom nyoszolyámat *Sűrő* siralmimmal.	6. Elfáradtam bánatimban, Egész éjjel sírtomban; Könnyhullatásimmal Nedvesítem ágyamat, Áztatom nyoszolyámat, *Sűrű* siralmimmal
7 É **sok bosszúságim** miatt **Az én orcám elhirvadt,** **Szemem homályosult,** Ezt szerzik ellenségim, *Vigadnak* gyűlölőim, **Kin** szívem elbúsult.	7. Én **somorúságim** miatt **Én két szemem elsorvadt** **És elhomályosult;** Ezt szerzik ellenségim, *Vígadnak* gyűlölőim, **Min** szívem elbúsult.
8 Azért **tőlem elmenjetek,** Kik gonoszságban éltek, Távozzatok innen! Mert az Úr kiáltásom Meghallgatá sírásom, És *bévőn* kedvében	8. Azért **éntőlem menjetek,** Kik gonoszságban éltek**;** Távozzatok innen! Mert az Úr kiáltásom, Meghallgatá sírásom, És *bevőn* kedvében.

9 Könyörgésem meghallgatja Az Úr, és elfogadja Én imádságomat, És *azmit* tőle kérek, Minden jókat megnyerek, Úgy kívánja jómat.	9. Könyörgésem meghallgatja Az Úr, és elfogadja Én imádságomat, És *amit* tőle kérek, Minden jókat megnyerek, Úgy kívánja jómat.
10 Azért minden ellenségim És **én** háborgatóim, Pironkodjatok el! Már mind hátra térjetek És megszégyenüljetek, Nagy hirtelenséggel.	10. Azért minden ellenségim És háborgatóim, Pironkodjatok el! Már mind hátra térjetek, És megszégyenüljetek Nagy hirtelenséggel!
A 3/6-ban a *veszekedik* 'gyötrődik, kínlódik' jelentése ma már nem él. A változatás (*veszkődnöm*) stilisztikailag s a rím szempontjából sem szerencsés. Vagy a *veszkődnöm*-öt kéne kicserélni pl. a *reszketnem*-mel (vö. ÚF 6/3, 4: „… gyógyíts meg, Uram, mert reszketnek tagjaim! / Lelkem is csupa reszketés"), vagy a sort pl. így módosítani: „Ekképpen rettegtetnem"; vagy pedig jegyzetben adni meg a jelentést. Az 5. versszaknak az elhagyása az (ószövetségi) túlvilágkép miatt indokolt. A 6. elhagyása (l. Ék. 1996) sem törné meg a gondolatmenetet, s rövidítené a szöveget. A 7/2-ben az *orcám elhirvadt*, ill. a *két szemem elsorvadt* helyett az *orcám meghervadt* vagy a *két szemem megfáradt* szószerkezet jobb lenne.	

VII. ZSOLTÁR C. M. Dávidnak könyörgése ellenségi ellen való megszabadításért.	*Marot K., 1496–1544* 7. Könyörgés segedelemért *Bourgeois L., Genf, 1551*
1 *Óh,* én Uram és én Istenem, Tebenned vagyon *reménségem,* **Segedelmemre** légy jelen, Tarts meg **ellenségim** ellen, Hogy engemet el *né* ragadjon, Mint éh oroszlán meg ne rágjon, Midőn nincsen *segétségem,* *Azki* megmentene engem.	1. *Ó,* én Uram és én Istenem, Tebenned vagyon *reménységem,* **Én oltalmamra** légy jelen, Tarts meg **ellenségem** ellen, Hogy engemet el *ne* ragadjon, Mint éh oroszlán, meg ne rágjon, Amidőn nincs *segítségem,* *Aki* megmentene engem.
2 Hogyha én ezt *töttem,* Úr Isten, Avagy hamisság van kezemben, Hogyha gonoszt *töttem* ennek, Ki örült *békeségemnek:* Hogyha valaki abban megért, Hogy gonoszt fizettem *az* jóért, Sőt ha jól nem *töttem* azzal, Ki *nékem* volt bosszúsággal:	2. Hogyha én ezt *tettem,* Úr Isten, Avagy hamisság van kezemben*;* Hogyha gonoszt *tettem* ennek, Ki örült *békességemnek;* Hogyha valaki abban megért, Hogy gonoszt fizettem *a* jóért*;* Sőt, ha jól nem *tettem* azzal, Ki *nekem* volt bosszúsággal:
3 *Ám bár* kergessen ellenségem, És bátor megragadjon engem,	3. *Ámbár* kergessen ellenségem, És bátor megragadjon engem,

Életemet földhöz verje, Dicsőségem porrá *tégye.* Kelj föl azért nagy haragodban, **Ellenségim** ellen támadván*,* Add meg az előbbi tisztem, Kit rendeltél, Uram, *nékem.*	Életemet földhöz verje, Dicsőségem porrá *tegye!* Kelj föl azért nagy haragodban, **Ellenségem** ellen támadván*;* Add meg az előbbi tisztem, Kit rendeltél, Uram, *nekem!*
4 Nagy sereggel *osztán az* népek Hozzád gyűlnek és *környülvesznek,* Azért Úr Isten, támadj *föl,* Magas helyre köztök állj *föl.* És ottan ítéljed *az* népet, Ki jól rendelhetsz mindeneket, És engem *hívségem* szerint, Ítélj **igazságom** szerint*,*	4. Nagy sereggel *aztán a* népek Hozzád gyűlnek és *körülvésznek,* Azért*,* Úr Isten, támadj *fel,* Magas helyre köztök állj *fel!* És ottan ítéljed *a* népet, Ki jól rendelhetsz mindeneket, És engem *hűségem* szerint, Ítélj **igazságod** szerint*!*
5 Verd meg az istenteleneket, És védelmezd meg híveidet, Mert mindeneknek titkait Látod, Uram, *szívét, lelkit.* Te vagy paizsom, igaz Isten, És nem *hadsz* el veszedelmemben, Ki *az* híveket megtartod, **Gonosz ellen** takargatod.	5. Verd meg az istenteleneket, És védelmezd meg híveidet, Mert mindeneknek titkait*,* Látod, Uram, *szívit-lelkit.* Te vagy paizsom, igaz Isten, És nem *hagysz* el veszedelmemben, Ki *a* híveket megtartod, **A gonosztól** takargatod.
6 **Igazán ítéli az Isten** **Az ártatlan embert ügyében,** **De keményen fenyegeti,** **Kinek hamisságát érti.** **Hogyha pedig ő meg nem térend,** **Sok bűninek véget nem vetend,** **Előkészéti fegyverit,** **Idegbe veti nyilait.**	6.
7 **Végre mint egy hadi erőben,** **Halálos fegyvert fog kezében,** **Nyilait is rántja elő,** **Kiket ellenségemre lő.** **Kinek szándéka veszedelmes,** **Szive nagy gonoszsággal terhes,** **Kiből idétlen fiat szül,** **Mert szándéka megszégyenül.**	7.
8 **Szorgalmatosson árkot vájott,** **Más ember alá vermet ásott,** **Kiben, midőn törekedik,** **Önnönmaga beléesik.** **Az gonosz, azkit nékem kiván,** **Ő tulajdon fejére rohan,** **Mindennémű csalárdsága,**	8.

Nyakára száll álnoksága.	
9 Azért Istennek adok hálát, Hirdetem ő szent igazságát, És *fölséges* szent nevének *Dicséreteket* éneklek.	9. Azért Istennek adok hálát, Hirdetem ő szent igazságát, És *felséges* szent nevének *Dícséreteket* éneklek.
Az 1-ben a *Segedelmemre* maradhat (vö. pl. 35/1/4: „Én segedelmemre állj elő,"), az *ellenségim*-et valóban jobb *ellenségem*-re váltani a nyelvtani egyeztetés miatt, s ugyanígy a 3/6-ban. Az 1/5-ben az eredetiben a *né* öröklődő sajtóhiba lehet. A 6–8. részletező, ódon képalkotású versszakok valóban elhagyhatók; akár a 4. is (vö. Ék. 1996 is).	

VIII. ZSOLTÁR C. M.	*Marot K., 1496–1544*
Csudálkozván dicséri Szent Dávid az Istennek az teremtésben való nagy hatalmát és az teremtett emberhöz való jókedvét.	8. Estvéli ének a mennyboltozatról és az emberről *Bourgeois L., Genf, 1542*
1 Ó, *Felséges* Úr, mi kegyes Istenünk, *Melly* csudálatos *az* te neved nékünk! Nagy dicsőséged ez egész földre Kiterjed*,* és fölhat az egekre*!*	1. Ó, *felséges* Úr, mi kegyes Istenünk, *Mely* csudálatos *a* te neved nékünk! Nagy dicsőséged ez egész földre Kiterjed és felhat az egekre.
2 *Dicsérnek* téged még *az* csecsszopók is, *Szájokban* viselik nevedet ők is, Kik által ellenséget megejtesz, És bosszúállót megszégyenítesz.	2. *Dícsérnek* téged még *a* csecsszopók is, *Szájukban* viselik nevedet ők is, Kik által ellenséget megejtesz, És bosszúállót megszégyenítesz.
3 Nagy voltát ha megnézem dolgaidnak, *Mellyeket az* te **ujjaid** formáltak, Az eget, holdat, *az* fényes napot És szép renddel *az* sok csillagokot:	3. Nagy voltát ha megnézem dolgaidnak, *Melyeket a* te **kezeid** formáltak, Az eget, holdat, *a* fényes napot*,* És szép renddel *a* sok csillagokot:
4 Csudálván mondom: *Micsoda* az ember, Ki **tetőled ennyi** dicsőséget nyer*!* De micsoda az embernek fia, Kiről *fölségednek* van *illy* gondja?	4. Csudálván mondom: *micsoda* az ember, Ki **tőled ennyi sok** dicsőséget nyer*?* De micsoda az embernek fia, Kiről *Felségednek* van *ily* gondja?
5 Az *Angyaloknál* noha egy *kevessé* *Kissebbé* tőd: de nagy dicsőségessé Teremtéd őtet*,* és magasztalád, Nagy dicsőségre *fölkoronázád.*	5. Az *angyaloknál* noha egy *kevéssé* *Kisebbé* tőd, de nagy dicsőségessé Teremtéd őtet és magasztalád, Nagy dicsőségre *felkoronázád.*
6 Kezed **munkáján** őtet *Úrrá* tevéd, Hogy azokkal bírna, néki engedéd, Valamit *ez* világra teremtél, Mindeneket lába alá vetél.	6. Kezed **munkáin** őtet *úrrá* tevéd, Hogy azokkal bírna, néki engedéd, Valamit *e* világra teremtél, Mindeneket lába alá vetél.
7 Juhot, ökröt és egyéb állatokat,	7. Juhot, ökröt és egyéb állatokat,

Az hegyen és völgyön élő vadakat, Kik az erdőkön széjjel legelnek, Avagy **az sik mezőkön** tengenek,	*A* hegyen és völgyön élő vadakat, Kik az erdőkön széjjel legelnek, Avagy **sík réten, mezőn** tengenek.
8 És *az röpös*ő égi madarakat, Kik hangicsálnak szép melódiákat; És sok halait *az* nagy tengernek **Birtokában adád** az embernek.	8. És *a repes*ő égi madarakat, Kik hangicsálnak szép melódiákat, És sok halait *a* nagy tengernek **Adád birtokába** az embernek.
9 Ó, *fölséges* **Isten,** kegyelmes Urunk, *Melly* csudálatos *az* te neved nálunk! *Fölségednek melly* nagy dicsősége, *Mellyel* teljes *ez* föld kereksége*!*	9. Ó, *felséges* **Úr, mi** kegyelmes Urunk, *Mely* csudálatos *a* te neved nálunk! *Felségednek mely* nagy dicsősége, *Mellyel* teljes *e* föld kereksége.
Az Ék. változtatásai a 3-ban, a 6-ban javasolhatók, a 4, 8, 9-ben is, avagy elfogadhatók; a 7/4 eredeti szövege viszont nem rosszabb, mint a módosított, csak a *tengenek*-et lenne jó más szóval visszaadni vagy magyarázni. Az értelme itt a párhuzamos szerkesztés miatt – l. az előző, ill. a következő sorokat – 'táplálkozik, él' lehet, nem 'tengődik'. Esetleges módosítás: „Avagy sík mezőkön eszegetnek".	

IX. ZSOLTÁR C. M.	*Marot K., 1496–1544*
Az Izráel népének hálaadása és könyörgése.	9. Hálaének Isten ítéletéért *Bourgeois L., Genf, 1542*
1 *Dicsérlek* téged*,* Úr Isten, És áldlak teljes szívemben, És *az* te csudatételidet Hirdetem jótéteményidet.	1. *Dícsérlek* téged Úr Isten, És áldlak teljes szívemben, És *a* te csudatételidet, Hirdetem jótéteményidet.
2 Tebenned, Uram, *vigadok,* Nagy örömömben tombolok, És *az* te *fölséges* nevednek Szép *dicséreteket* éneklek.	2. Tebenned, Uram, *vígadok,* Nagy örömömben tombolok, És *a* te *felséges* nevednek Szép *dícséreteket* éneklek.
3 Mert az én ellenségimet **Megtérítéd, veréd** őket, Kik rettegvén hátra esének, Színed elől mind elveszének.	3. Mert az én ellenségimet **Veréd, megtérítéd** őket, Kik rettegvén*,* hátra esének, Szent színed elől elveszének.
4 Én *igyemet* megtekintéd, És *kegyelmessen felvövéd,* Ülvén **törvéntévő székedben,** Megmentél igaz ítéletben.	4. Én *ügyemet* megtekintéd, És *kegyelmesen felvevéd;* Ülvén **a törvénytevő székben,** Megmentél igaz ítéletben.
5 *Az* pogányokat megfeddéd, *Az* gonoszokat elvesztéd, Semmivé tőd az ő *nevöket,* Teljességgel eltörléd őket.	5. *A* pogányokat megfeddéd, *A* gonoszokat elvesztéd; Semmivé tőd az ő *nevüket,* Teljességgel eltörléd őket.

6 **Te, ellenség, azt alítád,** **Hogy te könnyen elronthatnád** **Ez városokat; elrontád-é,** **Még híreket is eltörléd-é?**	6.
7 **Nem lehete, mert az Isten** **Megmarad dicsőségében,** **Ő törvényszékit készíteti,** **Az ítéletre letéteti.**	7.
8 **Dolgában tart igazságot,** **Előhívja ez világot,** És igazsággal mindeneket **Megítél** minden nemzeteket.	8. **Törvényed te szent mértéked:** **Előhívod a te néped,** És igazsággal mindeneket, **Megítélsz** minden nemzeteket.
9 **Ő** *az szegénnek ótalma,* Őrzője, **minden** jutalma, *Azki* szükségének idején Hozzád *ohajt* könyörgésében.	9. **Te** *a szegénynek oltalma,* **Őrzője vagy és** jutalma, *Aki* szükségnek idejében Hozzád *óhajt* könyörgésében.
10 Azért bíznak csak tebenned, *Azkik esmerik* szent neved, Kik tőled várnak *segétséget,* Úr Isten, nem hagyod el őket.	10. Azért bíznak csak tebenned, *Akik ismerik* szent neved*;* Kik tőled várnak *segítséget,* Úr Isten, nem hagyod el őket.
11 Énekeljetek az Úrnak, *Az* Sion hegyén lakónak, Sokságát cselekedetinek Hirdessétek **minden népeknek.**	11. Énekeljetek az Úrnak, *A* Sion hegyén lakónak*!* Sokságát cselekedetinek Hirdessétek **el minden népnek.**
12 *Azki* nyilván megkeresi, Az igaz vért nem felejti, **És az szegényeket** nem hagyja, **Kiknek kiáltásokat** hallja.	12. *Aki* nyilván megkeresi, Az igaz vért nem felejti, **A szegény népet ő** nem hagyja, **Akiknek kiáltását** hallja.
13 **Uram, légy kegyelmes nékem,** **És tekéntsd** meg nagy *ínségem,* **Az ellenség életem** gyötri, *Az* halál kapuiból végy ki.	13. **Én Uram és én Istenem,** **Tekintsed** meg nagy *inségem:* **Életemet a gonosz** gyötri; *A* halál kapuiból végy ki*!*
14 **Hogy dicsérhesselek** vigan, *Az* Sionnak kapuiban, **És örvendezhessek** *szivemben,* Hogy engem megtartál *kegyessen.*	14. **Dícsérhesselek nagy** vígan *A* Sionnak kapuiban*;* **Hadd örvendezzek én** *szívemben,* Hogy engem megtartál *kegyesen.*
15 **Az pogányok pedig szörnyen** **Estek az önnön vermekben,** **Azmelly hálót ők másnak hántak,** **Önnön lábok abban akadtak.**	15.

16 **Innen az Úr esmertetik,** **Szent ítéleti megtetszik,** **Hogy az gonosz ő szándékában,** **Önnön magát ejti hálóban.**	16.
17 **Az gonosz népek hirtelen** **Bédőlnek az nagy mélységben,** **Az pogányok is mind elvesznek,** **Kik Istenről elfeledkeznek.**	17.
18 **Az szegént el nem felejti,** **De mindenkor megtekénti,** **Az nyomorultnak könyörgését** **Meghallja, s' megadja kérését.**	18.
19 Kelj *föl,* Uram, és légy jelen, Hogy ember erőt ne vegyen, *Az* pogányokat hívd *elődben,* Ítéld meg erős *törvényedben.*	19. Kelj *fel,* Uram, és légy jelen, Hogy ember erőt ne vegyen; *A* pogányokat hívd *elődbe,* Ítéld meg erős *törvényedbe'!*
20 *Szívekben,* Uram, rettentsd meg, Hogy *magokat* gondolják meg, És *esmerjék az pogán* népek, Hogy ők is halandó emberek.	20. *Szívökben,* Uram, rettentsd meg, Hogy magukat gondolják meg, És *ismerjék a pogány* népek, Hogy ők is halandó emberek.
A kihagyások a részletező szöveget rövidítik, javallhatók. A 6–7. kihagyása indokolja, hogy a szöveg (az 5-et folytatva) egyes szám 2. személyű megszólításra vált. Az Ék. 1996 az 5., a 8–10. és a 14. versszakot is elhagyja.	

X. ZSOLTÁR C. M.	*Marot K., 1496–1544*
Az Izráelnek megszabadításért való könyörgése.	10. Nyomorultak kiáltása segedelemért *Bourgeois L., Genf, 1551*
1 Mire távozol tőlünk*,* Úr Isten, *Illy* messze*?* és magad mit rejted el? *Ez* sok ideig való ínségben Miért, hogy minket így felejtesz el? Ím az istentelen kevélységgel Kergeti *az szegént* és nyomorgatja, **Az önnön nyakában essék hálója!**	1. Mire távozol tőlünk Úr Isten, *Ily* messze*,* és magad mit rejted el? *E* sok ideig való ínségben, Miért, hogy minket így felejtesz el? Ím az istentelen kevélységgel Kergeti *a szegényt* és nyomorgatja: **Hálója essék az önnön nyakába!**
2 Mert **ez** istentelen dicsekedik, És gyönyörködik kívánságában*,* *Dicséri az fösvént,* hízelkedik, Istent **káromlja** fölfuvalkodván, *Azkit* megutál nagy hívságában, Sőt kevélységében így gondolkodik*,*	2. Mert **az** istentelen dicsekedik, És gyönyörködik kívánságában. :/: *Dícséri a fösvényt,* hízelkedik, Istent **káromol** felfuvalkodván, *Akit* megutál nagy hívságában, Sőt kevélységében így gondolkodik*:*

Hogy nincsen Isten, azzal csúfolódik.	Hogy nincsen Isten, azzal csúfolódik.
3 Ő bolondságában úgy *elmegyen,* Erős *ítéletedet* nem féli És kevélységében szól nagy *fennyen,* Ellenségit is semminek véli, Könnyen elfúhatja, azt ítéli, Végre mond: bátran lakom és *csendesszen,* Soha nem esem szerencsétlenségben.	3. Ő bolondságában úgy *elmégyen,* Erős *ítéletedet* nem féli. :/: És kevélységében szól nagy *fennen,* Ellenségit is semminek véli. Könnyen elfúhatja, azt ítéli, Végre mond: bátran lakom és *csendesen,* Soha nem esem szerencsétlenségben.
4 Átokkal, szitokkal rakva szája, Szól az ő nyelve csak álnokságot, És nyelvét szoktatta csalárdságra, **Kivel** szerez sok bút és bánatot **Tolvaj módra** megáll barlangokot, Leshelyből *az szegénre* ólálkodik, **Hogy azt megkaphassa, azon forgódik.**	4. Átokkal, szitokkal rakva szája, Szól az ő nyelve csak álnokságot. :/: E nyelvet szoktatta csalárdságra, **Mellyel** szerez sok bút és bánatot. **Tolvajok módján** megáll barlangot, Leshelyből *a szegényre* ólálkodik, **Hogy megfoghassa, csak azon forgódik.**
5 **Barlangban magát megvonja titkon,** **Hogy az ártatlant megragadhassa,** **Mint az oroszlán, vigyáz az likon,** **Hogy az szegént hálóban hozhassa,** **És ő torkában azt béfalhassa,** **Abban forog őnéki minden gondja,** **Hogy az szegént megejtse, és megfogja.**	5.
6 Még azt is mondja az ő *szivében,* Hogy Isten ezzel semmit **nem** gondol, Orcáját elrejti ezek ellen, Szemét *béhunyja, másuvá fordol.* Kérlek, Uram, *ez* dolgon *megindolj,* Nyújtsd ki kezed, *az szegént* ne felejtsd el, **És az nyomorultnak légy** *segétséggel.*	6. Még azt is mondja az ő *szívében,* Hogy Isten ezzel semmit **sem** gondol; :/: Orcáját elrejti ezek ellen, Szemét *behúnyja, máshová fordul.* Kérlek Uram, *e* dolgon *megindulj,* Nyújtsd ki kezed, *a szegényt* ne felejtsd el, ***A*** **nyomorultnak légy jó** *segítséggel!*
7 Miért mívelné *az* gonosz ember, Hogy **káromlja, csúfolja az** Istent? Szívében mond: *Számot* Isten nem kér, De te, Uram, értesz és látsz mindent, Azért *az* szegény csak reád *teként,* *Az* nyomorult árva **tebenned** bízik, **És tőled kegyesen** megsegíttetik.	7. Miért mívelné *a* gonosz ember, Hogy **káromolja s csúfolja** Istent? :/: Szívében mond: *számot* Isten nem kér. De te, Uram, értesz és látsz mindent. Azért *a* szegény csak reád *tekint,* *A* nyomorult, **az** árva **benned** bízik, **És kegyesen tőled** megsegíttetik.
8 Törd meg az istentelennek karját, Hívd *elődben* és idézd *törvénben,* Vizsgáld és ítéld meg gonoszságát, *Ekképpen* nem *mér jőni elődben,* És így örökké regnál az Isten. **Ez világot igazsággal vezérli,** **Az pogányokat földről mind eltörli.**	8. Törd meg az istentelenek karját, Hívd *elődbe* és idézd *törvénybe,* :/: Vizsgáld és ítéld meg gonoszságát, *Ekképen* nem *mer jönni elődbe.* És így örökké regnál az Isten*:* **A pogányokat földről mind eltörli,** **És igazsággal szent népét vezérli.**

9 Uram, tekintsd meg *az* nyomorultat, *Az szelédeket kegyessen* tartsd meg, Vedd **füleidben** *kiáltásokat,* Erősítsd *szíveket, vigasztald* meg, *Az* szegény árvákat védelmezd meg, Zabolázd meg az erőszaktevőket, **Gonoszoktúl ez földön ódd népedet.**	9. Uram, tekintsd meg *a* nyomorultat, *A szelídeket kegyesen* tartsd meg; :/: Vedd **füledbe ő** *kiáltásukat,* Erősítsd *szívüket, vigasztald* meg. *A* szegény árvákat védelmezd meg, Zabolázd meg az erőszaktevőket*:* **E földön óvd a gonoszoktól néped.**
Az 1/1-ben a *Mire* 'miért' a jelentésnek megfelelően *Miért*-re cserélhető. Az 5. versszak elhagyása tartalmi okokból (is) helyeselhető. Elhagyható lenne még a 8. versszak is. Az Ék. 1996 az 5–8. verseket hagyja el. A 4/5-ben a *megáll barlangot* szószerkezet jegyzetelendő, jelentése: 'lesben áll barlangban, barlangnál'.	

XI. ZSOLTÁR C. M.	*Marot K., 1496–1544*
Dávidnak panassza az Saul ellen.	11. Kishitűség ellen *Bourgeois L., Genf, 1551*
1 Az Istenben bízom jó *reménséggel,* Miért szóltok hát **ígyen** lelkemnek? Hogy én *az* ti **hegyetekről** fussak el, És mint egy madár*,* messze *röpöljek?* Mert *az* kegyetlenek *íveket* **szerzik,** Hogy *az* tiszta *szívőköt meglőjjék?* Már *az nyilakot* az *idegben* **vetik.**	1. Az Istenben bízom jó *reménységgel,* Miért szóltok hát **így én** lelkemnek, Hogy én *a* ti **hegyetekre** fussak el, És mint egy madár messze *repüljek?* Mert *a* kegyetlenek *ívüket* **szegzik,** Hogy *a* tiszta *szívűket meglőjék,* Már *a nyilakat* az *idegbe* **vették.**
2 **De véghez nem vihetik ők ez dolgot,** **Megromlanak igyekezetekben,** **Mert az hív ember vajjon s' kinek ártott?** Az Istennek temploma mennyekben, *Ottfönn* vagyon szent *széki, mellyből* széjjel Szemei mindent néznek *élessen,* Földi népet is megnézell és szemlél.	2. **Mert igaz ő, és igazságot szeret,** **És kedves orcát mutat azoknak,** **Kik igazságban rendelik éltüket.** Az Istennek temploma mennyekben, *Ott fenn* vagyon szent *széke, melyből* széjjel Szemei mindent néznek *élesen,* Földi népet is megnézell és szemlél.
3 **Az Isten megpróbálja az igazat,** **És gyűlöli az erőszaktevőt** **Az káromlókra záporessőt bocsát,** **Rájok döjt tüzet, kénköves essőt,** **Az istentelenekre háborút ejt,** **És nagy szélvésszel itatja őköt,** **Fejekre szörnyű forgószelet burejt.**	3.
4 Mert ő igaz, és igazságot szeret, És kedves orcát mutat azoknak, Kik igazságban rendelik élteket. A 4. versszak az énekeskönyvben a 2.-ban kihagyott sorok helyére, a 2.	4.

versszak elejére került. Jelölés: „3–4. – – –” [kimaradt].	
Az 1/3-ban a *hegyetekről* szó módosítandó (? *hegyek közé*), ez az Ék.-ben a revideált Károlyi Gáspár-féle fordítás (Bp., 1908 és további kiadások = RK) szerint történt (1: „hogy mondhatjátok az én lelkemnek: fuss a ti hegyetekre, mint a madár?!”), de l. ÚF: „hogyan mondhatjátok nekem, Menekülj a hegyre, mint a madár?”. Az 1/5-ben az *ívüket szegzik* helyett javaslat: *íjuk feszítik*; *a nyilakat az idegbe vették* helyett „… *teszik* vagy *vetik*”, l. ÚF 2 is: „Mert a bűnösök már feszítik az íjat, rátették a nyilat a húrra”. S vö. még: „Idegbe veti nyilát”. Az *íjuk készítik* szövegmódosítás szemantikailag szintén megfelelne az eredetinek. Az összevonás nem szerencsés, mert az 1. és 2. strófa között logikátlan okhatározói viszony jön létre (*Mert…)*. S a lezáró általánosabb jellegű megállapítás is elmarad. Jobb lenne pusztán a 3. versszakot elhagyni.	

XII. ZSOLTÁR C. M.	*Marot K., 1496–1544*
Dávidnak Saul ellen való panaszolkodása.	12. Imádság szorongattatásban *Bourgeois L., Genf, 1551*
1 Szabadíts meg és tarts meg, Uram Isten, Mert szentid elfogytak, nincs **jótévő,** És **ez** földön már sok *az tökélletlen,* Nincs emberek közt igaz *beszédő.*	1. Szabadíts meg és tarts meg Uram Isten, Mert szentid elfogytak, nincs **jól tévő,** És **a** földön már sok *a tökéletlen,* Nincs emberek közt igaz *beszédű.*
2 Ezek egymásnak szólnak csak hívságot, *Dolgokat* festik szép beszédekkel. Hízelkedvén mutatnak nyájasságot, De *nyelvek* nem *eggyez ő szívekkel.*	2. Ezek egymásnak szólnak csak hívságot, *Dolgukat* festik szép beszédekkel; Hízelkedvén, mutatnak nyájasságot, De *nyelvük* nem *egyez ő szívükkel.*
3 Csalárd **ajakokot elveszti** Isten, Eltörli hízelkedő *nyelveket,* Kik *kevélységekben* szólnak nagy *fönnyen,* És **csak** csúfolják az **együgyőket.**	3. Csalárd **ajkukat elveszti az** Isten, Eltörli hízelkedő *nyelvüket,* Kik *kevélységükben* szólnak nagy *fennen,* És csúfolják az **együgyűeket.**
4 És azt mondják: *Jer,* tegyük azt nyelvünkkel, Hogy minket minden nagyra becsüljön, **Miénk szájunk, ajkunk, bírunk ezekkel,** **Kit uraljunk? velünk ki pöröljön?**	4. És ezt mondják: *jer,* tegyük azt nyelvünkkel, Hogy minket minden nagyra becsüljön; **Ajkunkkal, szánkkal elbírunk ezekkel,** **És senki sincs, ki velünk pöröljön.**
5 Azért mond Isten: *Imé, az* szegények Elhagyatnak, öletnek, pusztulnak, Azért őket megszánom és *fölkelek,* És **kimentem kezekből** azoknak.	5. Azért mond Isten: *ímé a* szegények Elhagyatnak, öletnek, pusztulnak; Azért őket megszánom és *felkelek,* És **kezükből kimentem** azoknak.
6 Az Istennek mondási *olly* igazak, Mint *az* drága ezüst, kit *az* tűzben Az ötvösök kohókban tisztítottak, És hétszer megeresztettek szépen.	6. Az Istennek mondási *oly* igazak, Mint *a* drága ezüst, kit *a* tűzben Az ötvösök kohókban tisztítottak, És hétszer megeresztettek szépen.

7 Tartsd meg azért népedet, *kegyelmessen,* Kérünk, jóvoltodból reánk *tekénts,* Őrizz meg örökké *ez* nemzet ellen, Hozzánk mindenkor jókedvet jelents.	7. Tartsd meg azért népedet *kegyelmesen,* Kérünk, jóvoltodból reánk *tekints!* Őrizz meg örökké *e* nemzet ellen, Hozzánk mindenkor jókedvet jelents*!*
8 Mert az gonoszok nagy *fönnyen* forgódnak, Udvaroltatnak nagy *kevélségben,* Midőn *az* rosszak *fölmagasztaltatnak,* És *az* jó ember nincs *böcsületben.*	8. Mert a gonoszok nagy *fennen* forgódnak, Udvaroltatnak nagy *kevélységben,* Midőn *a* rosszak *felmagasztaltatnak,* És *a* jó ember nincs *becsületben.*
Az 1/2-ben a *szentid* szó jegyzetben magyarázandó, értelme: 'híveid, választottaid'. Ugyanitt a *jól tévő* helyett javaslat: *jót tévő* vagy *jótévő*, esetleg az 1/4-ben az *igaz beszédű* helyett *igazt beszélő* (a rím miatt), a 3/4-ben az eredeti *együgyőket* helyett pl. *szelídeket*. A 4. változtatásai jók. A 6/4-ben a *megeresztettek* szót értelmezni kellene, vagy kicserélni a *megolvasztottak*-kal. (A jegyzetben való értelmezés, illetve a megfelelő szócsere több más esetben is egyaránt választható lehetőség.) A 8. versszak elhagyható, a tartalmon ez lényegében nem változtat (vö. ÚF), az Ék. 1996-ból szintén kimaradt.	

XIII. ZSOLTÁR C. M.	*Marot K., 1496–1544*
Dávidnak megszabadulásért való könyörgése.	13. Meddig még? *Bourgeois L., Genf, 1542*
1 *Miglen* felejtesz el, Uram, *Mig* nem emlékezel rólam? *Az* te orcádat *énelőlem,* Örökké *elrejted-é* tőlem? Mire nem könyörülsz rajtam?	1. *Míglen* felejtesz el, Uram, *Míg* nem emlékezel rólam? *A* te orcádat *én előlem,* Örökké *elrejted-e* tőlem? Mire nem könyörülsz rajtam?
2 *Mig* tanácskozzam *szivemben,* *Mig* keseregjek elmémben, Még nappal is csak gondolkodván*?* Ellenségem reám *mig* rohan*,* *Mig* uralkodik fejemen?	2. *Míg* tanácskozzam *szívemben?* *Míg* keseregjek elmémben, Még nappal is csak gondolkodván*,* Ellenségem reám *míg* rohan*?* *Míg* uralkodik fejemen?
3 *Tekénts* reám, kegyes Uram*,* Szánjad meg az én nyavalyám*,* Szemeimet világosítsd meg, Hogy életemben viduljak meg, Halálban el ne aludjam.	3. *Tekints* reám, kegyes Uram*!* Szánjad meg az én nyavalyám*!* Szemeimet világosítsd meg, Hogy életemben viduljak meg, Halálban el ne aludjam.
4 Hogy ellenségem ne mondja: *Imé,* erőt *vöttem* rajta. És azon ők örvendezzenek, Ha engemet elejthetnének, És nem állhatnék lábamra.	4. Hogy ellenségem ne mondja: *Íme,* erőt *vettem* rajta*!* És azon ők örvendezzenek, Ha engemet elejthetnének, És nem állhatnék lábamra.
5 Mert én bízom jókedvedben,	5. Mert én bízom jókedvedben,

Ki *megvigasztalsz* szívemben, Örvendez azért az én lelkem, Hogy **az Isten** én segedelmem, **Kiért** *dicsérem* énekben.	Ki *megvigasztalsz* szívemben. Örvendez azért az én lelkem, Hogy **Isten az** én segedelmem, **Melyért** *dicsérem* énekben.
A *Míglen* 'meddig' jelentése – ha szükségesnek tartjuk – magyarázható jegyzetben, ami a további *míg* szavak értelmére szintén rávilágít. Az 1/5-ben a „*Mire" „ Miért"*-re cserélhető. A 2. és a 4. strófa elhagyható, akárcsak az Ék. 1996-ban.	

XIV. ZSOLTÁR C. M.	*Marot K., 1496–1544*
Panaszolkodása Dávidnak az Saul ellen.	14. Isten erősebb, mint ellenségei *Bourgeois L., Genf, 1542*
1 *Az* bolond így szól az ő szívében: Nincsen Isten*:* azért gonoszságban él*,* *Utálatos* bűnt *tészen,* semmit nem fél, Ez egész földön *azki* jót tegyen, Senki nincsen.	1. *A* bolond így szól az ő szívében: „Nincs Isten" azért nagy gonoszságban él; *Útálatos* bűnt *teszen,* semmit nem fél, Ez egész földön*, aki* jót tegyen, Senki nincsen.
2 Az Úr az égből alátekinte*,* *Ez* földön az emberek fiaira, Hogy meglássa ha kinek esze volna, Ha **az Istent valaki** keresné És tisztelné.	2. Az Úr az égből alátekinte *E* földön az emberek fiaira, Hogy meglássa*,* ha kinek esze volna, Ha **valaki az Istent** keresné*,* És tisztelné.
3 De azt jól látja dicsőségében, Hogy *az* jó útról eltértek mindenek, Mindnyájan *förtelmes* bűnben hevernek*,* *Azki* az Istent tisztelné híven, Csak egy sincsen.	3. De azt jól látja dicsőségében, Hogy *a* jó útról eltértek mindenek, Mindnyájan *fertelmes* bűnben hevernek*;* *Aki* az Istent tisztelné híven, Csak egy sincsen.
4 De *az hamissak* meg nem gondolják, Hogy népemet, mint **az kenyért** *megeszik,* Meg nem térnek, sőt *magokat* elhiszik. **Az Istent segétségül** nem *híják,* Sem uralják.	4. De *a hamisak* meg nem gondolják, Hogy népemet, mint **kenyeret,** *megészik;* Meg nem térnek, sőt *magukat* elhiszik. **Segítségül az Istent** nem *hívják,* Sem uralják.
5 **Itt azért erőssen** megrémülnek, Midőn *eszekben* veszik, hogy az Isten Az ő híveit megtartja *kegyessen,* Mert ő mellé áll *az* jó nemzetnek, Mint híveknek.	5. **Azért erősen majd** megrémülnek, Midőn *eszükbe* veszik, hogy az Isten Az ő híveit megtartja *kegyesen;* Mert ő mellé áll *a* jó nemzetnek, Mint híveknek.
6 De néktek semmi gondotok erre, Hanem ti csak csúfoljátok *az szegént,* *Azki* tiszta szívből féli az Istent, És csak őtet hívja *segédségre* És mentségre.	6. De néktek semmi gondotok erre, Hanem ti csak csúfoljátok *a szegényt,* *Aki* tiszta szívből féli az Istent, És csak őtet hívja *segítségre* És mentségre.

7 *Az* Sionról *vajjon* **s'** ki *jövendel,* Ki *az* szent *Izráelt* megszabadítja? Ha Isten fogságból népét kihozza, Örvend *az* Jákob és az Izráel Teljes szívvel.	7. *A* Sionról *vajon* ki *jövend el,* Ki *a* szent *Izraelt* megszabadítja? Ha Isten fogságból népét kihozza, Örvend *a* Jákób és az Izráel Teljes szívvel.
az 1/2-ben az *azért* elé vessző kell. A 4–6. versek elhagyhatók, mint az Ék. 1996-ban. Egyébként a 4/2-ben a változtatások nem szerencsések; lentebb az *ural* szó jelentését pedig jegyzetben magyarázni kellene ('úrként tisztel'; ez a szó más zsoltárokban is előfordul).	

XV. ZSOLTÁR C. M.	*Marot K., 1496–1544*
Isteni félelemről és jó életről való tanúság.	15. Ki mehet az Úr elé? *(1539) Bourgeois L., Genf, 1542*
1 Uram, ki lészen lakója *Az* te *fölséged* sátorának? Jelentsd meg és add tudtomra, Ki lészen örök lakosa Szent hegyednek és hajlékodnak.	1. Uram, ki lészen lakója *A* te *felséged* sátorának? Jelentsd meg és add tudtomra, Ki lészen örök lakosa Szent hegyednek és hajlékodnak*?*
2 *Azki* jár igaz életben Szól és szolgáltat igazságot, **Igazán forog** mindenben, És *hívséges* ő szívében, És szereti *az* jámborságot.	2. *Aki* jár igaz életben*,* Szól és szolgáltat igazságot, **Forgódik híven** mindenben, És *hűséges* ő szívében, És szereti *a* jámborságot.
3 Ki az ő felebarátját Ő nyelvével nem rágalmazza, Kárral nem bántja szomszédját, Nem rútolja atyjafiát És tisztességét nem gyalázza.	3. Ki az ő felebarátját Ő nyelvével nem rágalmazza, Kárral nem bántja szomszédját, Nem rútolja atyjafiát, És tisztességét nem gyalázza.
4 Az istentelent utálja, Az **istenfélőket szereti,** **Őket** tisztességben tartja, Esküvését meggondolja, Ha kárt **vall is,** azt meg nem szegi.	4. Az istentelent utálja, Az **istenfélőt megbecsüli,** **Őt nagy** tisztességben tartja, Esküvését meggondolja, Ha kárt **is vall,** azt meg nem szegi.
5 *Azki pénzivel* él híven, *Kölcsönád,* de nem kér uzsorát, Az ártatlan ember ellen*,* Ajándékot ő nem *vészen,* *Azki* így *teszen,* az megállhat.	5. *Aki pénzével* él híven, *Kölcsön ád,* de nem kér uzsorát; Az ártatlan ember ellen Ajándékot ő nem *veszen:* *Aki* így *tészen,* az megállhat.
A 4/4-ben az *Esküvését meggondolja* helyett javallható: *Esküvését jól megállja*, vagy pedig magyarázni kellene a szót, értelme: 'gondol rá, nem felejti el'.	

Abstract

On the Question of the Textual Tradition of the Psalms Translated by Albert Szenci Molnár

(Comparing the Original and Today's Hungarian Reformed Psalter Hymnal texts of the first fifteen Psalms)

After a short introduction the article compares the original texts of the first fifteen Psalms as the 1607 *Psalterium Ungaricum* of Albert Szenci Molnár with that of the 1948 Psalter Hymnal. By placing the two texts side by side various differences can be seen: the ones resulting from the phonetic development of the language (typed in *italics*) and the ones resulting from deliberate word or text modifications aiming at better understanding or acceptance (typed in **bold**). The authors comment some of the differences and modifications at the end of the Psalm in question. They consider some modifications appropriate and justified, while in other cases they either argue for the original translation or suggest a different modification. The article provides only a sample of such a textual comparison. However, its conclusions may be used in the process of compiling the new Reformed Psalter Hymnal.

R. Várkonyi Ágnes

Comenius a nemzetek tanítója

című kiállítás megnyitója a Nagykönyvtár díszteremében Sárospatakon 2011. június 26-án

"Rettegjetek a tudatlanságtól!" Hölgyeim és Uraim! Tisztelt Közönség! Comenius (1592-1670) szavait idéztem. A *Labyrint sveta,* magyar fordításban a *Világ útvesztője és a szív paradicsoma* című, 1623-ban írt világhírű művében elmondja, hogy az ifjú vándor a hírhajhászók országába jutva, látja, hogy az emberek hol sírnak, hol nevetnek, hirtelen rémületbe esnek, s azután minden átmenet nélkül vad örvendezésben törnek ki. Aszerint, ahogy a hírközlők sípjai szólnak. A harmincéves háború első éveiben járunk. Most születik a közvélemény. És Comenius figyelmeztet, ha a társadalom tájékozatlan és tudatlan, könnyen lesz hiedelmek, álhírek, hisztériák áldozata. Ha nem vértezi a tudás, úgy táncol, ahogy különböző hatalmak sanda érdekei jegyében fújják a hírhordozók.

Talán ez is kifejezi, hogy mennyire izgalmas, ha a 21. század messzeségéből csak egy kicsit is Comenius világába beletekintünk. Gazdag életművéről látszólag könnyen tájékozódhatunk, mert könyvtárnyi hazai és külföldi irodalom nyújt segítséget. Nem utolsósorban pedig a 25 éve működő Magyar Comenius Társaság Bibliotheca Comeniana kötetei adnak eligazítást. De egyben meg is nehezíti, hogy átfogjuk tevékenységét. Pestalozzi (1746-1827) annakidején még a pedagógia Gallileijének nevezte. De tudjuk, amint haladunk előre az időben, egyre újabb és újabb arcát fordítja felénk a múlt. Mára felfedezték a filozófust, a teológust, a humanistát, a diplomatát, a költőt. Az egész Európa megújításán gondolkodó reformert. Akit úgy foglalkoztatott a népek etikai, hitbeli nevelése, hogy egyben a harcban álló országok megbékélésén munkálkodott. Sokszor mellőzték, kisajátították, lekicsinyelték, de soha nem felejtették el teljesen. Mégis úgy érezzük, századunk minden addigi évszázadnál jobban rá van utalva, hogy eredeti teljességében ismerje Comeniust, és megértse üzeneteit.

Kora a 17. századi változó Európa. Az állandósult háborúk, a hadügyi forradalom, az információrobbanás, a nagyhatalmak Európája. Az általános lehűlés, az úgynevezett kisjégkorszak ideje. Magyarország három részre törve, mint hadszíntér és hátország küzdött, hogy megőrizze, visszaszerezze szabadságát. A kortársak szívesen fejezték ki életérzésüket a kiútkeresés ősi szimbólumával. És a válságokkal küzdő 21. század embere is léthelyzetén gondolkodva egyre gyakrabban véli úgy, hogy labirintusba került.

Jan Amos Komensky, a Cseh- Morva Testvérek lelkésze, majd püspöke személyes életében is végigszenvedte a háború minden tragédiáját. Feleségét, gyermekeit a háború hiénája, a pestis vitte el. Háza hamuvá lett, könyveit, kéziratait tűzre hányták a zsarnok zsoldosok. Menekülnie kellett, száműzött lett. A labirintusból kivezető Ariadné fonalat már igen korán az iskolarendszer, a nevelés, a tanítás reformjá-

ban vélte megtalálni. Átfogó új nevelési rendszert dolgozott ki, s a jövő zálogát a tudás, a műveltség modernizációjában jelölte meg. Miután Angliában és Svédországban megreformálta az oktatást, meghívták Franciaországba, s ő mégis inkább Sárospatakra jött.

Többféle vélemény él róla, hogy az ismételt meghívás után végül miért választotta a Szajna-parti város helyett a Bodrog-parti kollégiumot. Meglátogatta idemenekült hittestvéreit. Vállalta Lorántffy Zsuzsanna fejedelemasszony és az ifjú Rákóczi Zsigmond kérésére, hogy megreformálja a kollégiumot. Ez mind igaz. Mégis eddig kevéssé ismert magyarázatot diplomáciai elgondolása adhat.

1650 és 1654 között Sárospatakon írta legfontosabb pedagógiai műveit: az *Orbis sensualium pictust,* a kiállításon látható *Scola Ludus*-t, a *De cultura ingeniorum*-t s a később, az 1659-ben megjelent *Gentis felicitast.* Az iskolai tananyagot a neveléssel, a nevelést a műveltséggel szerves egységben látta. Szorgalmazta, hogy a lélek és a test gondozása, az ész és az érzelemvilág, a tudomány és hit követelményeinek kielégítése harmonikusan érvényesüljön az ifjú generáció felkészítésében.

Többek között azt is javasolta, hogy a tanulók rendszeresen olvassanak a tanórákon külföldi újságokat, hogy gyakorolják a nyelvet, és naprakészen kövessék a világ eseményeit. Amikor ezt egy tanári továbbképzésen megemlítettem, hatalmas sóhaj lett a válasz: „hol vagyunk mi még ettől!"

Mintha a 21. századnak előredolgozott volna. Egyik korai művéből, a *Didactica Magna*-ból – mint későbbi műveiből egyaránt – nyilvánvaló, hogy a modernizáció nem egyszerűen a gazdaság függvénye, hanem elsősorban gondolkozásmód, a szellemi és anyagi erőforrások minél teljesebb, kreatívabb igénybevételére. Módszert, találékonyságot, alkalmazást jelent. Megállapítása ma érvényesebb, mint valaha: *„ha egy nemzet bőven el van látva jó könyvekkel, fényleni fog."* S ki indokolná jobban a szomszéd országokban élők jogát anyanyelvükhöz, mint a nemzetek tanítómestere: *Anyanyelv nélkül olyan az ember, mint a gyökértelen fa."*

Kritikáját Magyarországról sokat idézték. Már 1650. november 24-én a pataki iskola nagytermének falai között elhangzott beköszöntő beszédében kritikusan szólt az országról, és nem fukarkodott a megrovó szavakkal a *Gentis Felicitas* címmel tartott búcsújában sem.

Kertelés nélkül felfedte a magyar társadalom hibáit: „óhajtanok kellene a belső békét, mert ha van hely a nap alatt, ahol az irigység, széthúzás és a gyűlölség az úr, ez az a hely. Alig fordítanak bárhol a világon kevesebb gondot a közjóra, mint nálunk." A törvényeket nem tartják meg, és azok nem érvényesek mindenkire. Mindenfelé az erőszak uralkodik. Vannak ügyeskedők, tétlenek, lebzselők, akik kerülik a tisztességes munkát. „Nem tudjuk garantálni az utas biztonságát, a tulajdon védelmét. Szaporodik az útonállás, rablás, tolvajlás, úgyhogy saját házában sincs az ember biztonságban." Az ország királya idegen, és ez szabadságának elvesztésével fenyeget. S a legmegdöbbentőbb megállapítását olvasva, úgy érezzük, mintha megállt volna az idő: „Gazdagok vagyunk koldusokban, gyakori betegségekben, korai halálokban, elnéptelenedő vidékekben."

Vajon hiteles ez a lesújtó kép? Sárospatakról alig mozdult ki, de jó kapcsolatai voltak, és nagyon sokat tudott Magyarországról és Erdélyről. Ott volt Hágában 1626-ban, amikor Bethlen Gábor követei megérkeztek, hogy bekapcsolódjanak a

hágai szövetségbe. Lengyelországban pedig részt vett a térség protestánsainak 1645. évi tanácskozásán.

Bátran közölte a súlyos diagnózist, mert biztos volt benne, van kivezető út. Nemcsak valami elvont elméleti elgondolásból vezette a jobbítás szándéka, hanem konkrét megfigyelésekből és tapasztalatokból átfogó koncepcióvá érlelt program jegyében cselekedett.

A *De cultura ingeniorum* (*A lelki tehetségek kiművelése)* címmel elhangzott beszédében fejtette ki a megújulás alapját. Megszólításában annyi szeretet sűrűsödik össze, mintha magáénak vallaná végrendeletében említett magyar édesapja nemzetét: „Kedves magyarjaim, én reménységeim!" Szónoki tehetségéről kevés szó esett, pedig nagyon értett hozzá, hogy úgy adja elő véleményét, mintha az a hallgatók fejéből pattant volna ki. „Ebben az iskolában megjelentek a világosság szikrái. Titeket is megérintett már tökéletlenségetek érzése, és elfogott a jobb, igazabb és teljesebb tudomány iránti vágy."

Célját természeti hasonlattal fogalmazta meg: „a tehetségek ne maradjanak műveletlenül, mint az erdős vad hegységek és az elhagyott pusztaságok, hanem nagy gonddal megműveltessenek, mint a virágos kertek, a szőlő és a faültetvények." Miként valósítható ez meg? Felvázolta a társadalom tagjaiban rejlő tehetségek gondos, teljes, egyetemes, minden addiginál jobb kiművelésének követelményeit.

Ma is érvényes, ahogy a tehetség fogalmát meghatározta. A tehetség „lelkünk velünk született ereje, arra képesít, hogy minden dolgot megértsünk, a megértettből jobbakat válasszunk, a kiválasztottakat buzgalommal kövessük és elérjük, és az elérteken tetszés szerint uralkodjunk."

A tehetség „nemzeti kincs." Kiműveléséért az egész társadalom felelős. A szülők, a tanárok, a nevelők, az iskolák, a jó könyvek. Felelősek a tudós, okos emberek, akikkel jó, ha az ifjak sokat együtt vannak, és felelősek az állam tisztviselői. Sok minden pedig Isten kegyelmén múlik.

Érdekes, ahogy összehasonlítja a művelt és a műveletlen nemzeteket. „A művelt nemzetek úgy működnek, mint az óraművek, rendben intézik magán- és közügyeiket. A műveletlenek olyanok, mint a széthulló rőzseköteg. A művelt nemzeteknél mindenki szolgál mindenkinek, mindenki megteszi kötelességét. A műveletlenek között senki nem alkalmazza munkáját a másikhoz, minden széthullóban van.

A művelt nemzetek gazdagok, bőségben élnek, a műveletlenek szegénységben tengődnek. A művelt nemzetek ismerni akarják a századok folyását, hogy szemük előtt tartva a múltat megjavítsák a jelent a jövő hasznára. A műveletlenek nem ismerik a múltat, a jelennel szemben balgák, a jövőre készületlenek." A művelt nemzetek fiai az idegenekkel szemben nyájasak, a hozzájuk betérőkkel emberségesek. A műveletlenek durvák, előzik az ismeretleneket. A művelt nemzetek kihasználják a föld értékeit, mindent hasznukra fordítanak, még az utcák szemetét is összegyűjtik és meghatározott célokra felhasználják. A műveletleneknél minden szennyes, szemetes és piszkos. A művelteket gyönyörködteti Orfeus citerája, a muzsika, a műveletlenek annyit értenek hozzá, mint szamár a lanthoz.

Ennyi is elég, hogy osszuk a cseh kutatók véleményét: Comenius századának minden terhét viselve is a polgárosodás úttörője volt.

A kiállításon látható Comenius térképe Morvaországról. Nyilván sok szemlélőjében felmerül majd a kérdés: Mit jelenthet ez a térkép? Kivált, ha jó a szeme és

elolvassa rajta az évszámot is: 1664. S aki emlékezik még középiskolai történelem óráira, tudja, hogy 1664 Zrínyi Miklós horvát bán nagy, európai visszhangot keltő török elleni téli hadjáratának és a győztes szentgotthárdi csatának esztendeje. Gondolhatja, micsoda véletlen, hogy a cseh–morva testvérek püspökének éppen ebben az esztendőben kellett Morvaország térképe. Csakhogy ez nem véletlen! Nagyszabású koncepció tanúsítványa, Zrínyi és Comenius szellemi találkozásának dokumentuma.

Szerette Magyarországot. Hangsúlyozta, hogy az ország szerencsés föld, bőségben van a kenyér, a bor, a barom, csak nem eléggé művelik. Gazdag bányakincseiből mások, idegenek gazdagodnak. „Nem habozom nyíltan is azt állítani, hogy ha ti, hunok tehetségetekkel élni tudtok, Európa egy népénél sem fogtok bölcsességben hátrább állni." Magyarország hivatását így határozta meg: „ti magyarok vagytok a legalkalmasabbak, hogy egyesíthessétek Északot, Nyugatot és Keletet."

Mit jelentenek ezek a súlyos szavak? Ha Magyarországról írt, nem feledkezett meg Morvaországot, Sziléziát, Csehországot, Lengyelországot megemlíteni. Ennek a ma Közép-Európának nevezett térségnek a 17. század közepén két égető problémája volt. Az egyik a belső béke hiánya, a másik a török. A harmincéves háborút lezáró vesztfáliai béke (1648) minden jó szándéka ellenére nem rendezte Közép-Európa helyzetét. Csehországot az abszolút vesztes helyzetében hagyta, s Comenius fájdalmasan állapította meg: „bennünket kihagytak a békéből… soha nem adják meg nekünk a lelkiismereti szabadságot." S ettől kezdve azon dolgozott, hogy megtalálja a vesztfáliai sokk feloldásának lehetőségét, kidolgozza a Közép-Európa országait nem kirekesztő, hanem egyenrangú félként kezelő egyetemes béke koncepcióját. Széleskörű nemzetközi információs hálózatot épített ki, Amsterdamban szellemi központ jött létre körülötte, és a Hollandiában, Angliában tanuló magyarországi és erdélyi diákok is sűrűn felkeresték.

Elképzelésében Magyarországnak kulcsszerep jutott. Két meggondolásból. Az ország földrajzi helyzetéből is következik, hogy mint a múltban, a térség stabilizáló tényezője legyen a jövőben is. Főleg pedig Magyarországot sújtotta legjobban a török, területének kétharmadát az Oszmán Birodalomhoz csatolták, s Erdély Isztambul protektorátusa alatt állt. De már nemcsak próféciák hirdették a török uralom közelgő elmúlását! 1645-óta folyt a velencei-török háború, Zrínyi sikeres mozgalmat indított és nemzetközi szövetséget hozott létre a török európai hatalmának visszaszorítására. Az újabb kutatások kimutatták, hogy Comenius felismerte Zrínyi vállalkozásának jelentőségét, és együttműködött vele. Tudatában volt, hogy az oszmán terjeszkedés Közép- Európa többi országát is fenyegeti. Úgy vélte, ha egy idegen hatalom megszáll egy országot, s az elveszti függetlenségét, ott eluralkodik a műveletlenség és az elmaradottság.

Az 1663-1664. évi török háborút Morvaország nagyon megszenvedte. Zrínyi 1664 elején megjelent angol életrajzának ismeretlen írója leszögezte: a törökök Sziléziát kifosztották, Morvaországot pusztasággá tették. Egy másik angol tudósítás a szemtanúk borzalmas élményeiről számol be. Tizenötezer tatár lovas és negyvenezer janicsár özönlötte el Morvaországot, felégették Passig, Thouron, Moron, Osztrava és más városokat, több mint hatvan várat és falvat, az utak mentét elborították a lekaszabolt férfiak, nők, gyerekek tetemei, és ezreket hurcoltak rabságra. Comenius tudott Morvaország pusztulásáról, s a térkép nyilván a török háborúval összefüggésben készült.

Leszögezte, ha Közép-Európa országai elvesztik a békét, a világ, vagyis Európa kettéhasad. S a következő generációk lesznek igazán vesztesek. „Egyetlen ország, egyetlen nép sem élhet biztonságban, amíg a béke nem lesz egyetemes." Comenius szerint a művelt nemzetek egysége úgy működik, mint az érzékeny óramű. A háborúk tönkretették Európa óráját. Egymást ölték a nemzetek, és a Nagy Órásmester műve elromlott. Meg kell szerkeszteni Európa békéjét, hogy ismét biztonságos legyen a világ. Két követelményt vázolt fel. Az egyiket *a Schola ludus* lapjain fogalmazta meg: „Békességben kell élni, konföderációt kell kötni a szomszédos népekkel és az ország belsejében egyenlő jogokat kell adni minden polgárnak." A másikat az *Angelus Pacis* című 1667-ben az angol-holland béketárgyalásokon, Bredában elmondott beszédében fejtette ki. A hatalmak hagyjanak fel az újfajta háborúkkal, amelyeket a tengerek feletti uralomért és az új földrészek megszerzéséért indítottak, mert Európa vallja kárát. Mintha féltette volna már akkor Európa önazonosságát.

Descartes száműzetése idején inkognitóban élt Leiden mellett, és senkit sem fogadott, csak Comeniust. S így búcsúzott tőle: „én nem lépem túl a filozófia határait, nálam csak egy része lesz annak, ami egészen a tiéd."

Naardenban, a református templomban sírja fölött Sárospatak emblémája is látható. S több mint megtisztelő, hogy a nagy egészből ezt a néhány töredékes gondolatot itt, a sárospataki Nagykönyvtár dísztermében mondhattam el. A kitűnő kiállítás nemcsak Comenius emlékét, de jelenvalóságát is tudatosítja határainkon innen és határainkon túl. Szól mindenkihez, akit foglalkoztat Magyarország jövője, és tudja, mint Comenius, hogy Közép-Európa nélkül Európa békéje, megújulása nem lehetséges. Hiszen a nemzetek tanítómestere ma is elevenen szól át hozzánk a behavazott századok felett, és bízom benne, hogy üzenetét megérti az ifjúság. Köszönet a kiállítás megrendezőinek.

A Magyar Comenius Társaság megalakulása 25. évfordulója alkalmából a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményének *Comenius, a nemzetek tanítója* címmel megrendezett kiállítását megnyitom.

Bolvári-Takács Gábor

Harsányi István akadémiai tagajánlása, 1928

I. Bevezetés

A Sárospataki Református Kollégium alapítása óta számtalan államférfit, tudóst, írót, költőt, művészt adott a magyar kultúrának. A reformkortól kezdve a legkiválóbb személyiségek munkásságuk javát a Magyar Tudományos Akadémia tagjaként fejtették ki. A pataki Kollégium szellemi hatása már az MTA megalapításánál kimutatható,[1] de az is tény, hogy a tanári karban sajátos, jövőt építő visszacsatolás működött, amely magas szintű utánpótlás-nevelésben érvényesült. Sárospatakon számos olyan későbbi akadémikus tanított, akik korábban ugyanitt diákok voltak, s közülük többen – főleg a 19. században – aktív pataki tanárként lettek MTA-tagok. Az összefüggések teljes körű bemutatására most nincs hely, ezt megtettük másutt.[2] Témánk szempontjából elegendő, ha a 20. század elején vesszük fel az események fonalát. Ezen időszakban a Kollégium tanári karából az alábbi személyeket kell megemlítenünk:[3]

A gimnáziumban ifj. Mitrovics Gyula (1871–1965, l. t. 1935)[4] emelendő ki, aki 1893-ban tért vissza Sárospatakra, s 1904-ig tanított itt. 1918-ban ő foglalta el a Debreceni Egyetem akkor létrehozott pedagógiai tanszékét. 1940/41-ben az egyetem rektora volt.[5]

A jogakadémia 20. századi, ekkor már csak két évtizedes működése során a három meghatározó egyéniség Ballagi Géza (1851–1907, l. t. 1888, r. t. 1907); tanítványa, Finkey Ferenc (1870–1949, l. t. 1908, r. t. 1929, t. t. 1938), és az ő tanítványa, Buza László (1885–1969, l. t. 1938, r. t. 1946). Ballagi 1875 és 1902 között tanított.[6] Finkey 1893-tól 1912-ig vezetett katedrát, majd a pozsonyi egyetemre távozott

---

[1] Vö.: Bolvári-Takács Gábor: Teleki József, Sárospatak és az Akadémia = Zempléni Múzsa, 5. évf. 2. sz. 2005. nyár, 82–85. o.

[2] Bolvári-Takács Gábor: Pataki tudósok az Akadémián. A Magyar Tudományos Akadémia és a Sárospataki Református Kollégium szellemi kapcsolatai = Magyar Tudomány, CVII. kötet (új folyam XLV. kötet) 5. sz. 2000. május, 612–620. o.

[3] Munkásságukról röviden lásd: Czegle Imre: A tudományok művelése a Kollégiumban 1849–1919 között. In: A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára (szerk.: Barcza József), Református Sajtóosztály, Budapest, 1981. 202–228. o.

[4] Az akadémiai tagsági formák rövidítései, a továbbiakra nézve is: l. t. = levelező tag, r. t. = rendes tag, t. t. = tiszteleti tag, ig. t. = igazgató tag

[5] Életét és munkásságát legújabban Vincze Tamás elemezte. In: A „Debreceni Iskola" neveléstudomány-történeti vázlata (szerk.: Brezsnyánszky László, a szerkesztő munkatársai: Kozma Tamás és Fekete Károly), Gondolat Kiadó, Budapest, 2007. 87–181. o. A kötetet ismerteti: Bolvári-Takács Gábor = Iskolakultúra, 2009. 5–6. sz. 161–163. o., valamint: uő: = Zempléni Múzsa, 8. évf. 4. sz. 2008. tél, 100–102. o.

[6] Vö.: Bolvári-Takács Gábor: Ballagi Géza és a pataki jogakadémia = Zempléni Múzsa, 7. évf. 3. sz. 2007. ősz, 92–94. o.

(1918-ban rektor is volt). Máig ő az utolsó olyan tudós, aki aktív sárospataki tanárként lett MTA-tag.[7] 1908-ban tért vissza Patakra Buza László, és tanított 1923-ig, a jogakadémia bezárásáig (utóbb Szegeden és Kolozsváron működött, 1943/44-ben rektor is volt).[8] A Ballagi–Finkey–Buza–vonal gyönyörű példája a már említett utánpótlás-nevelésnek.

A rövid életű bölcsészeti akadémián, amelynek felállítása Erdélyi János (1814–1868, l. t. 1839, r. t. 1858) nevéhez fűződik, az irodalomtörténeti tanszéket 1902-től Horváth Cyrill (1856–1941, l. t. 1912, r. t. 1925) vezette. Ő azonban három év múlva visszatért a fővárosba, s ezzel a bölcsészeti akadémia megszűnt.[9]

A teológiai akadémián is generációkon átívelő hatású tanáregyéniségeket találunk, de közülük a 20. században csak Harsányi István (1874–1928) irodalomtörténész, az ószövetség professzora jutott az MTA-tagság közelébe: 1928 elején levelező tagnak jelölték, de a szavazásra, az 1928 tavaszán, 55 éves korában bekövetkezett hirtelen halála miatt, már nem kerülhetett sor. Az utoljára megválasztott olyan akadémikus, aki valaha dolgozott pataki tanárként, a teológia pártállami bezárása előtti utolsó, 1950/51-es tanévében egyháztörténetet oktató Makkai László (1914–1989, l. t. 1985, r. t. 1987) volt.[10]

Harsányi István életútjának részletes bemutatására nincs hely, így csak pályájának legfontosabb adatait adjuk meg.[11] Abaújszántón született, 1874. február 1-jén. Gimnáziumi és teológiai tanulmányait Sárospatakon végezte, ahol teológiai magántanári képesítést is szerzett. 1903-tól gimnáziumi tanár, 1918-tól haláláig a teológiai akadémia ószövetségi tanszékének rendes tanára. 1905-től párhuzamosan haláláig a főiskola főkönyvtárnoka. Filológiai pontosságon alapuló irodalomtörténeti kutatásai számos publikációt és tudományos társasági tagságot eredményeztek. Bekapcsolódott az MTA Irodalomtörténeti Bizottságának munkájába. 1928. február 16-ai keltezésű, eddig publikálatlan akadémiai tagajánlását elsősorban azzal a szándékkal adjuk közre, hogy rávilágítsunk a Sárospatakon a 20. század első felében folyó magas szintű, országosan elismert kutatómunkára, s annak jeles képviselőjére. Másrészt pedig azért, mert Harsányi István az utolsó olyan pataki tanár, akit aktív időszakában Sárospatakról jelöltek – és minden bizonnyal választottak volna be – a tudós testületbe, így ajánlása iskolatörténeti szempontból is kuriózum. A pataki teológiáról őt megelőzően utoljára hetven évvel azelőtt jelöltek és választottak akadémikust Zsarnay Lajos (1802–1866, l. t. 1858), a gyakorlati teológia professzora személyében.[12]

---

[7] Vö.: Ködöböcz József: Finkey Ferenc élete és munkássága, Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc–Sárospatak, 1995.; Dr. Finkey Ferenc emlékkönyv (szerk.: Szathmáry Béla), Jogászok a Kultúráért Alapítvány, Sárospatak, 1995.

[8] Vö.: A Tanácsköztársaság és a pataki Kollégium. Buza László emlékei 1919-ről (közzéteszi: Bolvári-Takács Gábor) = Zempléni Múzsa, 5. évf. 3. sz. 2005. ősz, 79–84. o.

[9] Vö.: Kéky Lajos: Búcsúbeszéd Horváth Cyrill ravatala mellett = Akadémiai Értesítő, 1941.

[10] Vö.: Bolvári-Takács Gábor: Dr. Makkai László (1914–1989). In: Comenius példája. Bibliotheca Comeniana XI. Sárospatak, 2004. 85–90. o.

[11] Részletesen lásd: Harsányi–Emléklapok (szerk.: Marton János), Sárospatak, 1928; Gulyás József: Harsányi István életének és munkásságának vázlatos rajza. In: Gulyás József: Mozaik-darabok, Sárospatak, 1929.

[12] Két évre rá Hegedüs László (1814–1884, l. t. 1860) sárospataki lelkészt, zempléni esperest, a kollégium egyházi gondnokát is megválasztották akadémikusnak, de ő nem tanított a teológián.

Az MTA Könyvtárában fennmaradt, kézzel írott, másfél oldalas akadémiai tagajánlás közlése során megtartottuk a korabeli írásmódot és formát (helyesírás, kis- és nagybetűk, aláhúzások stb.).[13] A szükségesnek ítélt megjegyzéseket (pl. szövegjavítások, rövidítések feloldása stb.) lábjegyzetben adtuk meg. Nem tekintettük azonban feladatunknak a szöveg tartalmának értelmezését vagy kiegészítését, így a benne felsorolt művek bibliográfiai ellenőrzését sem, hiszen forrásközlésünk nem ilyen céllal készült.[14] A tagajánlás körülményeire vonatkozó információkat viszont a közlemény utáni fejezetben összefoglaltuk.

II. A dokumentum

„Az I. OSZTÁLY *B)* ALOSZTÁLYÁBA
LEVELEZŐ TAGNAK:[15]

Harsányi Istvánt a sárospataki főiskola tanárát és főkönyvtárnokát, Akadémiánk Irodalomtörténeti Állandó Bizottságának külső tagját[16] s több tudományos társaság választmányi tagját, az I. osztály B) alosztályába levelező tagnak ajánljuk.

Harsányi István több mint húsz év óta egyik legszorgalmasabb kutatója régi irodalmunknak. Az Irodalomtörténeti Közlemények, Irodalomtörténet, Philol. Közlöny,[17] Akadémiai Értesítő, Magyar Nyelv, Magyar Könyvszemle, Muzeumi és Könyvtári Értesítő, Prot. Szemle,[18] s más folyóiratok[19] hasábjain száznál több kisebb-nagyobb közleménye jelent meg, melyekben számos addig ismeretlen kézirati verset és prózai munkát tett közzé, minők – hogy csak néhányat említsünk – a XVI-XVIII. századi istenes és virágénekek, Zrinyi Miklósról szóló versek, Balassa B.,[20] Petrőczi Kata Sz.[21] több verse, a Ráday- és Csepregi Graduálok, a sárospataki daloskönyvek, Bessenyei Gy.[22] „Debreceni siralma", Szemere Bertalan 46 ifjúkori verse (köztük egy hősköltemény), továbbá Felvinczi György széphistóriája, három iskolai dráma, Kazinczy[23] ismeretlen fordításai, sok érdekes irodalmi levél Vályi András-, Pálóczi Horváth Ádám-, Bessenyei Gy. és Báróczi Sándortól s főkép sok

[13] Az irat lelőhelye: MTA Könyvtára – Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye – Régi Akadémiai Levéltár (a továbbiakban: RAL). Jelzet: RAL 1000/1928.

[14] Erre vonatkozóan lásd Harsányi munkásságának legújabb összefoglalását: Pocsainé Eperjesi Eszter: Id. Harsányi István életrajza és bibliográfiája. In: Széphalom 20. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve (szerk.: Kováts Dániel), Sátoraljaújhely, 2010. 435–446. o.

[15] Az iratra utólag felragasztott címke az ajánlások egységes nyilvántartása végett. Az I. osztály elnevezése 1858 és 1949 között: Nyelv- és széptudományi osztály. Az 1912-ben nevesített B) alosztály: Széptudományi alosztály.

[16] Helyesen: segédtagját. A külső tagsági forma az akkori Alapszabály szerint a „nem magyarul író tudósok" (azaz: külföldiek) elismerésére szolgált, akiknek csak tanácskozási joguk volt.

[17] Philológiai Közlöny

[18] Protestáns Szemle

[19] „s más folyóiratok": utólagos beszúrás, a szövegben szereplő „Ethnographia, Sárospataki Lapok, Történelmi Tár" szövegrész törölve.

[20] Balassi Bálintról van szó.

[21] Petrőczi Kata Szidónia

[22] Bessenyei György

[23] Kazinczy Ferencről van szó.

Kazinczytól és Tompától[24] – mind bevezető vagy jegyzetes magyarázattal, külön tanulmányok az időmértékes verselés történetéről, könyvészeti ritkaságok ismertetése stb., melyek számtalan adalékkal járulnak régibb irodalmunknak és íróink életének bővebb megismeréséhez.

Önállóan megjelent munkái közül a következőket emeljük ki:
1. Kisztei Péter élete és munkái (1863.) Sárospatak 1910.
2. A sárospataki lengyel biblia (készült 1390–1455.) 4-ik töredéke (a többi Prágában, Varsóban és Boroszlóban) 185 levélen, a lengyel irodalom egyik legbecsesebb nyelvemléke, melyet Harsányi fedezett fel. Megjel. Bpest 1909. Két hasonmással.
3. Bessenyei György „Az ember próbája." Bpest, 1912. Akadémiánk kiadása a R. M. Kvtár[25] 30. sz.
4. A reformáció hatása a magyar közművelődésre. 2-ik kiad. 1923. A Bethlen-könyvtár 4. sz.
5. Gyöngyösi István és László sárospataki iskolázása. Sp.[26] 1921.
6. Csokonai Vitéz M. Összes művei öt kötetben. Bpest 1922. (Genius-kiadás) Csokonainak[27] 177 eddig ismeretlen verses és prózai munkájával, melyeket Gulyás Józseffel együtt gyűjtött.
7. Miskolczi Csulyak István élete és munkái. 1926. A debreceni Tisza István tudom. társaság kiadása.
8. A magyar biblia-fordítások története. Bpest, 1927. A Bethlen-könyvtár kiadása.
9. A M. Tud. Akadémia Irodtört. Bizottságának megbízásából szerkesztette s bevezetéssel, jegyzetekkel, név- és tárgymutatóval látta el Kazinczy Levelezése XXII-ik kötetét. Bpest 1927. 555 lap. E kötetben a XXI-ik kötet megjelenése (1911.) óta különböző folyóiratok- és lapokban megjelent 89 levélen kívül majdnem még egyszer annyi (166 db.) az, amit Harsányi maga gyűjtött. A leveleknek több mint fele (140 db.) magától Kazinczytól való. Úgy ezek, mint a hozzáírott levelek nagyon sok becses új adalékot tartalmaznak mind Kazinczy életviszonyai és irodalmi törekvései mind korának főkép társadalmi és irodalmi viszonyai teljesebb megismeréséhez. Az ezeket igen ügyesen összefoglaló bevezetést – az összes ülés engedelmével – az I. osztály f. évi első ülésén Harsányi személyesen olvasta fel, általános tetszéstől kísérve.

Harsányi István lelkiismeretes és megbízható buvárlataival már eddig is igen jó szolgálatokat tett irodalomtörténeti tudományunknak, s mivel legmunkabíróbb férfikorát éli, pusztán a gondozása alatt álló gazdag[28] (70 ezer kötet könyvet és két ezer köteg kéziratot számláló) főiskolai könyvtár további kiaknázása nyomán is – még számos becses tanulmányt várhatunk tőle, ezért levelező taggá választását melegen ajánljuk t. tagtársaink figyelmébe.

Budapest, 1928. febr. 16.[29]

---

[24] Tompa Mihályról van szó.
[25] Régi Magyar Könyvtár
[26] Sárospatak
[27] A szó utólagos betoldás.
[28] A szó utólagos betoldás.
[29] A sor utólag áthúzva a nyomdai előkészítés miatt.

Badics Ferenc t. tag
Császár Elemér r. tag
Szász Károly l. tag
Pintér Jenő
Horváth János l. t.
Kéky Lajos"[30]

III. A tagajánlás körülményei

Az akadémiai jelölés és választás hatályos szabályait ekkor az MTA 1869. évi Alapszabálya és 1912. évi Ügyrendje határozta meg.[31] Eszerint csak a tiszteleti és rendes tagok száma volt korlátozva, a levelező tagoké nem. (Ez utóbbiak azonban kizárólag az osztályülésen rendelkeztek szavazati joggal.) 1928 elején a tiszteleti tagok száma 22, a rendes tagoké 62, a levelezőké 141 volt.[32] Új tagok jelölésére, a saját alosztályában minden akadémikusnak joga volt, az írásbeli javaslatot február végéig kellett benyújtani. A tagajánlásokat a főtitkár csoportosította, kinyomtatta és megküldte valamennyi tagnak. A választásra minden év tavaszán, a nagygyűlés keretében került sor. Az első napon az osztályülések szavaztak saját jelöltjeikről, ebben a levelező tagok is részt vettek. A legalább kétharmados többséget kapott jelölteket másnap a főtitkár a nagygyűlésen bemutatta. A harmadik napon a tiszteleti és rendes tagok ugyancsak titkosan és kétharmados többséggel választották meg az új tiszteleti, rendes, levelező és külső tagokat.

Ahhoz, hogy képet kapjunk arról, hogy Harsányit mely irodalomtörténészi körökben tartották levelező tagságra méltónak, érdemes megvizsgálni az ajánlók személyét.[33] Kiemelkedik közülük Horváth János (1878–1961, l. t.1919, r. t. 1931), akinek „életműve (...) a modern polgári irodalomtudomány legjelentősebb teljesítménye, a korábbi előzmények magas szintű betetőzése". 1908-tól az Eötvös Kollégium tanára, 1923–48-ban a budapesti egyetem professzora. Ő az egyetlen, akit később a marxista irodalomtudomány is elismert: 1949-ben Kossuth-díjjal tüntették ki. Vele szemben Császár Elemér (1874–1940, l. t. 1909, r. t. 1922, ig. és t. t. 1938) „az akadémiai bizottság előadója, akinek terjedelmes munkásságát konzervatív felfogás, de azon belül különösebb koncepció nélkül összeillesztett adatok jellemezték". 1908-tól a budapesti egyetemen tanított, 1918-tól a pozsonyi, 1923-tól ismét a budapesti egyetem professzora. 1914–40-ben szerkesztette az *Irodalomtörténeti Köz-*

[30] Saját kezű aláírások, de a tagsági formát nem mindenki jelölte meg. A nevek elé utólag az akadémiai tagság időrendjét tükröző számokat írtak az előterjesztés nyomtatott formájában megjelenítendő sorrend céljából, így: 1 Badics, 2 Császár, 5 Szász, 3 Pintér, 4 Horváth, 6 Kéky.

[31] A M. T. Akadémia Alapszabályai, 1869. In: Kónya Sándor: „...Magyar Akadémia állíttassék fel..." Akadémiai törvények, alapszabályok, ügyrendek 1827–1990. MTA Könyvtárának Közleményei 32 (107) új sorozat. Budapest, 1994. 133–141. o.; valamint: A M. T. Akadémia ügyrendje, 1912. In: uo. 176–241. o.

[32] A Magyar Tudományos Akadémia 150 éve adatokban, 1825–1975 (főszerk.: Szalai Sándor és Szántó Lajos), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975. 17. o.

[33] Az életrajzi adatok forrása: A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–2002, I-III. köt. (főszerk.: Glatz Ferenc), MTA Társadalomkutató Központ – Tudománytár, Budapest, 2003. Az értékelő idézetek Kosáry Domokostól származnak. In: A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975 (főszerk.: Pach Zsigmond Pál), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975. 314–316. o.

*lemények*et. Az igazán befolyásos személyiségek viszont – meglepő módon – nem az egyetemen dolgoztak. Így Badics Ferenc (1854–1939, l. t. 1894, r. t. 1910, t. t. 1926) „az irodalomtörténészek nesztora és az Akadémiai Bizottság elnöke" 1882-től gimnáziumi tanár, 1894-től igazgató, 1914–1919-ben tankerületi főigazgató volt. Pintér Jenő (1881–1940, l. t. 1916, r. t. 1928), aki „több kísérleten át képviselte azt az önmagában véve helyes, pozitív törekvést, hogy az egyre halmozódó részleteket végre szintézisbe kell összefogni" 1919-től budapesti tankerületi főigazgató, 1923-tól az Országos Középiskolai Tanárvizsgáló Bizottság elnöke volt. 1912–32-ben az *Irodalomtörténet* alapító főszerkesztője. A szegedi egyetem 1935-ben hívta meg c. rendkívüli tanárnak. Nem volt igazi irodalomtörténész Szász Károly (1865–1950, l. t. 1922, r. t. 1940) sem, inkább „kritikus, aki szépirodalommal is foglalkozott, különösen Ady értékelésében foglalt el élesen konzervatív jobboldali álláspontot". Szász 1888-tól a VKM tisztviselője, 1910-től országgyűlési képviselő, sőt 1917–18-ban a képviselőház elnöke volt. Az I. világháború után a *Budapesti Hírlap* és *8 Órai Újság* belső munkatársaként dolgozott. S végül Kéky Lajos (1879–1946, l. t 1924, r. t. 1941) irodalomtörténészről szólunk, aki „konzervatív alapállású, a puszta adatszerűség értelmében vett pozitivista dolgozataiban". 1915-től oktatott a budapesti egyetemen, emellett 1917-41-ben az Színművészeti Akadémia tanáraként működött. Mindezek alapján – a szakmai munkásságok mai értékelésétől függetlenül – az látszik, hogy a Harsányit jelölők fontos tudományszervezési pozíciókat (akadémiai bizottsági és tanügy-igazgatási tisztségek, szerkesztőségek) töltöttek be, így befolyásuk reálissá tette a siker lehetőségét.

Amint az ajánlásból kitűnik, a jelölők számára az akadémiai tagság legkomolyabb indokát a Kazinczy-levelezés 22. kötete jelentette. Ez nem véletlen, hiszen az Irodalomtörténeti Bizottság keretében külön Kazinczy-bizottság működött, „amelynek föladata Kazinczy Ferenc összes munkáinak és teljes levelezésének a tudomány igényeinek megfelelő kiadása" volt.[34] Mindez bizonyítja, hogy Harsányi szakmai tekintélyét az Akadémián elismerték, különösen, ha figyelembe vesszük az osztályülésen elhangzott előadását, amely – tartalmilag – akár előrehozott székfoglalónak is tekinthető. Az ilyen előadások rendjét ugyanis az Ügyrend igen szigorúan szabályozta: a „nem-akadémikusok, kik valamely értekezést az Akadémiai előtt fel kívánnak olvastatni, azt csak a zárt osztályülés helybenhagyásával, s valamelyik osztálybeli tag útján tehetik. Ha pedig személyesen akarnak előadást tartani, erre első ízben az Akadémia engedélyét kell kikérniök, melyet az illető osztály előterjesztése alapján, az összes ülés ad meg."[35]A megtartott előadás ténye tehát azt jelzi, hogy Harsányi neve, a tagválasztásra készülve, már nemcsak az I. osztályhoz tartozó akadémikusok előtt volt ismert.

Harsányi gondolatai a jelölése előtti hetekben is a Kazinczy-kötet körül forogtak. Január 6-án írt levelet Balogh Jenő akadémiai főtitkárnak arról, hogy mely lapoknak kellene recenziós példányt küldeni a kötetből, s javasolta, hogy Szász Ká-

[34] A M. T. Akadémia ügyrendje, 1912. In: Kónya Sándor, i. m. 185. o.
[35] Uo. 180–181. o.

rolyt kérjék fel ismertetés írására a *Budapesti Hírlap*ba. A címzett azonnal intézkedett (a szerzői tiszteletpéldányokról is), és január 12-én ilyen értelmű választ küldött.[36]

Az akadémiai nagygyűlés 1928. május 16–18-ra volt kitűzve. Harsányi ajánlóinak személye alapján bizonyosra vehető, hogy az osztályülés megszavazza levelező tagságát. De vajon mire számíthatott a nagygyűlésen? E szempontból nem érdektelen annak áttekintése, hogy kik voltak ekkor olyan, pataki kötődésű tiszteleti vagy rendes tagok, akik szavazatukkal segíthették volna Harsányi megválasztását. A volt pataki diákok közül Szádeczky-Kardoss Lajos (1859–1935, l. t. 1888, r. t. 1909) történészt kell megemlítenünk. Minden bizonnyal támogatta volna Harsányit Ravasz László (1882–1975, t. t. 1925, ig. t. 1940–45) református püspök, aki egyébként magántanári képesítését Patakon szerezte. Az egykor Sárospatakon is tanított akadémikusok között találjuk Ballagi Aladár (1853–1928, l. t. 1884, r. t. 1904) történészt, Ballagi Géza öccsét, valamint a már említett Horváth Cyrillt. Csak érdekességként említjük meg, hogy Finkey Ferenc – aki csak a következő évben, 1929-ben lett rendes tag – szavazatával ekkor még nem erősíthette volna Harsányi bekerülését, jóllehet támogatása biztosra vehető, hiszen a sógora volt.

Harsányi a tagválasztásra készülve is a Kazinczy-kötettel foglalkozott, május elején további példányokat kért a Kollégiumnak. Balogh Jenő május 9-ei levele arról értesítette, hogy a pataki akadémiai olvasóegyletnek 11 példányt postáznak 25%-os árkedvezménnyel.[37] Hogy Harsányi kézhez kapta-e a választ, nem tudjuk: május 10-én váratlanul elhunyt. A hír a fővárosban nagy megdöbbenést okozott. A testület nevében a főtitkár, „a Sárospataki Főiskola Nagyságos Elöljáróságának" címezve, május 14-én kondoleált. „A M. Tud. Akadémia tagjai is mélyen megrendülve értesültek Harsányi István tanár, főkönyvtáros úrnak, Akadémiánk Irodalomtörténeti Bizottsága nagyérdemű segédtagjának elhunytáról. Teljesen átérezzük a súlyos veszteséget, amelyet a nagymúltú Főiskola és egyúttal a magyar tudományosság az idő előtti elköltözésével szenvedett." – írta Balogh Jenő, s aligha csupán formalitásból.[38] Harsányi István korai halála beteljesületlenné tette az ajánlói által remélt folytatást: „mivel legmunkabíróbb férfikorát éli (...) még számos becses tanulmányt várhatunk tőle". Gazdag életműve az utókor számára így is további kutatásra, bemutatásra érdemes.[39]

[36] RAL 98/1928. Balogh Jenő, aki 1920 és 1935 között látta el az MTA főtitkári teendőit, valószínűleg egyébként is jó viszonyt ápolt Harsányival, hiszen 1921-től a Dunántúli Református Egyházkerület főgondnoka volt.

[37] RAL 779/1928.

[38] RAL 812/1928.

[39] Életművének mai aktualitásairól lásd: Koncz Gábor: Életrajzi jegyzetek. In: Harsányi István: A reformáció hatása a magyar közművelődésre (1923), Napút Füzetek 39. (Napút c. folyóirat XI. évf. 9. szám, 2009. november, melléklet), Napkút Kiadó, Budapest, 2009. 38–39. o.

Szatmári Emília

Bibliaiskola és laikus kántorképző Sárospatakon 1949 és 1951 között

A második világháborút követő évek aktivitása Patakon

1944 decemberében Sárospatakot előbb román, majd orosz csapatok foglalták el. A front elvonulása után a város és a Kollégium élete is viszonylag hamar normalizálódni látszott. A Kollégium már 1945. január 3-án harminc gimnazistával és három teológussal megkezdte/folytatta az oktatást. Eleinte a frontokon harcoló vagy fogságba esett tanárok helyett – átmenetileg – nyugalmazott tanárok tanítottak.[1]

Az egyházak élete azonban 1945 után már nem folytatódhatott a két világháború közötti korszak jellemzői szerint. A református egyház vezetése kezdettől érzékelte a kialakuló politikai harcokat és az egyre erősebbé váló egyházellenességet. 1946. július 4-én Rajk László belügyminiszter feloszlatta a Magyar Cserkész Szövetséget, a Katolikus Agrárifjúsági Legényegyesületek Országos Testületét, majd a következő napokban több száz egyéb, nagyobbrészt egyházi-vallási jellegű egyesületet, társaságot, szervezetet. Ez a folyamat az 1952-es ún. Missziói Szabályrendelet létrejöttéig tartott és fokozódott, s ennek során az állam az egyházak istentiszteleten és templomon kívüli minden tevékenységét ellehetetlenítette, megakadályozta, betiltotta.

Iskoláink államosításának előkészítése 1948 elején kezdődött. 1948. március 9-én a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium államtitkára tárgyalt Sárospatakon Enyedy Andor püspökkel, ahol a politikus a Magyar Kommunista Pártnak a sárospataki református oktatási intézmények elleni kifogásait ismertette. Itt Kovács Máté államtitkár a pataki oktatási intézmények szervezetében, személyi összetételében, beiskolázási politikájában vélt hiányosságokról beszélt. Véleménye szerint a 400 éves múlt, a tradíciók, a múltban demokratikusnak számító iskolapolitika már nem kielégítő. Ezért fontos, hogy minden intézmény tervszerűen beilleszkedjen a népi demokrácia művelődéspolitikájába. Az 1948. évi XXXIII. törvénycikk a nem állami iskolák állami kezelésbe vételét mondta ki. Az 1948. október 7-én létrejött Egyezmény értelmében csak négy nagy múltú középiskola maradhatott még néhány évig egyházi tulajdonban, így a sárospataki gimnázium is, ám végül ezeket is fel kellett „ajánlani" az államnak - a debreceni kivételével - 1952-ben.[2]

---

[1] Szentimrei Mihály: Adalékok a Sárospataki Református Kollégium XX. századi történetéhez. In: A Magyarországi Református Egyház története 1918-1990 Szerk.: Barcza József - Dienes Dénes Sárospatak, 1999

[2] Egyháztörténet 2. Szerk.: Ladányi Sándor – Papp Kornél – Tőkéczki László. Református Pedagógiai Intézet, 1998. 147-150. pp.

„Ha… egy iskola szinte teljesen a lehetőségeire van utalva, akkor életére egyfelől a lehetőségek vigyázása, másfelől a vállalásuk melletti döntés kockázata és izgalma jellemző; mindkettő fokozott éberséget, gondot és ezekkel együtt az élet fokozott aktivitását követeli, amelyet csak erősít az a tendencia, hogy a lehetőségek felé lendülve, ebben a lendületben ugyanaz a lélek legyen a hajtóerő, amely a Főiskolát századokon át táplálta…”[3] A pataki Kollégium felszámolása előtti utolsó éveket ilyen kezdeményezések és eredmények jellemezték. Sőt az intézmény nem csupán az oktatást, a szellemi és lelki nevelést hangsúlyozta, de közvetlen környezetében, Sárospatak társadalmában, és távolabbi környezetében, a tiszáninneni gyülekezetekben is fokozatosan bővülő szolgálatokat vállalt. Felújította a városi értelmiség számára az ún. „Péntek Esték” előadássorozatot, megindította a helyi lakosság szélesebb rétegeihez szóló közművelődési előadásokat „Felnőttek Iskolája” néven, a gyermekek részére pedig a gimnázium „Népi csoportja” rendezett népi mese- és játékdélutánokat. Újraindultak a szuplikációs szolgálatok a Bodrogköz, Hegyköz, majd Abaúj és Borsod gyülekezeteiben. A Kollégiumnak a gyülekezetekben végzett szolgálata a faluval és az ott élőkkel korábban kialakult kapcsolat ápolásán, erősítésén túl a magyar irodalmi és zenei kultúrának a vidékkel való megismertetését, terjesztését is szolgálta. Ilyen jellegű és célú szolgálat volt a már korábban tanfolyamként indult, de a háború utáni években állandó tagozattá fejlesztett külön fiú- és leány-népfőiskola, valamint a népfőiskolai vezetőket, falusi kulturális munkásokat képző Szabadakadémia. Az iskola extenzitásra is képes erősödését bizonyítja, hogy tagozatait általános iskolával bővítette. 1946 őszén a gimnáziumnak két partikulája is létesült: Cigándon és Tokajban. A tanítóképző pedig Ricsén szervezett partikulát. 1947-ben megnyílt a Kertészeti és Szőlészeti Középiskola, valamint komoly beruházások után készen állt a Kollégium egy nyomdász középiskola új tagozatként való megnyitására is, de erre már nem kerülhetett sor.

A Kollégiumban végezték ez időben a Sárospataki Református Lapok, a Sárospataki Ifjúsági Közlöny és a Sárospataki Igehirdető című folyóiratok szerkesztését, kiadását.

A háború után rövid ideig még erősödtek az iskolának a nyugati protestantizmussal való kapcsolatai. Ez tette lehetővé a peregrináció újraindulását és a cseretanárság intézményének felállítását is.

A háború előtti diákegyesületek is tovább működtek. Sok hitébresztő, hitet erősítő alkalmat biztosítottak mind a középiskolások (negyvenhárom bibliakör), mind az általános iskolások (negyven vasárnapi iskola) számára. A Kollégium tanárai külön bibliakörökben vehettek részt.

Ezekben az években tovább végezte az intézmény a lelkésztovábbképzést és a gyülekezeti munkások képzését, valamint bibliaiskolai és kántorképző tanfolyamokat szerveztek 1949 és 1951 között.[4]

Bibliaiskola és kántorképző tanfolyamok

Egyházunkat 1946-tól kezdődően tragikus változások érték, a tanító- és diakónusképzők államosítása, ill. bezárása után megszűnt a lelkészmunkatársak, gyülekezeti

[3] Értesítő 1945/46 3. Közli: Szentimrei Mihály, 217. p.

[4] Szentimrei… 217-220. p.

munkások képzése, az iskolák államosítása után pedig kántoraikat is elveszítették gyülekezeteink. Az adott körülmények és lehetőségek között nagy szükség volt új kántorok képzésére. „Miután a mi volt kántor-tanítónk államosítva lett és kántori teendőt nem végezhet és nem is végez, igen el vagyunk akadva kántor dolgában."[5] „Gyülekezetünkben jelenleg nincsen kántor, diákgyerekek látják el alkalmilag a kántori szolgálatot, így feltétlen szükségünk van egy állandó kántorra."[6]

Egyházkerületünk a kialakult hiány megszüntetésére megszervezte bibliai és kántorelőképző tanfolyamait. Kisebb létszámmal jelentkeztek érdeklődők a bibliai középfokú tanfolyamokra, és nem minden felvett végezte el a háromhetes tanfolyam egészét. A kántorelőképzők iránt viszont óriási volt az igény, az ország legtávolabbi pontjáról is jelentkeztek tanulni vágyók, gyors egymásutánban kellett szervezni a tanfolyamokat, de még így is többen helyhiány miatt maradtak ki a képzésből. Volt olyan hallgató is, akinek a felvétele érdekében maga Csomasz Tóth Kálmán írt levelet Nagy Barnához, a teológia akkori rektorához. „Egyik konventi missziói munkás testvérünk kérésére fordulok Hozzád szeretettel az alábbi ügyben […] A nyíracsádi gyülekezetben […] az éneklés állapotát igen lehangolónak találta és megállapította, hogy a gyülekezet laikus énekvezetője, Lengyel Sándor hívő szabómester atyánkfia kész volna akár saját költségén is részt venni valami tanfolyamon, ahol az énekvezetés elemi dolgaiban jó eligazításban részesülne. Én azonnal a Nálatok folyó tanfolyamokra gondoltam, és bár úgy hallom, hogy azokra igen sokan jelentkeztek, mégis szeretettel kérlek, légy szíves ezt az atyánkfiát, ha csak egy lehetőség is van rá, a legközelebb megnyíló tanfolyamok egyikére felvenni."[7]

Tanárok, tanulók azért munkálkodtak együtt, hogy „… a mester nélkül maradt orgonák templomainkban újra megszólalhassanak, hogy zúgja az orgona ami örömeinket, s hangjaival szárnyalhasson énekünk az Úr zsámolyához, s ne maradjanak némák a sípok, ne legyen bennük halott a hang, hanem általunk – gyarló szolgálatunkkal – élő."[8]

A tanfolyamok egyik célja az volt, hogy az új, ún. 1948-as – az első próbakiadás előszavának keltezése (1948. október 31.) után így nevezett – Énekeskönyvet gyülekezeteink kántorai megismerhessék. Valójában az első kiadás 1949 nyarán került ki a sajtó alól.[9] Az Énekeskönyv próbakiadásnak készült, s annak is számított 1964-ig, amikor a Zsinat véglegesen elfogadta és hivatalos használatra bevezette. Az addig eltelt időben a gyülekezetek többsége nem próbálta ki azt, még a legtöbb lelkész, kántor sem ismerte évekig.[10] Ezek után már kevésbé csodálkozunk azon az 1950-ben íródott levélen, melyben az egyik jelentkező kérdezi: „… énekeskönyvet ott kapok-e, mert én mindenfelé érdeklődöm új énekeskönyv iránt, de nem lehet kapni sehol."[11] A következő évre sem változhatott érdemben ez a tendencia, hiszen a tanfolyam hallgatóinak többsége csak a tanfolyam három hete alatt vehette kézbe, is-

[5] Nagylónya, SRKL Kdd. IV. 4.
[6] Ond, SRKL Kdd. IV. 4.
[7] Csomasz Tóth Kálmán levele Nagy Barnához, SRKL Kdd. IV. 4.
[8] Búcsúbeszéd, SRKL Kdd. IV. 4.
[9] Egyházzenei vezérfonal, Tanfolyami jegyzet a magyarországi református lelkész- és kántorképzés számára I. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Bp., 1969 230. p.
[10] Egyházzenei vezérfonal… 234. p.
[11] Püspökladány, SRKL Kdd. IV. 4.

merhette, tanulmányozhatta az új énekeskönyvet. „Alulírottak a kántorelőképző idejére kölcsön vettünk egy-egy darab próba énekeskönyvet azzal, hogy azt tartozzunk szépen bekötve tisztán tartani, s a tanfolyam végén azt tiszta és rendes állapotban visszaadni."[12]

Résztvevők

A tanfolyamok hallgatósága heterogén összetételűnek mondható.

Egyes tanfolyamokat kizárólag férfiak számára hirdettek meg, mások koedukáltak voltak.

A résztvevők életkora széles skálán jellemezhető. A legidősebb hallgató az 1899-ben született Nagy Aladár gönci lakos volt, aki az egyik 1951-es kántorelőképző tanfolyamon vett részt 52 éves korában. Ugyancsak 52 évesen tanult ilyen kurzuson Czeglédy Károly is Pomázról. „Köztudomású, hogy egyházaink óriási nehézségekkel küzdenek az énekvezető kántorok hiányában. Ez a nehézség mindenhol érezteti hatását. Ez indított engem arra, hogy ezen kántorképző tanfolyam iránt életemnek 52 éves korában érdeklődjem."[13] És a legfiatalabbak: az 1936-ban született Szép Etelka Uráról és Kállai József Kokadról voltak. Mindketten 15 évesen vettek részt a tanfolyamokon. A ragályi gyülekezet küldötte pedig el sem kezdhette tanulmányait, mert koron alulinak találta őt a tanfolyam vezetősége, s azt javasolták neki, két év múlva jelentkezzen majd. Erre sajnos már nem kerülhetett sor, mivel 1951 nyarától maga az akadémia sem működhetett…

A hallgatók származása, társadalmi helyzete is meglehetősen vegyesnek mondható. Legtöbben a falusi szegények közül jelentkeztek: földmunkások, erdei munkások, napszámosok vagy vasúti pályamunkások, gyári munkások, esetleg szabó, cipész stb. Azonban a tanító- vagy diakónusképzőt végzett egyházi értelmiségig is képviselve voltak gyülekezeteink tagjai a tanfolyamokon. „Lovász Sándor 30 éves diakónus, aki a diakónusképzőt 1948-ban végezte el, s azóta 1950 decemberéig a makói gyülekezet szórványaiban teljesített szolgálatot, jelenleg pedig – miután hitoktatásra nem kapott megbízást – itt tartózkodik felesége szüleinél minden kereseti lehetőség nélkül – szeretné elvégezni a kántorelőképző tanfolyamot, hogy kántori szolgálatot is vállalhatván könnyebben kaphatna valamely filiális gyülekezetben alkalmazást. Régebbről ismerem, hívő testvérünk. A kántori előképző tanfolyamra való beiratkozáshoz szükséges pénz csak a legminimálisabb mértékben áll rendelkezésére, miért is szeretettel kérlek, szíveskedjél mielőbb értesíteni, tudnátok-e valamilyen kedvezményt adni s ezzel hozzásegíteni őt a tanfolyam elvégzéséhez."[14] Pesthidegkútról műszaki rajzoló, Erdőbényéről is „technológiát végzett" fiatalember jelentkezett. A bekövetkezett társadalmi változásokra is jó példa az alábbi feljegyzés Biharnagybajomról: „Novák Sándor, volt tisztviselő, most földmíves"[15] jelentkezett az egyik tanfolyamra.

Sok esetben lelkészfeleségek is részt vettek valamely kurzuson, hiszen a kántorát vesztett gyülekezetekben sokszor maga a lelkész vagy annak családja, felesége, esetleg a zenét tanult gyerekek látták el a kántori szolgálatokat. „…sajnálnám, ha feleségem

[12] Elismervény, 1951. február SRKL Kdd. IV. 4.
[13] Pomáz, SRKL Kdd. IV. 4.
[14] Nyírmada, SRKL Kdd. IV. 4.
[15] Biharnagybajom, SRKL Kdd. IV. 4.

erről a tanfolyamról is lemaradna, mert gyülekezeti érdek részvétele, mivel nincs más kántorunk."[16] „… feleségem - idősebb asszony - részt venne a tanfolyamon, mert az ő nyakába szakadt a kántorkodás."[17] „… tisztelettel bejelentem feleségemet: Bajusz Gyulánét. Ez idő szerint még nem dőlt el, hogy az egyház költségeihez hozzájárul-e. Amennyiben ez elmaradna, tisztelettel kérném a lehetőség szerinti segítség nyújtását."[18] A miskolctapolcai lelkész is feleségét ajánlotta felvételre az alábbi kéréssel: „… a részvételi díjból - ha nem is felét, de legalább 1/3-ad részt engedjetek el. Ennek okát - egy most induló gyülekezet pénztárát véve alapul a díjlevél tekintetében - azt hiszem, bővebben nem kell részleteznem."[19] A gemzsei lelkipásztor pedig fiát küldte Sárospatakra, akit hazavitt a Debreceni Református Kollégium zenei gimnáziumának első osztályából, „mert a közismereti tárgyakkal nem boldogult".[20]

Az ország számos pontjáról érkeztek tanulni vágyók. Legtöbben a régióból, Borsod-Abaúj-Zemplén megyéből, Szabolcs-Szatmárból és Hajdú-Biharból. De jöttek a távolabbi vidékekről is, Pest megyéből Pesthidegkútról, Nagykátáról, Pomázról, Szentmártonkátáról; Bács-Kiskunból Kerekegyházáról, Kisújszállásról, Kecskemétről; Fejérből Sárbogárdról; Tolnából Gerjenből; Baranyából Kölkedről; Somogyból Kálmáncsáról érkeztek jelentkezési lapok. A nagy távolság újabb komoly anyagi terhet jelentett. Baranya megyéből az útiköltség 150 Ft volt, ami jóval meghaladta a háromhetes tanfolyam teljes díját. A gerjeni (Tolna) lelkész ezzel a kéréssel fordult a teológiához: „Tudom, rendkívüli kérés, de a nagy távolság nagyon indokolná, hogy ha lehetne, vasúti kedvezményes igazolványt szíveskedjék küldeni. Ha csak Budapest és Sárospatak közötti lenne, az is jó volna!"[21]

Határontúlról egyetlen felvidéki (Nagyszékely) jelentkezőről maradt fenn írásos dokumentum. Hogy a határontúli kisebbségi református egyházak gyülekezetei nem küldhették el tagjaikat Sárospatakra, az mindenekelőtt a szomszédos „baráti" országok egyház- és magyarellenes politikájával magyarázható.

Az anyagi helyzetet tekintve mondható inkább egységesnek a tanfolyamok hallgatósága, alig találunk a jelentkezések között olyat, amelyben ne kérne tandíjkedvezményt a jelentkező személy vagy a lelkipásztor. Kijelenthetjük, hogy szinte kivétel nélkül „a tanfolyam költségeire nézve mutatkoznak nehézségek."[22] Sok esetben a tandíj egy részét igyekezett állni a küldő gyülekezet, más részére pedig kedvezményt vagy mentességet kértek Sárospataktól. Vagy szintén gyakori volt, hogy „a részvételi és ellátási díjat az egyház fizeti, a természetbenieket pedig a magáéból viszi el"[23] a hallgató. Például a Csobádról érkezett levélben olvasható a következő kérés: „… az egyházunk által a kántorelőképző tanfolyamra küldött résztvevő részére 40 Ft segélyt juttatni és eszközölni szíveskedjék [a tanfolyam vezetősége]. Gyülekezetünk egyik legelesettebb tagjának gyermeke, aki megítélésünk szerint zenei képességgel rendelkezik, s az egyházunk is csak 158 lelket számlál."[24] Másutt: „egyben

[16] Szőlősardó, Abaújtorna, SRKL Kdd. IV. 4.
[17] Kiskinizs, SRKL Kdd. IV. 4.
[18] Tiszafüred, SRKL Kdd. IV. 4.
[19] Miskolctapolca, SRKL Kdd. IV. 4.
[20] Gemzse, SRKL Kdd. IV. 4.
[21] Gerjen, SRKL Kdd. IV. 4.
[22] Emőd, SRKL Kdd. IV. 4.
[23] Eperjeske, SRKL Kdd. IV. 4.
[24] Csobád, SRKL, Kdd. IV. 4.

szeretettel kérünk anyagi segélyt. […] Egyházunk pedig – mivel az állam műemlék templomunknak 60 napon belül villámhárítóval való felszerelését (3000 Ft) rendelte el – jelenleg az általam felajánlott kántori tiszteletdíjon (60 Ft) felül nem tud többet fizetni. A természetbenieket Kiss János beviszi. Így 50 Ft-os kedvezményt kérünk."[25]Vagy:„… kérem, hogy a részvételi díj megfizetésénél bizonyos kedvezményt méltóztassanak nyújtani. […] A részvételi díj megfizetésére ők képtelenek, mert nagyon nehéz körülmények között élnek. Ezért lehetőleg nyújtsatok neki valami kedvezményt. Én az asszonykör tagjait fogom felkérni, hogy a szükségeseket adjuk össze részére, és hiszem, hogy ez eredménnyel is fog járni."[26]

Nagy áldozatot vállaltak a gyülekezetek, amikor egy vagy több tagjukat is delegálták valamely tanfolyamra, de természetesen maguk a tanulni szándékozó egyháztagok is komoly áldozatot hoztak, amikor Patakra jelentkeztek. „Elek József vagyontalan árva […] gyermek, foglalkozására nézve cipész. Törekvő, magát képző fiatalember. Zeneileg tehetséges, megtanulta a harmóniumon való játszást, és kb. két év óta istentiszteleteinken ő játszik a harmóniumon és vezeti az éneklést pusztán egyháza iránti szeretetből, díjazást nem kérve vagy várva. […] Szegény, mert cipész foglalkozásából csak nyomorúságosan tud élni. Egyházszeretete viszonzásául küldjük őt a tanfolyamra, s a költségeket egyházunk viseli."[27] „Tudunk olyan gyülekezetekről, amelyek a résztvevőknek házi áhítatokon, közösségi összejöveteleken begyűlt vagy gyűjtendő adományokból adnak segítséget."[28] Néhány eset az egyéni nagy áldozatvállalásokra: „Faragó Lajos nagy áldozatot hoz akkor, amikor három hétig a munkahelyét elhagyja, és háromheti keresetét elveszti. Kicsiny, alig 350 fős gyülekezetünk őt ezért kárpótolni nem tudja. Arra kérem az Igazgatóságot, hogy adjon meg néki minden lehető támogatást - anyagi támogatást -, ha én idehaza valamit össze tudok részére szedni, azt inkább elveszített keresetének pótlására szeretném fordítani. […] mert két gyermekkel idehaza maradó római katolikus vallású felesége nem a legszívesebben engedte férjét a vasút helyett a tanfolyamra."[29] „Győrfi Miklóst kántorelőképzőre nem vették most fel, pedig ezért munkahelyét hagyta ott. Kérjük felvételét!"[30] „…március 1-én kezdődő kántor előképző tanfolyamra a február 8-ra már fel nem vett Szűcs Dezsőt mindenképpen felvenni méltóztassék. Kántor nélküli kis gyülekezetünk ügye ezt nagyon indokolja. Hihetetlen sok nehézség volt ennek a gyári munkás testvérnek február 8-ra szabadságot szereznie. Nagyon nehéz volt aztán visszatáncolni. Most március 1-re próbáljuk meg még egyszer őt a gyárból kiemelni. Nagyon szomorú csalódás lenne, ha éppen egyházi vonalon lenne akadálya annak, hogy gyülekezetünk képzett kántorhoz jusson."[31]

És ahol a lelkipásztorok is meghozták a maguk áldozatát e vonatkozásban: „Tekintettel arra, hogy szegény fiú, harangozónak gyermeke, a magam szűkre korlátozott lehetőségeimhez képest segíteni fogom az anyagiak terén - az egyházközség nem tudja segíteni. Ha lesz rá mód, már én kérem Zoltán Bátyámat, hogy a

[25] Báj, SRKL Kdd. IV. 4.
[26] Ragály, SRKL Kdd. IV. 4.
[27] Mezőkövesd, SRKL Kdd. IV. 4.
[28] A Sárospataki Református Teológiai Akadémia körlevele, SRKL Kdd. IV. 4.
[29] Hejőbába, SRKL Kdd. IV. 4.
[30] Dédes, SRKL Kdd. IV. 4.
[31] Pesthidegkút, SRKL Kdd. IV. 4.

Kollégium részéről is részesülhessen valami segítségben"[32] És ismét: „…az egyik jelentkező igen szegény ember, s ezért - ha lehetséges - szeretettel kérném a díj 1 részét elengedni. Azon azonban, hogy kérésem teljesíthető-e vagy nem, részvétele nem múlik, mert én a sajátomból is hajlandó vagyok fedezni a részvételi díjat."[33]

Bizonyára többen lehettek olyanok, akik számára sem a gyülekezet, sem a lelkipásztor, sem a család nem tudta előteremteni a tandíjat. „… a kántorképző készpénzdíja […] fizetése alól engem mentesíteni szíveskedjék. […] jelenlegi anyagi helyzetem következtében csak bejáró tudnék lenni otthoni étkezéssel. A bodroghalászi református templomban én is díjmentesen végzek kántorkisegítő szolgálatot, az egyház pedig szintén nem tudja fedezni a tanfolyam díját."[34] „Sajnálattal jelentem, hogy helyettes kántorunk, Tóth Gyula az előképző tanfolyamon közbejött akadályok (110Ft) miatt nem vehet részt."[35]

A Kollégiumnak azonban nem állt módjában ennyi mentességet adni. „… a tanfolyam résztvevőinek esetleges díjkedvezményben való részesítésével az igazgatóság csak rendkívül indokolt esetben tud foglalkozni, mert mindössze legfeljebb 1-2 jelentkező számára tud ilyen segítséget nyújtani."[36] Így született meg a döntés, hogy a tandíj egy részét, esetleg egészét is lehet természetbeniekben fizetni. Egy 1950. évi január 28-án kelt nyomtatvány szerint „…lehet természetbenieket (zsír, szalonna, liszt) is behozni, amiket hatósági áron számítunk be"[37] A Református Egyház 1951. január 15-i számában közölte a Kollégium, hogy „…az ellátási díjnak 110 Ft-ban megállapított pénzbeli része is megváltható természetben, mégpedig burgonyában, amit 90 Ft-os hatósági áron számítunk be. Aki tehát burgonya szállításához szállítási engedélyt kap, az a pénz vagy annak egy része helyett burgonyát is küldhet vagy hozhat magával."[38] Volt is erre igény a gyülekezetek, a hallgatók részéről, hiszen sok levélben keresték meg a lelkészek a kollégiumot kérdésükkel: „Lehetséges-e, hogy a tanfolyamra jelentkezők maguk kosztolják magukat, vagy a kiadásaik csökkentésére természetbenieket adjanak be?"[39]

Olvashatunk a dokumentumok között olyan esetekről, amikor nem csupán az anyagiak hiánya, hanem a „rendszer" akadályozott meg egyeseket, hogy ezen egyházi tanfolyamokon tanuljanak. Nemesbikkről az egyik jelentkező végül azért nem utazhatott el, „mert neki olyan állami állása van, ami mellett nincs biztosítva, hogy a kántori szolgálatnak eleget tegyen…"[40] Megtörtént a következő eset is: „A kántorképző tanfolyamra felvett Futó Miklós nagybózsvai ifjú, a részvételben megakadályoztatott a helyi tanácselnök ama figyelmeztetése által, hogy amennyiben a községet elhagyja, neki azonnal jelenteni kell, s a következményekért nem vállalja a felelősséget. Apja ugyanis valamiért megfigyelés alatt áll, s a kuláknak történő megbélyegzést nemigen kerüli el. Így nevezett ifjú jelenleg nem vesz részt a tanfolyamon, pedig a kijelentkezést is megtette a Tanács előtt. Én magam személyesen felkeres-

[32] Tállya, SRKL Kdd. IV. 4.
[33] Tiszadada, SRKL Kdd IV. 4.
[34] Bodroghalász, SRKL Kdd IV. 4.
[35] Alacska, SRKL Kdd. IV. 4.
[36] Református Egyház Szerkesztőségének, levél, kelt: 1951. január 25., SRKL Kdd. IV. 4.
[37] Nyomtatvány, 1950. január 28., SRKL Kdd. IV. 4.
[38] Református Egyház, 1951. január 15.
[39] Álmosd, SRKL Kdd. IV. 4.
[40] Nemesbikk, SRKL Kdd. IV. 4.

tem a Tanács Elnökét ebben az ügyben, s hivatkoztam a szabad vallásgyakorlatra. Azt felelte, nekik gyűléseken azt mondják, hogy az Alkotmány életbe lépése óta fejlődés állott be, s mindaz ami vallási dolog, ellensége a kommunizmusnak. Így ő nem mondja, hogy ne menjen az illető tanfolyamra, de neki jelenteni kell a községből való eltávozását, s esetleg ki lesz téve annak, hogy behívják katonának a tanfolyamról, mint besorozott ifjút. Sajnálom, hogy kis gyülekezetünk így nem tud kántort nevelni jelenleg a nép egyik fiából, de reméljük lesz még erre alkalom."[41]

A hallgatók zenei előképzettségét tekintve is színesebbnek mondható a kép. Voltak néhányan magasabban képzettek, mint például a tanítóképzőt végzettek, vagy az a jelentkező, aki zenei gimnáziumból kívánt részt venni a tanfolyamon. Az általános helyzet azonban nem ez volt. Azok a gyülekezeti tagok jelentkeztek a tanfolyamra, akik a néhány éve állami iskolába állást vállaló kántorok helyébe léptek sokszor egyszerűen „szárazkántorsággal", vagy éppen csak „egy ujjal petyegtek"… Az ibrányi gyülekezet is „… elküldi kántorát, Kulcsár István parasztifjút, aki már 4 hónapja szárazkántor egyházunknál."[42] Nemesbikkről négyen is jelentkeztek a tanfolyamra, de „kántor még egyik sem volt és harmóniumozni sem tud egyik sem, mert az egy ujjal való petyegtetés még nem tudás."[43] Sárbogárdról pedig olyan 50 éves presbiter érkezett, aki „citerán tanulta meg az új énekek jó részét"[44]. Igriciből olyan fiatalember érkezett Sárospatakra, aki nemcsak, hogy zenét nem tanult, de még a faluja határát sem hagyta el mindaddig. „…véglegesen kijelentem, hogy a kántorelőképző tanfolyamra gyülekezetünk Vankucz Károly ifjút küldi. Szeretettel kérlek mind Téged, mind pedig Zoltán bácsit, hogy az első napokban különös szeretettel vegyétek körül ezt a tenyeres-talpas falusi fiút, aki még soha az atyai háztól távol nem volt. Akinek különös zenei talentumai nincsenek, de van szolgálni akaró nemes szíve. […] Én ismerem kitartását és szorgalmát. Jó reménységeink lehetnek felőle…"[45]

A tanfolyamok után készült jelentések is arról beszélnek, hogy általában zeneileg képzetlenül érkeztek a hallgatók a tanfolyamra, és a háromhetes tanfolyam sem volt elegendő arra, hogy mindazt elsajátítsák, ami egy kántori szolgálathoz szükséges. Ezért a Kollégium már 1950 januárjában azt tervezte, hogy további képzéseket, a legjobbak számára pedig felsőfokú tanfolyamot is szerveznek majd a leendő gyülekezeti kántorok részére. „A bibliatanfolyamok dolga azóta sokoldalúan fejlődik és jó reménységgel vagyok a felsőfokú tanfolyamok kérdésében is."[46]

Középfokú Bibliai- és énektanfolyamok

Az első középfokú bibliai- és énektanfolyamokat az 1949. esztendő végén szervezte meg a Tiszáninneni Református Egyházkerület Sárospatakon.

Ezek 1949 novemberétől 1950 márciusáig sorban egymás után így következtek:

1. november 21-től december 10-ig;
2. december 12-től december 22-ig, majd 1950. január 9-től 19-ig;

[41] Nagybózsva, SRKL Kdd. IV. 4.
[42] Ibrány, SRKL Kdd. IV. 4.
[43] Nemesbikk, SRKL Kdd. IV. 4.
[44] Sárbogárd, SRKL Kdd. IV. 4.
[45] Igrici, SRKL Kdd. IV. 4.
[46] Szabó Sándor levele, SRKL Kdd. IV. 4.

3. január 23-tól február 12-ig;
4. február 15-től március 8-ig.

A Kollégium a Református Egyház című folyóiratban rendszeresen hirdette ezeket az alkalmakat, valamint levélben tájékoztatta a gyülekezetek lelkipásztorait is a jelentkezés lehetőségéről és feltételeiről. A karácsonyi legációra induló teológusok pedig az alábbi levelet vitték magukkal a gyülekezetbe: „Lelkipásztoraink és hittestvéreink szerető figyelmébe ajánljuk a következőket: Sárospatakon karácsony után is folytatódnak középfokú bibliai tanfolyamaink a következő rendben: 1950. január 9-19-ig lesz a karácsony által megszakított tanfolyam második fele. Január 23-tól február 12-ig, továbbá február 15-től március 8-ig ismét lesz egy-egy háromhetes középfokú bibliai tanfolyam. A január 9-19-i tanfolyam 60, a másik két tanfolyam 120 Ft-ba kerül lakással és teljes ellátással. E tanfolyamokat főleg hitben járó, mindkét nembeli gyülekezeti tagok számára szerveztük életkorra való tekintet nélkül, és azokon gyermekmisszióra, sőt kántorelőképzést jelentő zenei alapismeretre, az új énekeskönyvben való jártasság szerzésére adunk komoly irányítást és segítséget. […] Szülők, keresztszülők alig adhatnának áldottabb karácsonyi vagy újévi ajándékot, mint hogy gyermekeiknek vagy keresztgyermekeiknek (lehetőleg 16 éven felül) lehetővé teszik a tanfolyamok valamelyikére való eljövetelt. A gyülekezeteknek is - ha kántor nélkül maradtak vagy maradnának - igen áldott lehetőség, ha jó hangú, tiszta hitű és életű tagjaik valamelyikét elküldik ide kántorelőképzőbe. Közösségek, bibliakörök is gondoljanak arra, hogy segítségükkel valamelyik különös kegyelmi ajándékot nyert tagjuk fölülről megáldott szolgálattévőjévé lehet ezeken át a közösségnek és gyülekezetnek. Lelkipásztor testvéreinket ismételten kérjük, hogy hirdessék szószékről is ezeket az alkalmakat, hogy ezek felhasználásával is áldottabb lehessen a gyülekezet új esztendeje…”[47]

A tanfolyamok hallgatóinak létszámát egyértelműen nem határozhatjuk meg, más adattal találkozunk a tanfolyamra felvettek ill. a vizsgázók számát illetően.

A második tanfolyamról például olyan sokan kimaradtak, hogy a képzés végén nem is tartották meg a vizsgákat, hanem a végzett három (!) hallgató csak a harmadik tanfolyamon résztvettekkel együtt vizsgázott. „Olyan, aki végig átvette a középfokú tanfolyam anyagát is, csak három volt. Ezért vizsgáztak ezek is most. […] A két tanfolyamról időközben több mint húszan elmaradtak, nem vizsgáztak.”[48] De arra is volt lehetőség és példa, hogy néhány pataki vagy környékbeli gyülekezeti tag csak egy-egy, számára érdekesnek tartott előadáson vegyen részt. A pataki lelkész a szószékről így is hirdette a híveknek: „Hirdetjük a gyülekezetnek, hogy Isten segítségével a Főiskolában ma egy háromhetes Biblia- és énektanfolyam kezdődik. A tanfolyam napirendjét a templom hirdetőtáblájára is kifüggesztettük. Szeretettel hívunk és várunk mindenkit, akár az egész tanfolyamra, akár egyes előadásokra.”[49] A vizsgák után készült jegyzőkönyvek a következő adatokat tartalmazták: az első tanfolyamnak 15, a másodiknak 3, a harmadiknak 12 vizsgázott hallgatója volt. A ne-

[47] A Sárospataki Református Teológiai Akadémia üzenete, Sárospatak, 1949. december 1., SRKL Kdd. IV. 4.
[48] Jegyzőkönyv, 1950. február, SRKL Kdd. IV. 4.
[49] Hirdetmény, SRKL Kdd. IV. 4.

gyedik tanfolyam vizsgabizottsága 16 hallgatót számlált. Ezek mellett mindig „voltak még ideiglenes hallgatók, megbetegedettek, bejárók."[50]

A harmadik tanfolyam ideje alatt a Kollégium egyhetes alsófokú bibliai tanfolyamot is szervezett sárospataki és környékbeli híveknek, melyen szintén tíznél többen vettek részt. „A III. tanfolyam közepén egy egyhetes alapfokú tanfolyam is volt a helyi gyülekezetből és vidékéről összetevődött hallgatókból. Több előadást együtt, sűrítve kaptak."[51]

„Középfokúnak" azért nevezték ezeket a kurzusokat, mert nemcsak bibliai alapismereteket adott, „hanem Isten Szentlelkének segítségével (…) a teljes Kijelentés üdvtörténeti meglátásait feltárta."[52]

A tanfolyam tananyagát ó- és újszövetségi ismeretek jelentették kb. 80 órás előadásban, valamint zenei alapismeretek és új énekek tanítása mintegy 60 órában. Többen tévesen kántorképző tanfolyamnak gondolták ezeket, pedig elsősorban bibliai tanfolyamok voltak. A feljegyzések szerint nem egyszer volt arra is példa, hogy egy-egy hallgató „menten visszafordult, mihelyt közöltük velük, hogy ez elsősorban bibliai tanfolyam. De gondolom, az is nagyon megrémíthette őket, hogy gyakorolni s tanulni kell…"[53]

Akik viszont elkötelezetten végigtanulták, gyakorolták a három hetet, és eljutottak a vizsgáig, azok „a vizsgán is részt vett hallgatók különösen értékes bizonyságot tettek arról, hogy nemcsak megértették és átvették az anyagot, hanem lelkiekben-látásokban és szolgálatkészségben is igen megáldotta az Úr törekvéseinket."[54]

E tanfolyamok kapcsán egyrészt „külön meg kell emlékezni az átlag napi kéthárómórás ének és zeneoktatás igen értékes eredményéről. A záróünnepélyen kánont és négyszólamú éneket, a vizsgán pedig hangjegyolvasás-ritmizálás mellett uniszónó bármely dallamot – egy-két kivétellel – mindenki két kézzel bemutatott – harmóniumon.[…] Isten megáldotta az ének- és zeneoktatást is, olyannyira, hogy több mint tízen szándékoznak részt venni a folytatólagosan tartandó háromhetes kántorelőképzőn. Említésre méltó, hogy közvetlenül a tanfolyam után itt rendezendő gyermekmissziói konferencián […] a tanfolyam minden hallgatója részt vesz."[55]

Másrészt a képzésen túl kiemelten fontosak voltak a lelki alkalmak is. „… gyülekezeti istentiszteleten való részvétellel kezdődött minden nap, majd egyórás igetanulmányt végeztek az idősebb előadók. Este beszámoló és előkészítés alapján közös áhítat, majd szobaközösségek voltak – minden nap. Ezen kívül a tanfolyam részt vett a Kollégium életében (gimnáziumi csendesnapokba teljesen bekapcsolódott, teológiai szemináriumokat látogatott), de részt vett a helyi gyülekezet minden istentiszteletén stb. is"[56]

[50] Jegyzőkönyv, 1949. december, SRKL Kdd. IV. 4.
[51] Jegyzőkönyv, 1950. február, SRKL Kdd. IV. 4.
[52] Beszámoló, SRKL Kdd. IV. 4.
[53] Beszámoló a harmadik tanfolyamról, SRKL Kdd. IV. 4.
[54] Jegyzőkönyv, 1950. február, SRKL Kdd. IV. 4.
[55] Jegyzőkönyv, 1950. március, SRKL Kdd. IV. 4.
[56] Jegyzőkönyv, 1950. március, SRKL Kdd. IV. 4.

Kántorelőképző tanfolyamok

Az első kifejezetten kántorelőképző tanfolyamot közvetlenül a negyedik bibliai tanfolyam után szervezték meg Sárospatakon 1950. március 9-től április 1-ig. Huszonhárman vettek részt ezen a képzésen, 1 fő kivételével mindenki tanult már korábban egy vagy több bibliai tanfolyamon. Egy Gyulai János nevű hallgató Kecskemétről pedig mindegyiken jelen volt. Erről a tanfolyamról külön dokumentumok nem maradtak fenn a levéltárban, de feltételezhetően hasonló volt a tematikája és a tanmenete, mint a következő évi kettőnek.

1951. február 8-tól 28-ig, majd március 1-től 21-ig tartottak ismét kántorelőképzőket Patakon. Ezekről több információ is elérhető volt, az alábbiakban ezeket közlöm.

A kántorelőképző tanfolyamokra is a „Református Egyház" című hivatalos lapban hirdetett jelentkezésre lehetőséget a Sárospataki Református Teológiai Akadémia. A jelentkezők száma olyan nagy volt, hogy - bár csak azoknak a kérvényeit bírálták felül, akik kérelmüket a lelkészi hivatalokon keresztül és megfelelő lelkészi ajánlással küldték be - megfelelő válogatás után sem lehetett egy tanfolyamra mindenkit felvenni. Az 1951. évi februári tanfolyamra főként a Tiszáninneni Egyházkerületből jelentkező férfiak nyertek felvételt, míg a márciusira a kerületen kívüliek, nők és férfiak is bekerülhettek. Az előbbin 38 férfi, az utóbbin 24 nő és 20 férfi tanulhatott. Mivel a jelentkezők túlnyomó része Sárospataktól távoli községekből jelentkezett, a felvételnél csak a lelkészi ajánlóleveket vették figyelembe; felvételi vizsgára, melyen a jelentkezők zenei képességeit is megvizsgálhatták volna, nem kerülhetett sor. Az első tanfolyam hallgatói közül 31 fő érkezett a Tiszáninneni Református Egyházkerületből, 3 fő a Tiszántúlról és 4 hallgató a Dunamellékről. Valamennyien férfiak. A második tanfolyam 17 fő tiszáninneni, 23 tiszántúli és 4 dunamelléki református egyháztagból tevődött össze.

A tanfolyam tanrendje:

Ószövetségi ismeretek: 12 óra

Az Ószövetség könyveinek megismerése (előadó: dr. Koncz Sándor teológiai tanár)

Újszövetségi ismeretek: 10 óra

Az Újszövetség könyveinek megismerése (előadó: Darányi Lajos sárospataki lelkipásztor)

Hitvallásismeret: 5 óra

- A Heidelbergi Káté (előadó: dr. Nagy Barna teológiai tanár)
- A sákramentumok (előadó: dr. Nagy Barna)

Egyházi élet ismertetése: 4 óra

- Egyházfegyelem, egyházkormányzás (előadó: dr. Farkas László teológiai tanár)
- Lelkigondozás (előadó: dr. Szabó Zoltán teológiai tanár)
- A gyermekmunka (előadó: Kolláth József tokaji lelkipásztor)
- Az ökumenikus mozgalom (előadó: Makkai László)

Diakónia és egyházi sajtó ismeret: 2 óra

- Egyházi sajtó (előadó: dr. Telegdy Imre egyházkerületi sajtóelőadó)

Zeneelmélet, énekgyakorlat, szolmizálás: 16-18 óra (dr. Szabó Ernő teológiai tanár)

- Ötfokú hangsor kialakítása, hangtalálási és hangképző gyakorlatok, hangok elhelyezése a vonalrendszerben változó dó kulccsal és a hangok betűzéses elnevezése.
- Félhangtávolságok, mi-fá, ti-dó lépések, a dúr és moll hangsor kialakítása.
- Egyházi hangsorok: ión, dór, fríg, líd, mixolid, eol, lokriszi.
- Hangsorok transzponálása, dúr és moll hangsorok 4 előjegyzésig
- Hangsorok transzponálása; dór, fríg, mixolid hangsorok 4 előjegyzésig; autentikus és plagális hangsorok.
- Egyszerűbb ritmusképletek, pontozott ritmusok, triola, szinkópa.
- Dallampéldák és ritmusgyakorlatok az Énekeskönyv anyagából.

Egyházi ének és himnológia: 16-18 óra (dr. Szabó Ernő)

- Az Énekeskönyv kijelölt énekeinek dallami és ritmikai elemzése.
- Az egyes dallamok zeneelméleti, zenetörténeti és stiláris vonatkozásai.
- Az éneklés bibliai alapja, a gyülekezeti éneklés története.
- A reformáció énekeinek fejlődése, nevezetesebb protestáns énekgyűjtemények megismerése.
- Fontosabb magyar énekgyűjtemények.
- A genfi zsoltárok.

Karének: 6, 12 óra (dr. Szabó Ernő, Csősz Lajos teológiai hallgató)

- Hangképző gyakorlatok.
- Kétszólamú énekgyakorlatok Kodály: Énekeljünk tisztán című művéből.
- Két genfi zsoltár Kodály: Biblia és Hungarica című művéből.
- Háromszólamú feldolgozások az Énekeskönyvből.
- A karvezetés, tanítás és vezetés kérdései.
- Hospitálás a főiskolai kórus karénekóráin.

Harmónium óra és gyakorló: 27 óra. (dr. Szabó Ernő)

Kezdők számára:

- Alapfogalmak, billentési gyakorlatok a pentakord keretében; pentakord dallamok az Énekeskönyvből külön kézzel.
- Uniszónó játék két kézzel a pentakord keretében, néma és hangos ujjcsere.
- Dallamok az Énekeskönyvből a 7 fokú hangsor keretében ujjcsere alkalmazásával.
- Kilépés az öt hang terjedelemből.
- Hangsorok transzponálása 2 előjegyzésig. Dúr és moll hangsorok hármashangzatai megfordításaikkal, 2 előjegyzésig. Megfelelő dallamok az Énekeskönyvből.
- Egyházi hangsorok: dór, mixolid, fríg 2 előjegyzésig. Megfelelő dallamok az Énekeskönyvből. Könnyű kétszólamú tételek.

Haladók számára:

- Helyes ujjrend.
- Hangsorok négy előjegyzésig.
- Könnyű háromszólamú tételek.
- Egyházi dallamok könnyebb és nehezebb feldolgozásai.

(A harmónium órák és gyakorlók ideje: 6.00 -23.00. Így minden hallgató napi félórás órán és fél-egyórás gyakorlón vehetett részt.)

A tanfolyam napirendje:

6.00: ébresztő
6.45 - 7.15: egyéni csendesóra (ajánlott ó- és újszövetségi szakaszokkal)
7.15: reggeli
7.30: részvétel a gyülekezeti istentiszteleteken
8.00 - 8.30: teológiai tanárok által vezetett bibliatanulmányozás
8.40-9.30: Újszövetség ismeret vagy más előadás
10.00-11.00: szolfézs, zeneelmélet
11.00-12.00: egyházi ének, himnológia
12.00-13.00: szolfézs, zeneelmélet, hangszerórák
13.00: ebéd
15.00 - 16.00: tanulóköri foglalkozások (ének- és zenegyakorló körök) A tanfolyam hallgatóiból 5 tagú munkacsoportok alakultak. Ezek a csoportok naponta tartott ének-gyakorló órán ismételték át, és egyénileg begyakorolták az órákon feldolgozott énekeket azok minden versszakával.
16.00 - 17.00: Ószövetség ismeret vagy más előadás
17.00 - 18.00: karének
18.00 - 18.30: kollégiumi istentiszteleten való részvétel
18.30: vacsora
19.30 - 20.00: gyülekezeti beszámolók (a tanfolyamok hallgatói beszámolót tartottak gyülekezeteik múltjáról és jelenéről)
20.00 - 20.45: csoportonkénti bibliakörök
20.45 - 21.00: imaközösség
22 óra: villanyoltás

A tanfolyam előadói és munkatársai:

Szabó Ernő: ének, zeneelmélet, egyházi ének, harmónium
Darányi Lajos: Újszövetség
Koncz Sándor: Ószövetség
Makkai László: ökumenizmus
Nagy Barna: hitvallásismeret
Szabó Zoltán: egyházi élet ismertetése
Király Zoltán: diakónia
Telegdy Imre: egyházi sajtó ismertetése
Farkas László: egyházkormányzás

A reggeli bibliatanulmányok vezetői:

Darányi Lajos, Koncz Sándor, Farkas László, Makkai László, Nagy Barna, Szabó Zoltán, Szentimrey Mihály, Tussay János, Kolláth József.

Az esti bibliakörök vezetői:

I. tanfolyam: Balogh Zoltán, Bojtor István, Cseh Lajos, Horváth Zoltán, Kolláth József, Kotsis István, Matos János, Sólyom Ferenc, Vízi István.
II. tanfolyam: Hubay Margit, Juhász Zsófia, Kegyes Hedvig, Semsey Klára, Balogh Zoltán, Cseh Lajos, Horváth Zoltán, Kotsis István, Kolláth József.

Tanulóköröket vezettek:

Bárdos Zoltán, Bojtor István, Béres Balázs, Nemcsik Pál, Tariska Jenő, Kotsis István, Timár Pál, Orosz Imre, Szondy Péter, Kulcsár István, Marczell Ilma, Hubay Margit.

Harmónium gyakorlóknál a fentieken kívül állandóan részt vett, ill. a leánygyakorlókat vezette: Csonka Júlia.

A zenei tárgyak állandó korrepetálója, az énekkar tanítója mind a két tanfolyamon Csősz Lajos teológus volt.

Tantárgyakban tapasztalt előrehaladás

Egyik tanfolyamon sem kívántak meg semmilyen előképzettséget. A jelentkezők egy része már működő „laikus", többnyire zeneileg képzetlen kántorokból tevődött össze. Egy-két kivétellel teljesen kezdő harmóniumosok voltak, akik sokszor itt ültek először hangszerhez. Azok, akik a tanfolyam előtt is tanultak már zenét, többnyire szakember segítsége nélkül, helytelenül tanultak (rossz ujjrend, hibás ritmika stb.) az új énekeskönyv dallamai közül is csak keveset vagy semmit nem ismertek. A már ismert dallamokat is helytelen ritmussal, sokszor dallambeli hibákkal énekelték. Több olyan résztvevő volt, aki itt látott először új énekeskönyvet. A ritmikus zsoltárokat csak nagyon kevés hallgató ismerte, azok is csak néhányat. Mindkét tanfolyamon 50 körüli zsoltárdallamot, közel 60 dicséretdallamot sikerült átvenni.

A tanfolyamok hangszeres játék programja is a legelemibb gyakorlatoktól indult: harmóniumozásnál megtanítani olyan alapvető ismereteket, mint kéztartás, billentés, ujjrend, kilépés az öt hang terjedelemből stb. A tanfolyam végére az egészen kezdők is eljutottak odáig, hogy az ének dallamát két kézzel uniszónó tudták játszani. A kapott elméleti és gyakorlati bevezetés után további előhaladásukat az otthoni állandó gyakorlás biztosíthatta.

A délelőtti zenei tárgyú előadások egyénenkénti feldolgozása harmónium-, illetve énekgyakorlókon történt. Minden hallgató zeneértő teológusok állandó jelenléte mellett naponta fél- egy órát gyakorolt harmóniumon. Délutánonként öt tanulókörben (1-1 tanulókör létszáma 8-10 fő) teológusok, illetve teológák vezetésével a délelőtt átvett zeneelmélet, énekgyakorlat, egyházi ének dallamokat ismét átvették, és abból egyénenként is beszámoltak.

A tanfolyam hallgatói megszerették a ritmikus zsoltárokat; az addig helytelenül ismert és énekelt dicséret-dallamokat helyesen megtanulták, így azzal a reménységgel engedték őket haza a tanárok a gyülekezetekbe, hogy az új énekeskönyv dallamait helyesen fogják tudni megtanítani.

Mindkét tanfolyam végén a teológiai karból alakított bizottság előtt tettek záróvizsgát a tanfolyam résztvevői ó- és újszövetségi ismeretből, továbbá énekből, egyházi énekből és zenéből. A zenei tárgyakból osztályzatot is kaptak, de azt a bizonyítványban nem tüntették fel. Mindkét tanfolyamon egy-egy hallgató vizsgázott kitűnőre, az elsőn Taba Sándor, a másodikon Király Anikó. A bibliai tárgyakból is mindenki kellő készültségről tett bizonyságot. Osztályzatot azért nem kaptak, „mert az előadások anyagának elmélyítéséhez hosszabb időre van szükség"[57].

[57] Jelentés, 1951. március, SRKL Kdd. IV. 4.

Látogatások, egyéb alkalmak

Február 27-én dr. Enyedi Andor püspök, Horváth Elemér egyházkerületi főgondnok és dr. Búza László főiskolai világi gondnok látogatta meg a tanfolyamot. Március 6-án Janka Péter esperes és dr. Rózsai Tivadar egyházmegyei énekügyi előadó tett látogatást. Március 20-án ismét a kerület püspöke és főgondnoka voltak jelen a tanfolyamon, ezen a napon Enyedy Andor prédikált a záróhangversenyen. A Kerület Elnöksége, illetve maga a Kerület is kitüntetett figyelemben részesítette a Sárospatakon folyó munkát.

A szakmai programok mellett más élményekkel is gazdagodtak a hallgatók:

> „Mindkét tanfolyammal több látó-utat rendeztünk. Megtekintettük a vári múzeumot, a kollégiumi nagykönyvtárat, régiségtárat, faluszemináriumot és a főiskola bejáratánál elhelyezett emléktáblákat. Mindkét tanfolyam részére a teológus ifjúság részvételével és közreműködésével szeretetvendégséget tartottunk […] Drága alkalmak voltak ezek, s a jövendő lelkipásztorai és kántorai egymás mellett ülve sok lelki ajándékot nyerhettek."[58]

Az első tanfolyam február 27-én, a második március 20-án tartotta záró ünnepségét a kollégiumi imateremben, melyet a kollégium népe és a gyülekezet tagjai teljesen megtöltöttek.

A két záróünnepély műsora is fennmaradt az utókor számára:

I. tanfolyam
Igét hirdet: Darányi Lajos lelkipásztor
Liszt: Alleluja!
19. zsoltár
Posz: F-Dúr prelúdium, orgonán előadta: Csáti Pál, Tarcal
254. ének
368. ének
Két kánon
Nagy Barna záróbeszéde
91. zsoltár
Rick: D-moll prelúdium, orgonán: Nagy Aladár, Gönc
366. ének
459. ének
Búcsúszavak
Bárdos: Jézus áldlak minden nap
Dr. Enyedi Andor püspök beszéde és imája
Záróének

II. tanfolyam
Enyedy Andor püspök igehirdetése és imádsága
Az Úr Isten az én reménységem, énekli a tanfolyam vegyes kara
Führer: D-moll prelúdium, orgonán előadta: Király Anikó
395. ének

[58] Jelentés, 1951. március, SRKL Kdd. IV. 4.

Blied: F-dúr prelúdium orgonán: Sükös Pálné
42. zsoltár
Handel: Ária Makkabeus Júdás c. oratóriumból, előadta: Szűcs Dezső
330, 340, 22. sz. énekek
Bach: A töredelmes szívet, korálfeldolgozás, kórus
185. ének
Beszámoló, búcsúzás
346. ének
Nagy Barna záróbeszéde
134. zsoltár

Fegyelmi esetek
Az első tanfolyamon a hallgatók viselkedésére semmi panasz nem merült fel. A második tanfolyamon, ahol férfiak és nők is részt vettek, rosszabb volt a helyzet, egy leányhallgatót, Fábián Ilonát (Nagykáta), aki viselkedésével a tanfolyam hallgatóit nagyban megzavarta, többszöri lelkigondozói beszélgetés után a tanfolyamról hazaküldték. És még egy érdekes bejegyzés, ami szintén mutatja, hogy a tanfolyam vezetőinek, tanárainak nem csak az oktatással kellett foglalkozniuk: „Nagy gond Gizella ügye. Rossz szokása a koránkelés, ideggyenge, a többit zavarja. A sírásig neveltem, hogy figyelmetlenség és fakszni a nem evés is. Ártalmas, nappal alszik, nem figyel, üldözési mánia, sokat törődünk vele."[59]

Hitéleti alkalmak, lelkigondozás
Mindkét tanfolyamon „nagyon komoly alapokon nyugvó lelkigondozást" végeztek. Azért is fordítottak erre különös figyelmet a tanfolyam vezetői, mert úgy vélekedtek, „hogy a ma és holnap kántorának főként abban kell különböznie a tegnap kántorától, hogy a gyülekezetbe nemcsak mint kántor, hanem mint hívő egyháztagnak kell beépülnie. Nincs szüksége és nem is viselheti el magyar református egyházunk azokat a kántorokat, akik nem önkéntes és hitből fakadó szolgálatként végzik a kántori teendőket."[60]

Hogy a gyülekezeti életből a hallgatók a tanfolyam ideje alatt se essenek ki, minden reggel részt vettek a templomi gyülekezeti istentiszteleten. A teológiai tanárok által végzett reggeli bibliatanulmányok további hitbeli elmélyülésnek adtak újabb alkalmat. A személyes lelkigondozásnak két területe is volt: az esti csoportos bibliakör és a tanfolyam vezetője által folytatott lelki beszélgetések. A bibliakörökben az első tanfolyamon a Galata levelet magyarázták végig, a második tanfolyamon evangelizációs sorozatot állítottak össze. Minden bibliakör beszélgetéseknek és imaközösségeknek is helye volt. A bibliakört vezető teológusok és teológák bizonyságtételére sok áldott döntés következett. „Sok kemény szív tört össze, hogy az összetört szíveket az Úr bekötözhesse és meggyógyíthassa."[61]A tanfolyamvezető lelkipásztor szerint a legáldottabb szolgálatok a vasárnap esténként tartott evangelizáció mellett a lelki beszélgetések voltak. „Az Úr csodálatosan jelen volt és megáldotta a beszélgetéseket, nem egyszer a lelkek mélyéről nagyon nehéz lelki kérdések

[59] Beszámoló, SRKL Kdd. IV. 4.
[60] Jelentés, 1951. március, SRKL Kdd. IV. 4.
[61] Jelentés, 1951. március, SRKL Kdd. IV. 4.

bukkantak elő, amelyekre csak sok imádkozás után tudtunk az Igéből megnyugtató feleletet kapni. E beszélgetések sokszor a késő éjszakai órákba nyúltak bele. A férfihallgatókkal négyszemközt, a leányokkal 1-1 teológa jelenlétében folyt a beszélgetés. Igen sok kérdésre, sok lelki vívódásra kaptuk meg a választ magától az Úrtól, az Ő Igéjén keresztül."[62]A második tanfolyam végén „morzsaszedegetést" tartottak. „Drága bizonyságtételek egész serege hangzott el, s örökké áldjuk az Urat, hogy mind az első, mind a második tanfolyamról nagyon sok komolyan döntött, hitben járó kántor indulhatott haza. Különösen a második tanfolyamon éreztük Isten Lelkének jelenlétét, s nagy alázattal, de örömmel teszünk bizonyságot arról, hogy a férfiaknak nagyobbik fele, a leányoknak teljes egésze mint Krisztus megváltott serege, szívükben az örökélet bizonyosságával térhettek haza."[63] „Többen voltunk olyanok, akik hitetlen szívvel jöttünk el erre a tanfolyamra, és itt ismertük meg Jézus Krisztust, mint a mi megváltónkat."[64] Néhány fennmaradt személyes hitvallás, bizonyságtétel is jól mutatja ezt. Szaniszló Éva (Dédes): „Én szamarat kerestem, és királyságot találtam. Mint bűnös jöttem, és mint megváltott megyek haza. Boldog vagyok azóta, mióta az Úr gyermeke vagyok. Nem tudok elég hálát adni, hogy eddig várt reám az Úr, […] s hogy hazamenve másokat is hívogathatok."[65] Bajnok Éva (Nemesbikk): „Amikor idejöttem, nagyon bűnös voltam. Az Úr itt szólt hozzám: megváltott. Otthon is bátran teszek róla bizonyságot. Hiszem, hogy a mennyben találkozni fogunk."[66] Kiss Gyuláné: „Megkésve és megkeményedett szívvel jöttem ide. Felszabadultam, hogy Isten szolgálatába állhassak."[67] Pongrácz Katalin (Hosszúpályi): „Régebben az Úré az életem. Nekem ez a három hét egy egész szoros kézfogást jelentett. Új bűnökre mutatott rá az Úr, és megtanított ellenük harcolni."[68] Kiss Jolán (Hajdúhadház): „Még jobban megismertem az Úr szeretetét ezen a tanfolyamon. Ennek örülök legjobban. A munka eredményét sokszor nem láttam. De nem fontos ez most számomra. Az én Uram hűsége sokkal nagyobb, minthogy elhagyna engem. Sok új testvért is kaptam."[69] Szűcs Dezső (Pesthidegkút): „Hét éve a pesthidegkúti gyülekezet hitetlen presbitere voltam. Most már hívő szívvel fogom szolgálni az Urat. Feleségem két esztendeje hívő közösség tagja. Miattam sokat kellett tűrnie, szenvednie. Sokszor kicsúfoltam. Most nehezen várom már a szerda estét, hogy odahaza találjam az >>üdv ütemtervet<< teljesítő kis közösséget.[…] Áldom az Urat, hogy ide - nehezen bár - de felvettek, s megtörtem."[70]

Hogy ezek a bizonyságtételek, vallomások nem üres szavak voltak, hanem szeretetből és hálából fakadó cselekedeteket eredményeztek, azt a következő levél ékesen igazolja. Ritkán megadatik egy lelkigondozónak, egy lelkésznek vagy pedagógusnak, hogy konkrét visszajelzést kaphat jó gyümölcsök terméséről…

[62] Jelentés, 1951. március, SRKL Kdd. IV. 4.
[63] Jelentés, 1951. március, SRKL Kdd. IV. 4.
[64] Beszámoló, 1951. március, SRKL Kdd. IV. 4.
[65] Jelentés, 1951. március, SRKL Kdd. IV. 4.
[66] Jelentés, 1951. március, SRKL Kdd. IV. 4.
[67] Jelentés, 1951. március, SRKL Kdd. IV. 4.
[68] Jelentés, 1951. március, SRKL Kdd. IV. 4.
[69] Jelentés, 1951. március, SRKL Kdd. IV. 4.
[70] Jelentés, 1951. március, SRKL Kdd. IV. 4.

„Kedves Zoltán bácsi!
A >>Jó Öreg iskoláról<< megemlékezve írom meg e pár sort, és küldöm e kis adományt a Főiskolának. Emlékeim mindig fennmaradnak, amíg élek, azokról a kedves napokról, amit Isten jóvoltából a Főiskolán eltöltöttem. Az a sok kedves arc, akik vágyakozó szívvel részt vettek a tanfolyamokon. És legfőképpen a kedves előadók, Koncz professzor, Mátyás Ernő, Zoltán bácsi, és aki közvetlen, >>mint testvér<<, apáskodó szeretettel köztünk volt, Kiss Zoli bácsi, mindezek az arcok sokat felidéződnek előttem, és sokat gondoltam arra, hogy jó volna még az öreg falak közt tanulni az élet Fejedelméről, Krisztusról. Mert ez a felháborodott világ csak mindig jobban elfordul az >>Igazi Világosságtól<< és az Igazságtól. Amikor az öreg iskolából haza kerültem, nem sokáig lehettem otthon, mert be kellett vonulni katonának. 1950. évi virágvasárnapi gyermekkonferencia utáni nap mentem haza Sárospatakról Kecskemétre, vissza szüleimhez. És az évben április 3-tól június 15-ig voltam csak otthon. Csak egy jó másfél hónapig tudtam a gyermekmunkában dolgozni, és a Tiszteletes Úrnak segítettem a hittan tanításba is egy kicsit. De 1950. június 15-ére be kellett jönni katonának. Az államvédelmi határőrséghez hívtak be, és azóta itt teljesítek szolgálatot. Ennek már egy éve elmúlt. És itt nem hall az ember mást, mint Isten és a hit ellen való uszítást, és a sok féktelen ember durva munkáit és káromkodását.
Már egyszer elküldtek iskolára is, ami majdnem 6 hónapig tartott. Mint szerény földmíves fiút, és mint a szolgálatnak eleget tenni szerető egyént elküldtek, hogy tisztet neveljenek belőlem. De nékem nem volt hozzá kedvem, mert a fő szempont csak azon volt, hogy Istentől eltántorítsanak, és így úgy végeztem el az iskolát kényszerből. Sok kísértések és megpróbáltatások közt telt el az iskolai idő, és telnek a mai napok is, mert kevésszer van időm és alkalmam a Szentírásból olvasni. De mégis jó azt tudni, hogy Isten kegyelmébe fogadott, és erről többször bizonyságot is kell tennem. Mert sokszor van káderozás, és mindig kell beszélni hitemről, mert csak úgy ismernek, mint papok befolyása alatt álló fel nem világosodott embert. De én azt tudom, hogy így élek a világosságban. Most kedves Zoltán Bácsi nevére küldöm ezt az egy havi illetményemet, és kérem, hogy amiért engem olyan sok anyagi segítséggel segítettek, hogy a lelki táplálékban is jobban gazdagodjak, és az Ige világosságát jobban megismerjem. Ezt az összeget tessék a Főiskola javára vagy olyan célra fordítani, ahol a legjobban szükséges. Azt mindenféleképpen tudom, hogy Isten dicsőségét fogja szolgálni ez a kis összeg is. És még az a kérésem, hogy ha mint adomány, hirdetésre kerül, a nevemet ne tessék kihirdetni.
Isten legyen velünk!
Szeretettel:
Gyulai János, ÁV. őrvezető, Szatmárcseke”[71]

A tanfolyam képesítése
„A Sárospataki Református Kollégium Theológiai Akadémiája által rendezett tiszáninneni egyházkerületi kántorelőképző tanfolyam vizsgálóbizottságtól
……/1951. szám

[71] Levél Szatmárcsekéről, SRKL Kdd. IV. 4.

…….. testvérünknek
Alulírott vizsgálóbizottság igazolja, hogy a Sárospataki Kollégium Theológiai Akadémiája által ……. tartott egyházkerületi kántorelőképző tanfolyamot elvégezte, és az ott szerzett ismereteiről az alábbi vizsgálóbizottság előtt a mai napon vizsgát tett.
Ennek alapján a vizsgálóbizottság a gyülekezeti munkában és az énekmisszió szolgálatában a saját egyházi hatóságának engedélyével és utasításai alapján való önkéntes szolgálatra alkalmasnak találta."[72]

E bizonyítványokat utólag küldte el a Kollégium a lelkipásztoroknak, akik gyülekezeti istentisztelet keretében ünnepélyes formában adták át azokat a végzetteknek. Azt többször is hangsúlyozták, hogy a kiadott bizonyítvány nem kántori oklevél, és hogy három hét alatt nem lehet megtanulni orgonálni, szükséges az évközi gyakorlás és újabb tanfolyamok elvégzése. „… egyházkerületünk 1950-5/10. sz. határozata kifejezetten tilalmazza teljes képesítéssel nem bíró kántorok végleges és díjlevéllel való alkalmazását. Jelen bizonyítvány csak látogatási bizonyítvány egy alapfokú kántor előképzőről, így tehát nem jelenti a teljes képesítést, hiszen ez egy három hetes előképző alatt […] még legkiválóbbak számára sem érhető el. Kérjük lelkipásztor testvéreinket, hogy a tanfolyamot végzett növendékeink részére a további gyakorláshoz adjanak meg minden lehetőséget, és személyesen is szíveskedjenek foglalkozni időnként velük, hogy újabb tanfolyamon annak idején jó bizonyságát adhassák otthoni szorgos munkájuknak."[73]

Mégis adódtak éles konfliktushelyzetek a bizonyítvány hatályát illetően. Dédesen történt az az eset, hogy a kántorelőképzőt végzett fiú édesapja követelte a lelkésznél, hogy fia végezhesse vasárnaponként a kántori szolgálatokat, és játszhasson az orgonán. Ahogy a lelkész fogalmazott: „Az egyik édesapa valósággal hadat üzent azért, hogy fia - a Patakon nyert eddigi ismeretei alapján - minden további nélkül a kántori tiszt ellátására – azonnali hatállyal – alkalmaztassék. Mert tőletek ez a >>parancs<<."[74]

Az apa a bizonyítvány azon mondatára hivatkozott, miszerint „ennek alapján a vizsgálóbizottság a gyülekezeti munkában és az énekmisszió szolgálatában a saját egyházi hatóságának engedélyével és utasításai alapján való önkéntes szolgálatra alkalmasnak találta." A lelkész tanácsot kért a Kollégiumtól, hogyan oldja meg ezt a helyzetet, illetve milyen szolgálatra is jogosít a megszerzett bizonyítvány?

A válasz és a tanács a következő volt: „Ez a bizonyítvány, amit itt kaptak, nem oklevél, tehát nem jogosít semmiféle állásra. Önkéntes szolgálatra találtuk alkalmasnak. […] három hét alatt természetesen nem lehet megtanulni orgonázni.

Mindezek ellenére áldott dolog lenne, ha ő, aki a gyülekezet lelkipásztorának ajánlásával és kérésére jött ide a tanfolyamra, beleépülne minél hamarabb a gyülekezeti szolgálatba."[75]

[72] Bizonyítvány, SRKL Kdd. IV. 4.
[73] Tájékoztatás a bizonyítványokhoz, SRKL Kdd. IV. 4.
[74] Levél a dédesi lelkipásztortól, 1951. március 9., SRKL Kdd. IV. 4.
[75] Válaszlevél a dédesi református lelkésznek, 1951 márciusa, SRKL Kdd. IV. 4.

Tanulságok összegzése

A tanfolyamvezető lelkipásztor a tanfolyamok végeztével az alábbi tanulságokat fogalmazta meg, s tett javaslatot a jövőbeni tanfolyamok számára (amelyek a magyarországi belpolitikai és egyházpolitikai események következtében már nem kerülhettek megszervezésre, megrendezésre):

1. Mindkét tanfolyamnak magas volt a létszáma. Ennek káros hatása különösen a második tanfolyamon volt érezhető, amikor a két férfiszállás az épület két ellenkező szárnyán volt elhelyezve, s nem volt meg a lehetőség, hogy a hallgatók összebarátkozzanak. Tanulmányi szempontból is kifogásolandó ilyen nagy létszámú tanfolyam. Bár a tanulókörökben egyénenként is intenzíven foglalkoztak a hallgatókkal, a következő tanfolyamokon szükséges a létszámnak jóval kisebb számban való megállapítása.

2. A két tanfolyam végére látható lett, hogy a gyülekezeti lelkipásztorok nem fordítottak elég gondot a jelentkezők kiválasztására, illetve minden jelentkezőt lelkipásztori ajánlósoraikkal látnak el. A jövőben fel kell hívni a lelkipásztorok figyelmét, hogy gyülekezetükben a beküldendő a személyre nézve komolyabb szelekciót alkalmazzanak.

3. Abban az életkorban, melyből a tanfolyam hallgatóinak nagyobbik része kikerült, nem alkalmazható a koedukáció.

4. A tanfolyam anyaga három hétre elosztva soknak bizonyult, a program túlzsúfolt, a tanfolyam hallgatói a második hét végére kimerültek. Emellett nincs lehetőség három hét alatt az ismeretekben és a jártasságokban való elmélyülésre. A jövőre vonatkozólag ajánlatos lenne ugyanennek az anyagnak négy hétre való elosztása.

5. A tanulókörök munkája hasznos volt, s annak további kiépítése, jó vezetőkkel való ellátása a jövő tanfolyamokra is kívánatos.

6. A háromhetes előképző csak útmutatást, elindítást adott. Nyomon kell követnie az otthoni nagyon szorgalmas és kitartó munkának. Úgy az énekgyakorlatban, mint a harmóniumozásban. Ezeknek fontosságára a lelkipásztorok figyelmét körlevélben fel kell hívni. Szükséges az is, hogy néhány hónap elteltével a tanfolyamot végzett hallgatók 3-4 napos beszámoló, illetve felvételi vizsgára hívassanak be kisebb csoportokban, s az e vizsgákon komoly készülésről bizonyságot tett hallgatók újabb - középfokú - kántorképzőn vegyenek majd részt. A középfokú kántorképző után ismét otthoni gyakorlás következik, majd újabb beszámoló és felvételi vizsga után vehetnek részt az arra alkalmasnak bizonyulók a felsőfokú kántorképzőn, ahol az időközben megállapítandó követelmények és vizsgarend alapján kántori oklevelet kaphatnak a végzettek.

7. A tanfolyamon végzett lelkigondozói munka áldásosnak bizonyult, a tanfolyam hallgatói békességgel és nagyobb részt élő hittel tértek haza. Nagyon kívánatos, hogy az elkövetkezendő tanfolyamokon hasonló természetű komoly, hitben járó emberek által végzett lelkigondozói munka folyjék.

Konkrét javaslatait külön összegezte a vezető lelkész:

„1. A tanfolyam létszáma 25 [főben] állapíttassék meg.

2. Külön férfi és női tanfolyamok szerveztessenek. A 25 fő a bibliaiskolai szállásokon kényelmesen elhelyezhető.

3. A tanfolyam időtartama három hétről négy hétre emeltessék fel.

4. Szeptemberben húszas csoportokban 3-4 napra a tanfolyamot végzettek hivassanak be beszámoló- ill. felvételi vizsgára.
5. Újabb tanfolyam esetén a lelkipásztorokat [figyelmét] fel kell hívni a jelentkezők komolyabb megválogatására.
6. A következő esztendőben egy előképző és 2-3 középfokú kántorképző szervezésére van szükség."[76]

„A pataki szellem"

A sárospataki iskola tanárai és tanulói között mindig híresen jó volt a kapcsolat. A tudományokban való igényesség mellett fontos volt a családias, emberséges, közvetlen hang ebben az intézményben. Úgy látszik, elég csak néhány hetet eltölteni az Alma Materben, és máris érzékelhető, érthető, hogy mit jelent ez a kifejezés: „pataki szellem". A kántorelőképző egyik növendéke, Taba Sándor írt 1951-ben verset a Kollégiumról, professzorokról, egyes hallgatókról. Ebből idézek dolgozatom végén. A szakmai munkán túl hit és humor egyaránt jellemezte a tanárokat és a tanulókat, baráti, családias, de kölcsönösen tiszteletteljes viszony kapcsolataikat. Akkor is, ha évekig tartott az együtt munkálkodásuk, vagy ha csak néhány napig, hétig… Ebben a szellemben hatékonyabb lehet a munka - ma is.

Az 1951. február 8-28-i kántorelőképző krónikája (részletek)

Magyar várak között, hol fekszik e végső
Sárospatak, e hely a kántorképző.
Ősi főiskola, falad régóta
Sok érdekességnek lehetett tanúja.
Sokféle viharban álltad meg helyedet,
Igen, mert Istennek célja volt te veled.
Isten országának neveltél sok munkást,
Ezért élvezheted ezt a gazdag áldást.
Ennek mégis voltak fontos tényezői,
Nagylelkű emberek voltak vezetői,
Kik nem nézték soha sem a maguk hasznát,
Önzetlenül mindig az Urat szolgálták.
Itt született a kántorképzésnek is gondolata,
Melynek országszerte meg van a visszhangja.
Hisszük, hogy ezzel is nagy munkát végzel.

Nagy igazgató úr szívünkhöz van nőve,
Ő volt tanfolyamunk megnyitó vezére.
Azóta szavai füleinkbe csengnek,
Melyet Ézsaiás könyvéből idézett.
Erősségem az Úr és az én énekem,
Szabadítóm, ezért bízik benne szívem.
Ó, bárcsak mindnyájan mondhatnánk el hittel:

[76] Jelentés, 1951. március, SRKL Kdd. IV. 4.

Néki énekelünk teljes életünkkel.

Dr. Szabó Ernő professzor úr, kérem,
Hogyha meghallgatná ez egyszer beszédem…
Nem szolmizálva lesz, de nem is dó kulcsban,
Csak úgy egyszerűen szedegettem sorba.
Zenésítve nincsen, annyira nem vagyunk,
De reméljük, egyszer addig is eljutunk.
A kezdet már megvan, eddig eljutottunk,
Miért tanár úrra hálával gondolunk.
De e sok jót mégsem tudjuk meghálálni,
Mert még nem tudunk oly szépen ritmizálni.
Köszönő sorunknak az egyetlen célja,
Hogy tanár úr felé hálánk tolmácsolja.
Szavaink elején prelúdium nincs még,
Pedig nagyon sokat rágódtunk e kincsért.
Kérjük, bocsássa meg nekünk ezt a hibát,
Prelúdium helyett mondunk egy két lá-lát.
Sok zenei műszót megragadt az agyunk,
Hogy el ne felejtsük, egy párat elmondunk:
Homofon, polifon, pentaton, ritmika
És nem utolsó sorban melizmatika.
Volna még tán egy pár, de többet nem mondok,
Félek, sok szavammal unalmat csinálok.
Ezt hát félbe hagyom, beszédemhez fogok,
Sok fáradtságért köszönetet mondok
Tanár úrnak, miért e jót velünk tette,
Hogy a dót, szót és lát fejünkbe verte,
Hogy hasznosítsuk otthon e sok kincset,
Tanár úr minden tanácsa erre emlékeztet.
Gyakorlunk szaporán, hűséggel kitartva
Ahogy ezt tanár úr Bachról is elmondta.
Mi is művészek lehetünk,
Ha kellő időben kellő helyre ütünk.
Ezzel tanár úrhoz szavainkat zárjuk,
Életére Isten áldását kívánjuk.

Koncz professzor úrról hadd szóljon krónikánk,
Ő tőle is nagy sok jót megtanulánk.
Minden tanításról itt most nem szólhatunk,
A sok közül egyet mégis kiragadunk:
Kínai képírást nagyon megtanultuk,
Melyért felejteni őt soha nem fogjuk.
[…]
Hadd mondjuk még el azt a dicséretére,
Szíve biz' rácáfolt a kemény nevére:

Kántorainknak ő nem koncokat dobott,
Pótlék kenyérkére forintokat adott.

Darányi nagytiszteletű úrhoz is van szavunk,
Ő reá is mindig hálával gondolunk.
Nagyon derék ember, nagy tanító mester,
Tőle csak mindig jót tanulhat az ember.
Abban bizakodunk, ha vizsgán felelünk,
A jegyzeteinkbe beletekinthetünk.
Azt még megköszönjük nyilvánosság előtt,
Hogy latin szavakból adott ízelítőt.
Betegségek nevét fordítá latinra,
Amit magyarul ismert csak nagyanyja:
E betegség migrén, azt mondják latinul,
Pedig lustaság ez bizonnyal magyarul.

Itt van Józsi bátyánk, róla mit is mondjunk,
Hozzá szeretet szavával kell szólnunk.
Ő a mindenesünk, apánk helyett apa,
Néki mondhatjuk el: mi szívünk bánata.
Szívén is viseli mindannyiunk ügyét,
Mint jó sáfár harcol minden igaz ügyért.
Szeretetünk, hálánk igazi jeléül
Hordozzuk jóságát szívünkben emlékül
Amiért olyan sokat fáradozott értünk,
Oly sokszor mutatta a jó utat nékünk,
Pedig jóságával sokszor visszaéltünk.
Kérjük, felejtse és bocsássa e vétkünk,
Tovább végezze szeretet-munkáját,
Az Úr bizonyosan megáldja szolgáját.
Legyen mindig erős, legyen mindig bátor,
Példaképe legyen az egyetlen Pásztor. […][77]

Felhasznált irodalom

Források

Bibliaiskola és laikus kántorképző, gyülekezeti munkás képző 1949-52. Sárospataki Református Kollégium Levéltára, Kdd. IV. 4.

Szakirodalom

Egyháztörténet 2. Szerk.: Ladányi Sándor – Papp Kornél – Tőkéczki László. Református Pedagógiai Intézet, 1998.

Egyházzenei vezérfonal, Tanfolyami jegyzet a magyarországi református lelkész- és kántorképzés számára I. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1969.

[77] Taba Sándor krónikája, 1951. február, SRKL Kdd. IV. 4.

A Magyarországi Református Egyház Története 1918-1990, Tanulmányok. Szerk.: Barcza József – Dienes Dénes. Sárospatak, 1999.

A Sárospataki Református Kollégium, Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára. Szerk.: A Tiszáninneni Református Egyházkerület Elnöksége. Református Zsinat Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1981.

Csorba Dávid

A reformáció aktualitása

Miért éppen Reformáció? Minden év októberének utolsó napján emlékezünk meg a majdnem fél évezreddel ezelőtt az egyik német fejedelemségben történtekről. Egy egyetemi tanár pamfletjéről, amelyben kínos kijelentések sorjáztak olyan közmegegyezést mutató témákról, melyeket addig nem illett megkérdőjelezni. A kérdésekbe rejtett üzenet pedig nem más volt, mint a hitvalló ember szerepének biblikus újraértelmezése, a búcsúcédulák kapcsán és helyett a megigazulás és a megszentelődés fogalmainak előtérbe helyezése. Luther kora óta is annyian kísérleteztek már reformokkal kis hazánkban is, legyen az egyházi vagy éppen világi program, hogy felmerülhet bennünk a kérdés: a mai modern embernek még szüksége van reformokra? S annyi reformötlet után nem volt elég a reformokból? És éppen egy ilyen ősrégi, ha nem „ósdi" fajtához kellene ragaszkodnunk? Szükségünk van egyáltalán a reformációra?

A történelmi nap, 1517. október 31-e nem tűnt reformnapnak. Sőt: a hét egy napja volt csupán, még csak nem is vasárnap. Azon a szerdán a kalendáriumok és a csíziók (a korabeli meteorológia) előrejelzése szerint nem volt várható semmi különleges esemény. Berlin s Lipcse közt félúton, az Elba partján található kisváros, Wittenberg eladdig a napi ritmusát élte, míg az utókor által Bölcs Frigyesként tisztelt, a császárt választó hét választófejedelem egyike ki nem zökkentette ebből. Wittenberg ettől kezdve Szász-Anhalt tartomány központja lett, ahol a fejedelem természetesen épített egy reprezentatív rezidenciát, kastélyt és vártemplomot az Elba kanyarulatához, és 1502-ben új egyetemet is alapított. Gyakori lett a városban a lovasfelvonulással járó egyházi s világi küldöttségek látogatása; éppúgy, mint az egyetemi oktatást irányító Ágostonos-rend hegyes kapucnis, a fekete habituson bőrövet viselő szerzeteseinek vonulása a matutinumra vagy épp vecsernyére hívó harangok hangjára; s megszokottá vált az egyetemi disputáik éves rendje a vártemplom falára kiszögezett tételeikkel.

Azon a napon az egyházi év rendje szerint ünnepre készülődött a város. A Vártemplom előtti piactéren a bőrzekén, prémeken, vágómarhán és magyar boron kívül a hétközi árusok portékái közt nagyobb számban jelentek meg az almák, a mécsesek és gyertyák, hiszen *Mindenszentek* ünnepére készült a város. A szomszéd kisvárosokban pedig a kofák lacipecsenyéinek szaga egybevegyült a búcsúcédulákat árusító domonkosok vásári látványosságával. Joachim Tetzel megtérést hirdető prédikációja köré a túlvilági boldogság pénzen megvásható örömeire áhítozó tömeg gyűlt, akik Wittenbergből is áramlottak, hogy ebben részesek lehessenek. „*Mihelyt a pénz a ládikába hullik, a tisztítótűzből a lélek kiugrik*" – szólt a rigmus, s pergett a sok ezüst tallér és garas. És október 31-ének estéjén, *Mindenszentek* ünnepének vigíliáján nagy keletje volt a közbenjárók segítségét kérő s azok segítségét kiszámítható közelségbe hozó igazolásoknak. „*E mai napon, szeretteim, mindvalamennyi szenteknek emlé-*

kezetét egy közös ünneplésnek vígságával üljük. Mert hitvallásuk minél szilárdabb volt a szenvedésben, annál ragyogóbb most a tisztességben. […] Lépjünk mi is erre az útra, siessünk a mennyei hazába, melynek polgárai közé felvétettünk!".[1] „*Istenünk, te látod, hogy gyengeségünk mennyire megbénít bennünket. Szentjeid példájával kelts bennünk új erőt szeretetednek szolgálatára. Krisztus, a mi Urunk által. Ámen*" – szólt a liturgia záróimája a *Mindenszentek litániá*-jában, miután hét rendben, hét karban szálltak az oltalomkérők fohászai Szűz Mária és az angyalok, Pátriarkák és próféták, Apostolok és tanítványok, Vértanúk, Püspökök és Tanítók, Papok és Szerzetesek, s végül a „Világi szentek", a valaha élt igaz emberek felé.[2] Az ünnepi előkészületek a századok óta megszokott rendben zajlottak, és semmi sem mutatta, hogy aznap valami új kezdődött el. Amíg Profeszszor Luther Márton, a wittenbergi egyetem bölcsészeti és teológiai tudományainak doktora, el nem készítette 95 pontból álló disputájának tételeit.

Mintha gát szakadt volna át: 2 hét múlva szerte a német fejedelemségekben az ő kalapácsütései visszhangoztak: a *95 Tétel* szövegének latinul és németül, majd 30 cím alatt, több mint 300.000 másolata terjedt el. 1 hónap múlva egész Németország, 2 hónap múlva a keresztény Európa ismerte és vitatta a tételeket, Canterburytől Kolozsvárig, Göteborgtól Rómáig. És kezdetét vette az a folyamat, ami egy egyetemi disputának, vitairatnak szánt cselekedetből kiindulva egyházszakadáshoz vezetett, új felekezetek születését okozta (és azóta is, újra meg újra). Miért éppen reformáció? Mert egy bátor ember kiállása elsodort évszázados intézményeket, és megváltoztatta az ember–Isten viszony rögzült, hierarchikus formáját: győzött tehát a „*protestáló hit, s küldetéses vétó*".[3] Ilyen egyszerű lenne? Sokáig így hittük.

Nincs 50 éve, hogy egy német történész, Erwin Iserloh „kétséget kizáróan" kimutatta, hogy azon a bizonyos október végi napon valójában nem is történt semmi felforgató hatású.[4] Sem Luther, sem a kortársak írásai nem utalnak arra – hangzik az érvelés –, hogy a wittenbergi vártemplom kapuját a tanár úr kis vaskalapáccsal és néhány 120-as szöggel próbálta volna megjelölni. Ez csak egy szimpla levélmelléklet volt, amelyet egyházi feletteseihez s néhány barátjához eljuttatott. Sőt Luther levelezése jelzi, hogy nem ezt a pillanatot érezte döntő fontosságúnak, és csodálkozott is a *Tételek* hatásán, mert számára az *annus mirabilis*, a fordulat éve 1525 volt, amikor véget ért a paraszttháború, javában zajlott az Erasmus-vita, és Bora Kata igent mondott a kiugrott szerzetes házassági ajánlatára. Azóta kiderült, hogy Luther mégiscsak megtehette a nagy lépést, s erre egy rég megfejtésre váró titkosírással készült szövege utal. Megint más arra emlékeztetett, hogy Luther Márton élete egyik utolsó, halálos ágyán tett megjegyzése az volt, hogy ő katolikus, wittenbergi katolikus szeretne lenni az utókor szemében.[5] Márpedig ha az egyház valóban katolikus, azaz egyetemes, akkor miért ne lehetne valaki a római mellett genfi vagy éppen wittenbergi katolikus? És megint csak más történészek azt is kimutatták, hogy a 95

[1] Beda Venerabilis (673k.–735) angol szerzetes *Mindenszentek* napi imája.

[2] Ősi keresztyén könyörgés, melynek szövegét a 15. században kodifikálta XIV. Benedek pápa. A szöveget ld. http://www.katolikus.hu/mindenszent.html.

[3] Ady Endre *Hunn, új legenda* című verse 10. versszakának ismert, protestáns öntudatát jelző sora.

[4] Erwin ISERLOH, *Luther zwischen Reform und Reformation*, Münster, Aschendorff, 1966; angolul: *The Theses Were Not Posted: Luther Between Reform and Reformation*, Toronto, Saunders, 1968.

[5] Fabinyi Tamás hivatkozása, elhangzott Esterházy Péter és Fabiny Tamás beszélgetésekor, ld. az *Asztali Beszélgetések Kulturális Alapítvány* honlapján, http://asztali.lutheran.hu/megjelent-cikkek-rendezvenyeinkrol/esterhazy-peter-es-fabiny-tamas-beszelgetese.

pont, és még inkább a hit általi megigazulás dogmája, amelyben az utókor a reformáció lényegét látja, 1516-ban – egy évvel Luthert megelőzően – Zürichben Zwinglinél, de már 1511-ben a velencei diplomata és bíboros, Gasparo Contarini életideáljában, a katolikus spirituálisok mozgalmában megjelent.[6] Sőt régi közhely, hogy a 13–15. századi nagy reformzsinatok, a 4. (1215) és az 5. lateráni zsinat (1512–17) közti 300 év alatt, és az ezekkel párhuzamos ún. előreformátor-mozgalmak (John Wyclifftől Jan Hus-on át a Luther-kortárs Újszövetség-fordító William Tyndale-ig) sem akartak mást, mint hasonló megújulást. Egy kortárs történész javaslata szerint a reformáció kifejezés helyett érdemesebb volna a reneszánsz átfogó fogalmát használni, és csak mint a reneszánsz egyik irányáról beszélni a jelenségről.[7] Miként Anne Hudson monográfiájának címében áll: a reformáció valójában egy koraszülött jelenség.[8] Hiszen a legfontosabbnak tekintett reformáció ötlete, csírája már ilyen módon több mint 150 éve megfogant. A reformmozgalmak alapja, a fej és a tagok reformálása régi elképzelés volt, és Luther kezdeményezése is beleillik ebbe a sorba. Akkor a reformmozgalmak helyett miért éppen „a" Reformáció az egyetlen, amit ünneplünk?

A történész válogat. Olyan, mint egy jó szakács: számba veszi a rendelkezésére álló anyagokat, rendezi a beszerzési útvonalakat, előkészíti a terepet, majd összeállít egy saját készítményt, legyen az tömegtermék vagy éppen egy kevesek szája íze szerinti specifikum. Állítása szerint ezekből a lehetőségekből bármit elénk adhatna, de most ezt szolgálja fel a terítékre. Mi pedig, mint az ünneplőbe öltözött vendégek elfogadhatjuk az elénk tálalt táplálékot, vagy pedig dönthetünk, s készíthetünk maguknak otthon saját felfogás szerinti remekművet. A reformációról is sokféle szellemi eledelt lehet készíteni. Hangzatos tömegterméket és felpuffasztó pamfletet. Lehet a Luther-féle „nagybetűs" Reformációról, és lehet a meg-megújuló reformmozgalmakról; az egyházon belüli és kívüli protestálókról; a nagyhatású reformerekről, forradalmárokról és a szoba csendjében emésztődő magányos gondolkodókról; az egyszeri wittenbergi eseményről és a reformációról mint folyamatról. És lehet szólni a történelmi *ha*-ról, hogy ha nincs reformáció, akkor mi minden történt volna másként, beleértve az angol és a francia forradalmat, Amerika megszületését vagy éppen a német gazdasági fellendülést etc.

De miért éppen a Luther-féle reformáció kapcsán? Mi a különleges üzenete 1517. október 31-ének? Másként fogalmazva alapvető kérdésünk, ha nem Luther személyére figyelünk, kik és hogyan olvasták akkor és azóta a *95 Tételt*?

Akkor, a 16. század elején a *95 Tételt* olvasta a baráti kör, az egyetem szellemi pezsgésében élő diák és tanárréteg, így az 1518-ban wittenbergi tanárságot vállaló, a később *Praeceptor Germaniae*, Németország Tanítója jelzőt kiérdemlő Philipp Melanchthon, és olvasta az Újszövetség-fordító Rotterdami Erasmus, társai s később vitapartnerei Luthernek, és olvasták egytől egyig a reformáció atyái, Caspar Olevianustól Oecolompadiuson át Bézáig. Olvasta a szász választófejedelem, Bölcs Frigyes, aki nem mellesleg a kor legnagyobb ereklyegyűjtője volt. S olvasta a pápai klientúra, Eck baráttól Albrecht, mainzi érseken és Cajetan bíboroson át egészen

[6] Patrick COLLINSON, *The Reformation*, London, Phoenix, 2003, 91–92.

[7] Peter BURKE, *The European Renaissance Centres and Peripheres*, Oxford, Malden, Blackwell, 1998 (The Making of Europe).

[8] Anne HUDSON, *The Premature Reformation: Wicliffite Texts and Lollard History*, Oxford, Clarendon, 1988.

X. Leó pápáig. S felolvasták annak a temérdek analfabéta, félanalfabéta embernek, akik „betűt maguk nem ismertek,[9] de hallották az Igét. Négyféle olvasási technika, négyféle reakcióval.

A kor értelmiségi elitje levelek, röpiratok, s kiadványok számolatlan tömegét indította útjára – a nyugat-európai ember első médiasokkját, kommunikációs dömpingjét előidézve –, s ezzel a protestáló szellemi erjedés kezdetét vette. A népnyelvű igehirdetés és énekkultúra, a gúnyos hangú röplapok és a hitvitázó drámák ekkor virágkorukat élték. „*Megkérdem a piaci árust, mennyit kóstál ez vagy amaz – de ő így felel: 'Előbb mondd meg, teremtetett-é a Fiú avagy örökéletű!' Elmegyek a pékhez, kérdem – mibe kerül egy cipó, mire ő arról szaval, hogy szerinte 'az Atya a magasabb rendű, és a Fiú neki van alárendelve'!*" Ilyen képet adott Nüsszai Szent Gergely a 4. századi közgondolkodásról,[10] s bátran állíthatjuk, nem fogadta volna más kép, ha a 16. századi Európába téved. A kor emberének hihetetlen információéhségét tükrözi, hogy vándornyomdák nőttek ki a földből, s könyvterjesztők, hírmondók járták Európát pasquillusokkal, röpiratokkal, novellákkal, terjesztve az evangéliumot.

X. Leó, a Medici-pápa, keresztes háború és vallásháború ötletgazdája, Raffaello és Michelangelo mecénása, a Szent Péter Bazilika és a Vatikáni Könyvtár nagytekintélyű gyarapítója tekintélyrombolásnak tekintve Luther s követői tettét, kiátkozással sújtotta a német tanárt. De elítélte a német-római császár, a fekete koporsóágyban alvó V. Károly is, aki beidézte ugyan a wormsi zsinatra, s elnémíttatta volna, de végül csak elengedte, s birodalmi átokkal sújtotta. Maga pedig nemsokára megcsömörlve a világ gondjától, lemondott trónjáról, a világ valaha volt legnagyobb birodalmának vezetéséről. Az egyházi és a világi hatalmasságok megtagadták, kitagadták, *persona non grata*-nak nyilvánították Luthert, de őt „sem magasság, sem mélység" (Róm 8,38) nem rettentette, mert az egyedül könyörülő Isten kezébe tette le az életét. És III. Frigyes (1463–1525), szász választó, akit a protestáns történetírás a bölcs melléknévvel tisztelt meg, látva az eseményeket és ismerve az egyház- és világpolitikát, kivárt, latolgatott, de nem kívánt botránykővé válni. Olvasta az ő „Doktor"-ának írásait, támogatta munkájában, s a wormsi zsinatot követően megmentette üldözőitől, de gazdag ifjúként nem tudott lemondani a hatalmas ereklyegyűjteményéről, és továbbra is misét mondatott a saját kápolnájában.[11]

Valószínűleg nem Luther volt az első, aki felvetette az *élet reformáció*jának tételeit, hanem ezeknek csírái megtalálhatóak a megelőző századok teológiai gondolkodásában és egyházkormányzati vitairataiban, Szent Ágostontól Nicolaus de Cusán át Geiler von Karlsbergig, de a szikrát Luthernek a Zsoltárok könyvének és a Római levélnek az exegézise adta. Amit viszont az ő nominalista kétkedése elindított, az valósággal lavina módjára sodort el minden addigi egyházi ál-kegyességi gyakorlatot, és vonzott magához megannyi megújító szándékú kezdeményezést. „*Arra kell tanítani a kereszténveket, hogy jobb dolgot tesz, aki a szegénynek ad, vagy a rászorulónak kölcsönöz, mint hogyha búcsút vásárol.*" (44. cikkely) S „*Nyilvánvaló, hogy itt nem mulandó javakról van szó, mert azokat sok egyházi szónok nem egykönnyen osztogatja, hanem inkább*

[9] A 16. századi olvasáskultúrához ld. TÓTH István György, A magyar művelődés a kora újkorban = *Magyar Művelődéstörténet,* szerk. KÓSA László, Bp., Osiris, 2000[2] (Osiris tankönyvek), 186–189.

[10] Idézi: HAHN István, *Utószó = A törzsek származásáról avagy a kincsesbarlang*, szerk. FRÖHLICH Ida, Bp., Helikon, 1985 (Prométheusz könyvek, 8), 111.

[11] A rövid életrajzot ld. http://church.lutheran.hu/luther/friedr.html.

gyűjti" (57. cikkely). „*Az egyház kincse valójában Isten dicsőségének és kegyelmének szent evangéliuma*" (62. cikkely) - hirdetik a tételek. S másutt azt magyarázta Luther doktor, hogy meg kell tanítani azt is az embereknek, hogy nincs más üdvözítő, csak a Krisztus, s „*az igaz ember hitből él*". A megigazulás pedig nem váltható meg pénzen, csak azáltal, ha „*a hívek egész élete bűnbánatra térés*" lesz (1. cikkely). Mert „*az evangélium kincse olyan háló, amellyel egykor az anyagi javak embereit halászták*" (65. cikkely), „*a búcsú kincse pedig olyan háló, amellyel ma az emberek anyagi javait halásszák*" (66. cikkely).[12]

Miért éppen Reformáció? Amiként látható, hogy mennyire különbözőképpen lehet vélekedni Luther történelmi léptékű tettéről, akként az is nyilvánvaló, hogy nemcsak a saját korának kiemelkedő jelentősége miatt lehet fontos a reformáció, hanem az időközben eltelt évszázadok bizonyító erejű súlya miatt is. Az esemény megítélése tehát nemcsak attól függ, hogy annak történeti értékéről miként vélekedünk, hanem attól is, hogy az aktuális nézőpont felől az időben visszatekintve milyen egyéb értékekkel telítődött annak az egykori egyszeri történeti eseménynek az értelmezéstartománya.[13] A reformáció ünnepét elsőként már annak 100 éves jubileumán, épp a 30 éves háború előestéjén, Heidelbergben megülték. 1617. november 2-án, halottak napján, mely csütörtökre esett, az egyetemváros prédikátora, Abraham Scultetus IV. Frigyes özvegye előtt beszélt, s – ahogy Szenci Molnár Albert fordításában ismerjük – „*hálákat adott az mindenható Istennec, hogy ő minket az Pápistaságnac rettenetes setétségéből hatalmasan kiragadott, és az Evangéliomnac fényes világosságára hozott*".[14] És míg a reformáció bicentenáriuma például Skandináviában egyházpolitikai tettként hatott, s esélyt adott arra, hogy megerősítsék az evangélikus felekezet identitását,[15] addig a 300 éves évfordulón már ökumenikus ünnepséget ültek Európa-szerte, s Luther-szobrot avattak,[16] a 400 éves jubileumot pedig kiadványok, emlékplakettek, konferenciák sora jelzi, s a soron következő 500.-nak már javában

---

[12] A *95 Tétel* szövegét ld. http://church.lutheran.hu/luther/95thesen.html.

[13] A hagyományban állás, a recepciótörténet jelentőségéhez a két szélsőséges, de ebben a kérdésben egymást erősítő nézet, a cambridge-i kora újkoros történésztől, Peter Burketől olvasható egy jelenségről (a movement „has no essence, defined in terms of its own history"), P. B., Origins of cultural history = UŐ, *Varieties of cultural history*, Cambridge, 1997, 1; illetve az irodalmi hermeneutika atyjától, az ún. konstanzi iskola vezéralakjától, Hans Robert Jausstól, ld. H. R. J., *Recepcióelmélet–esztétikai tapasztalat–irodalmi hermeneutika*, szerk., kiad. BABARCZY Eszter, Bp., Osiris, 1997.

[14] SZENCI MOLNÁR Albert, *Secularis concio euangelica, az az jubileus esztendei praedikatzo [!], mellyben az euangeliumnac ez elött száz esztendövel Isten kegyelméből uyonnan kinyilatkoztatása [!], terjedése és megtartása örvendetes haláadással elöszámlláltatic es megdiczirtetic. Németül praedikáltatott Haydelbergában… az Sz. Lélec nevö öreg egyházban, Mindszent hónac 2. napján 1617. esztendöben Scultetus Abraham által*, Oppenheim, Galler, 1618, (RMNy 1166; RMK I, 482), 1–2.

[15] Henrik HORSTBØLL, Pietism and the Politics of Catechisms. The Case of Denmark and Norway in the Eighteenth and Nineteenth Centuries, *Scandinavian Journal of History*, 29(2004/2), 146.

[16] Heinz SCHILLING, *Calvin und Calvinismus in europageschichtlicher Perspektive = Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen. Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918*, hgg. Marta FATA, Anton SCHINDLING, Münster, Aschendorff, 2010 (Reformationsgeschichtliche Studien und Texte, 155), 1–4; *A reformáció emlékezete*, (Interjú MILISITS Mátéval, 2010. 09. 28., MRE honlapján), http://www.reformatus.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=26295%3Aa-reformacio-emlekezete&catid=133%3Ahatter&Itemid=508&lang=hu.

folynak az előkészületei, s minden, 2017-ig vezető évnek adott a témája.[17] Míg a 17–18. századi megemlékezések a protestáns egyházak történeti szerepét hangsúlyozták, a 19–20. századi ünnepségek már a protestantizmus kulturális szerepét értelmezték. A fél évezredes jubileum már tőlünk is függ.

Szükségünk van a reformációra? Egyre inkább. Egyre inkább szükséges azt tisztázni, hogy számunkra mi az üzenete „a" Reformációnak. Luther öröksége az, hogy az Egyház nem sziget a társadalomban, hanem mártír – a görög szó eredeti értelmében –, tanúságtevő közösség. S a wittenbergi tettet sem az evangélikus felekezet létrehozása sarkallta, hanem az egyház evangéliumi küldetésének a megújítása. Hiszem, hogy az Isten sem azt várja el tőlünk, hogy lelki tömegtermékek fogyasztói legyünk vagy „bólogatójánosok." Luther példája arra tanít, hogy a helyes bibliaismeret segíti a helyes istenismeretre jutást. S mivel Isten igaz, ígéretei beteljesülnek, a zsoltáros szavával „az Istenben bízom, nem félek; ember mit árthatna nékem?" (Zsolt 56,12).

2010 – a protestáns nyilvánosság és a református egység, 2011 – a reformáció és a szabadság éve. Szükségünk van a reformációra mindennap. Ha a testünk, a sejtjeink meg tudnak újulni havonta, akkor hogyne lenne szüksége a lelkünknek is a megújulásra! A reformáció ünnepnapja erre emlékeztet: merjük elhinni ma is, hogy „az igaz ember hitből él" (Róm 1,17), és a mi fél évezredes öreg egyházunknak, s benne magunknak is az újulást, a reformációt csak az Isten kegyelmi ajándéka adhatja.

[17] A reformáció napjának 2010. évi ünnepléséhez kiadott, a világ számos országában és kultúrájában hasznosítható segédanyagot ld. a *Reformierter Bund in Deutschland* (reformiert-info.de) és az *Evangelische Kirche in Deutschland* (ekd.de) honlapjain, ld. http://www.kirche-im-aufbruch.ekd.de/images/Kirche_im_Aufbruch_-_auch_weltweit_PDF-Datei.pdf.